Financial Inclusion and Its Relationship with Financial Literacy

Dr. Mahadeo Yadav
Head, Department of Business Economics,
B.K. Birla College (Autonomous), Kaylan

Abstract:

Financial Literacy has become one of the top priorities for most of the countries today as it put direct impact on economic growth of a country. In Indian economy financial literacy has still not become a top priority like other developed countries. Because of this most of the people are investing money in short term plans and physical assets. According to the survey conducted by Standards & Poor's over 76% Indian adults does not understand even the basic financial concepts. This article provides a discussion on some issues associated with digital finance - an area which has not been critically addressed in the literature. Digital finance and financial inclusion has several benefits to financial services users, digital finance providers, governments and the economy

Key words : Financial Literacy, Digital Literacy, Education, inclusion.

Introduction

Financial Literacy is the first step towards achieving Financial Inclusion. It is essential for enabling people to make right financial choices. In view of the lack of proper awareness, people buy policies without adequate planning and give up midway because they don't have money to pay the premium. People who have a strong grasp of financial principles are able to better to understand and negotiate the financial landscape and avoid financial consequences. Conversely, people with a lower degree of financial literacy struggle to understand money matters and the potential impact on their financial well-being.

Financial literacy and financial inclusion are twin pillars where financial inclusion acts as supply side for providing financial services and financial literacy acts as demand side making people acquainted with what they should buy. As the main motto of financial inclusion is to provide access to financial services to the masses at an affordable cost, so it is imminent that the masses be financial literate to avail much benefits and augment the process of inclusive growth.

The OECD, defines financial literacy as "A combination of awareness, acquaintance, skill, attitude and behavior necessary to make sound financial decisions and ultimately achieve individual financial well-being"

Objectives of the Paper

1. To concentrate on financial journey in the world and Inida
2. To see the present level of financial education in India.
3. To focus of various initiatives taken by various institutions i to enhance the financial literacy in India
4. To suggest measures to boost the financial literacy in India

Methodology

This paper is descriptive in nature and is based on several secondary data and sourced from the publications of various government and private organizations and websites like, websites of RBI, Finance Ministry, MOSPI-CSO, SEBI, NISM, NSE, NSDL, CRISIL, Govt. publications, Research Publications of individual and institutional, Foreign Regulatory Acts of various other countries, etc.

Financial Literacy in the world:

The countries with the highest financial literacy rates are Australia, Canada, Denmark, Finland, Germany, Israel, the Netherlands, Norway, Sweden, and the United Kingdom, where about 65 percent or more of adults are financially literate. On the other end of the spectrum, South Asia is home to countries with some of the lowest financial literacy scores, where only a quarter of adults-or fewer- are financially literate. Not surprisingly, financial literacy rates differ enormously between the major advanced and emerging economies in the world. On average, 55 percent of adults in the major advanced economies-Canada, France, Germany, Italy, Japan, the United Kingdom, and the United States-are financially literate But even across these countries, financial literacy rates range widely, from 37 percent in Italy to 68 percent in Canada. In contrast, in the major emerging economies-the so-called BRICS (Brazil, the Russian Federation, India, China, and South Africa)-on average, 28 percent of adults are financially literate. Disparities exist among these countries, too, with rates ranging from 24 percent in India to 42 percent in South Africa (Final report S& P 2016)

Financial inclusion journey in India

Financial inclusion as a policy initiative entered the banking only after the recommendations of the Rangarajan Committee in 2008. It began to attract the attention of stakeholders when banks realised the significance of connecting with more people for business growth. The span of financial services included provision of basic savings accounts, and access to adequate credit at affordable costs to vulnerable groups such as the excluded sections of the society and low-income households. The experience of microfinance units in India and abroad shows that vulnerable groups who pay usurious interest rates to local moneylenders, can also be worthy borrowers of banks

Initiatives for Financial Literacy

Government of India through its various agencies like RBI, SEBI, NABARD, State Bank of India etc have been trying to give financial literacy and financial education to its citizens in the last few years

1. The booklet on FAME (Financial Awareness Messages) is a basic financial literacy messages for the information of general public. It contains eleven institution/product neutral financial awareness messages, such as, documents to be submitted while opening a bank account (KYC), importance of budgeting, saving and responsible borrowing, maintaining a good credit score by repaying loans on time, banking at doorstep or at vicinity, knowing how to lodge complaints at the bank and the Banking Ombudsman, usage of electronic remittances,

investing money only in registered entities, etc

In a move to provide elementary financial literacy information to general public RBI has designed the booklet FAME (Financial Awareness Messages). FAME Contains financial awareness messages, such as, documents needed to be submitted while opening a bank account (KYC), importance of budgeting, saving and responsible borrowing, maintaining creditworthiness, a credit score and by repaying loans on time, doorstep banking and localized banking, process of lodging complaints at the bank and the Banking Ombudsman, usage of electronic transfers, capitalizing money in registered entities etc.

2. The Reserve Bank of India has undertaken a project titled "Project Financial Literacy", the objective of which is to disseminate information regarding the central bank and general banking concepts to various target groups, including school and college students, women, rural and urban poor, defense personnel and senior citizens Modules covering matters related to General Indian economics and banking in India has been created in English and other vernacular languages and is disseminated to the target audience. Moreover, it also arranges visits of school and college students to RBI. Since last year it has started an annual quiz programme for students of classes VII to XI to generate their interest in economy, banking and insurance and RBI.

3. The Securities Exchange Board of India has gone aboard for financial education programmes through a nationwide campaign. To impart financial education to school and college students, working executives, middle income group, home makers, retired personnel, self help groups, etc., SEBI has empanelled Resource Persons throughout India who are trained on various aspects of finance and equipped with the knowledge of financial markts Investor education programs are conducted by SEBI through investor associations all over the country. Regional seminars are conducted by SEBI through various stakeholders viz. Stock Exchanges, Depositories, Mutual Funds Association, Association of Merchant Bankers etc. SEBI has a dedicated website for investor education wherein study materials are available for dissemination. SEBI also publishes study materials in English and vernacular languages. Under 'Visit SEBI' programme, School and college students are encouraged to visit SEBI and understand its functioning. SEBI has recently set up SEBI Helpline in 14 languages wherein through a toll free number, investors across the country can access and seek information for redressal of their grievances and guidance on various issues.

4. IRDA'S Initiatives on Financial Education Insurance Regulatory and Development Authority has taken various initiatives in the area of financial literacy. Awareness programmes have been conducted on television and radio and simple messages about the rights and duties of policyholders, channels available for dispute redressal etc have been disseminated through television and radio as well as the print media through sustained campaigns in English, Hindi and 11 other Indian languages. IRDA conducts an annual seminar on policy holder protection and welfare and also partially sponsors seminars on insurance by consumer bodies. IRDA has got a pan India survey on awareness levels about insurance carried out through the 13 NCAER

in a bid to improve on its strategy of crating insurance awareness. IRDA has also brought out publications of 'Policyholder Handbooks' as well as a comic book series on insurance. A dedicated website for consumer education in insurance is on the verge of launch IRDA's Integrated Grievance Management System (IGMS) creates a central repository of grievances across the country and provides for various analyses of data indicative of areas of concern to the insurance policyholder.

Progress of financial inclusion at a glance

Parameter of financial inclusion	March 2010	March 2016	March 2017
Number of Bank branches in villages	33,378	51,830	50,860
Number of Business Correspondents (BCs)	34,174	531,229	543,472
Number of other forms of banking touch points	142	3,248	3,761
Total number of banking touch points	67,694	586,307	598,093
Number of BSBDA* (in millions)	73	469	533
Deposits in BSBDA (Amount in Rs. billions)	55	636	977

Source : Annual Report of RBI, 2016-17.

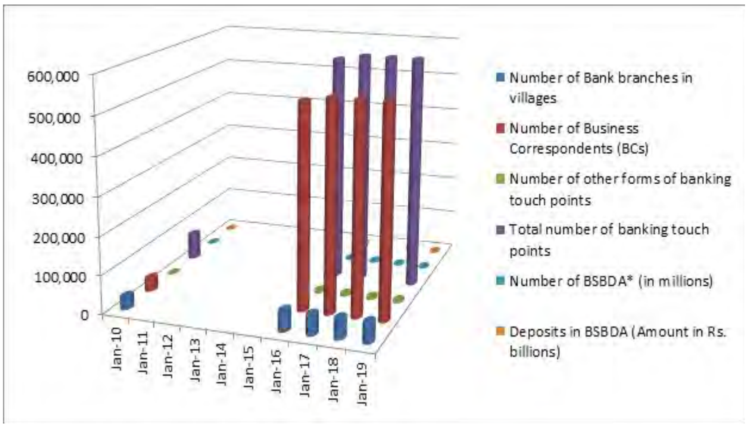

In the last 7-8 years, banks have expanded their presence, and differentiated banks - payments banks and small finance banks - are set to take this further. When banks began pursuing three-year FI policies, innovations in providing better access to appropriate financial products and services came up. There was more focus on making banking accessible to vulnerable groups. Mainstream institutional players integrated fairness and transparency as part of their offerings,

with basic products well-understood by the masses. As a result, FI became a critical factor for inclusive growth and development. Banks also realized that it can be an effective means for cross-selling and business growth.

Suggestions

India has now 180 billion accounts. But 48 per cent of the bank accounts have seen no transactions in the last one year, according to the World Bank's Global Findex database. We must remember that the right measure of financial inclusion is not access, but regular usage. For making successful use of financial services, people need to be literate enough to understand the basics of managing money. This skill is known as financial literacy. People must be trained in smart spending prioritising needs over wants, using credit card wisely, avoiding waste, funding expenses from savings and not loans, understanding terms of EMI (equated monthly instalments) before buying on EMI. Unfortunately it is a fact that even graduates in India are not really financially literate. So we should concentrate on financial education of graduates.

Bibliography

1. Keynote Address by Dr. K. C. Chakrabarty, Deputy Governor, Reserve Bank of India at the Visa - FT Financial Literacy Forum Series at Mumbai on June 5, 2012. Assistance provided by Smt. Sushma Vij and Ms. Geeta Nair in preparation of this address is gratefully acknowledged.
2. Kanungo, BP (2018), 'Excellence in Payments', Deputy Governor, Reserve Bank of India, Keynote Address, NPCI (National Payments Council of India) National Payments Excellence Awards function, Mumbai, 29 May.
3. Reserve Bank of India (2005), 'Annual Policy Statement for the year 2005-06', by Dr. Y. Venugopal Reddy, Governor, Reserve Bank of India.
4. https://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/Bulletin/PDFs/02BS060712SP.pdf
5. http://documents.worldbank.org/curated/en/444381520633843454/pdf/Disclosable-Restructuring-Paper-Financial-Education-and-Financial-Literacy-P120338.pdf
6. https://www.epw.in/journal/2019/13/money-banking-and-finance/financial-literacy-and-financial-inclusion.html
7. https://gflec.org/wp-content/uploads/2015/11/3313-Finlit_Report_FINAL-5.11.16.pdf?x49702
8. https://globalfindex.worldbank.org/sites/globalfindex/files/2018-04/2017%20Findex%20full%20report_0.pdf
9. https://www.rbi.org.in/FinancialEducation/Basic.aspx
10. https://www.rbi.org.in/FinancialEducation/BasicBanking.aspx
11. https://www.ideasforindia.in/topics/money-finance/financial-inclusion-in-india-progress-and-prospects.html

◆◆◆

Franchising: Retaining and Expanding Customer Base

Prof. (Dr.) Landge Balwant Bhimrao
Research Guide, Professor and
Head Dept. of Commerce
ASC College, Wagholi, Pune.

Mrs. Pallavi Sandeep Gawaree
Research Scholar,
B. J. S. College, Wagholi, Pune :- 412 207.

Abstract:

This research paper presents a broad review of franchising research, which can be divided into three streams franchising and society, creation of customer base and expanding the business. Franchising refers to the practice of using a business model success to catch new market and retain the existing market shares. Franchising would be the best way to support their business to meet economical goal. In addition, it is also provide an opportunity of raising more capital to expand into other regions. The term Franchising is defined as a strategy that a business can use in retaining and expanding its customer base. Franchising has entitled several businesses that were started in the past to grow to whole new levels of profitability and customer satisfaction as compared with their competitor. Every business requires proper planning and research in order to take right decision. Especially when you are new in the business, franchising plays a vital role in getting your business vision and ideas on the right track or route. We all know that the customer is king of marks. There is not a single example of business which is survived without the customer base.

Keywords : Franchising, retaining, expanding business, agreement and Customer satisfaction.

Introduction

A business plan is not only a written document that narrates the core detail of your business but also has a list of your objectives, vision, mission and goal. It also includes the operation and marketing strategy for growing your business, as well as the financial conditions. Once our business is successful to present how it is different as compared with their competitor then it is known as brand of the particular sector. Eg. Coca-Cola, Tata group, McDonald's Raymond and Pizza hut etc. The term brand means a product, service or concept that is totally different from others business. Quality of a product, customer approach, authenticity and relevance this are the fundamental principles of branding concept.

Franchising is rarely an equal partnership, especially in the typical arrangement where the franchisee is an individual, unincorporated partnership or small privately-held corporation, as this will ensure the franchisor has substantial legal or economic advantages over the franchisee. The usual exception to this rule is when the prospective franchisee is also a powerful corporate entity controlling a highly profitable location and captive market in which prospective franchisors must then compete to exclude one another from. However, under specific circumstances like transparency, favorable legal conditions, financial means and proper market research, franchising can be a medium of success for both a large franchisor and a small franchisee.

Thirty-six countries have laws that explicitly regulate franchising, with the majority of

all other countries having laws which have a direct or indirect effect on franchising business. Franchising is also used in a foreign market entry mode.

Franchise

A franchise is a type of license that grants a franchisee access to a franchisor's proprietary business knowledge, processes, and trademarks, thus allowing the franchisee to sell a product or service under the franchisor's business name. A business in which the operator pays a mixture of upfront and ongoing fees in order to license the brand name and supporting resources of parent company.

Features of Franchising

Firstly, under a franchising agreement, the franchisor grants permission to the franchise to use its intellectual properties like patents production process and trademarks.

Secondly, the franchise in return pays a fee (i.e. royalty) or some deposits to the franchisor and may even have to share a part of his profits. On the adversely, the franchisor provides its goods, services, and assistance to the franchise.

Finally, both parties in a franchise business sign a franchising agreement. This agreement is basically a contract that states terms and conditions applicable with respect to the franchise.

Merits and Demerits of Franchising

Merits according to Franchisors

- Firstly, franchising is a best way to expand a business without incurring additional capital cost on expansion. This is because all expenses of selling are borne by the franchise.
- This concept also helps in building a brand name, increasing goodwill and reaching more customers satisfaction.

Merits to Franchisees

- A franchise can take benefits of franchising to start a business on a pre-established brand name of the franchisor. It reflects, the franchise can forecast his success and reduce risks of failure.
- The franchise does not need to invest money on training and assistance because the franchisor provides this.
- Another advantage is that sometimes a franchisee may get exclusive rights to sell the franchisor's products within an area.
- Franchisees also will get to know business techniques and trade secrets of brands.

Demerits for Franchisors

- The most basic disadvantage is that the franchisor does not possess direct control over the sale of its products. As a result, its own goodwill can suffer if the franchisee does not maintain quality standards.
- Furthermore, the franchisee may even leak the franchisor's secrets to competitors. Franchising also involves ongoing costs of providing maintenance, assistance, and training on the franchisor.

Demerits for Franchisees

• First there is no franchise has complete control over his business. He always has to follows to the policies and conditions of the franchisor.

" Another disadvantage is that franchisee always has to pay some royalty to the franchisor on a routine basis. Sometime, he may even have to share his profits with the franchisor.

Key Franchising Concepts

Common franchising terms to be includes following concept :

• Franchisor - The owner of an established licensed business model, Intellectual Property (IP) and other collateral

• Franchisee - The person that operates the individual franchise outlet or business using the business model licensed by the franchisor

• Franchising - The relationship between the franchisor and franchisee

• Franchise agreement - The formal contract between the franchisor and franchisee

The international franchise association (IFA) is defined that, franchising involves an agreement between two parties. This agreement would enable the franchise owners to market the products as their own or use the trademark registered for commercial purposes for a particular duration. Since they have been receiving request to purchase franchises, it would be wise for them to obtain a license agreement that would enable them to trade with the trademarks acquired. The license would also enable them market their products using other registered trademarks without being seen as operating illegally.

Common Development Strategy and Improvement of Growth of the Franchise

1. For successful franchising needs mutual trust and respect and a sharing of the general aims and targets of the contract. The main objective of this approach would be that both parties would benefit from the common goals and objectives of the company or organization.

2. The franchisor is also required to provide support to the franchisee. This will involve encouraging the systems of operation. The franchisor should also follow the practice guidelines and pay the maintenance fees such as marketing and the ongoing management expenses as a franchisor, taste of Yam needs to hire staff that will focus solely on helping franchise to grow to its projected growth level.

3. Market research provides key insights into the competitors, helping you to understand what's running in the consumer's mind. In addition, a thorough market research helps you get an upper hand in understanding customer's point and preference, followed by the latest market trends and consumer's buying patterns.

4. Expert states that market research is an essential business tool for gearing a business towards sure shot success. Franchising helps a business to understand the requirements of the market along with understanding the various strategies of your competitors.

5. Market research can help business to keep a tab on overall growth while constantly comparing business with the available competitors. Also, market research could help franchisors to come up with different and unique strategies, keeping the business ahead.

7 Elements of a Successful Franchise Business

1. Executive Summary

The executive summary section should answer the following questions:

- Which service, product, or need, does your business serve?
- Is your business unique?
- How will you ensure your company's success?
- What skills do you possess that will help the business excel?

2. Business Description

The business description section of the franchise business plan summarizes business. This section should contain with

- Company's structure,
- Mission statement,
- History,
- Future projections.

3. Competitive Analysis

A competitive analysis section is also included in any franchise business plans. It involves determining your competitors, both direct and indirect, and deep research will help you understand your weaknesses and strengths.

To have a handful analysis of competitors in the business, you need to do the following:

- Select ten direct and indirect competitors to compare.
- Conduct research about their marketing efforts and product features.
- Then compare the gathered details to yours.

Gaining an understanding of your competitors through your competitive analysis helps you develop an effective strategy for the success of your franchise business and helps you get potential funders.

4. Marketing Plan and Sales Plan

This section of franchise business plan highlights your business's strategy for building and maintaining a customer base and demand for your business. Thoroughly explain how you plan to advertise, your current advertising, and the research behind your strategy.

5. Operations and Management

The operation and management section of your franchise business plan highlights the day-to-day operation of your business. It covers not only the business operations but emphasizes the responsibilities and tasks of the franchise owner. This section also includes the company's staffing, logistics, and solutions to potential problems that could occur in the operation of business.

6. Financial Plan

The financial data portion of franchising business plan should reflect and expand upon any facts and figures previously mentioned in your business plan, including your executive

summary. This section provides:

- Hard numbers for your business costs,
- Current funding,
- Expected funding necessary in the future.

7. Pro Forma

The pro forma is similar to the financial data section. But this section focuses more on the three main accounting statements, which are:

- The balance sheet
- The cash flow
- The profit or loss

Conclusion

A franchise business is useful to minimize a capital loss. Loss is a common fact for almost every business. In this competitive market, it's essential to stay strong and healthy with the trend, making your business strong and successful. A market research contributes to reducing the probability of loss, identifying potential problems and determining the solutions on the problem.

Customer attraction and satisfaction is also important task in font of every business. Therefore, you need to be very specific with your market research, never underestimating market research, focusing in order to create effective strategies for acquired a market.

Market research not only helps in identifying new business opportunities but also contributes to designing your marketing strategies and campaigns for a successful business. Opting for market research could help you to directly target the interest of your customers, generating more sales.

As a franchisor, market research will help you grab information about the market potential, during a specific time and age groups of customers.

References:

1. Research Methodology - C. R. Kothari
2. Franchising - The science of Reproducing Success- Gaurav Marya
3. https://www.investopedia.com/terms/f/franchise.asp
4. https://www.franchisecoach.net/franchise-business-plan
5. http://howtowrite.customwritings.com/post/research -paper-franchising

◆◆◆

Public Expenditure On Education In India: What Budget 2023-24 Offers For School Children?

Sachin B. Bahule
Research Scholar, Department of Economics
Savitribai Phule Pune University

Suraj S. Karande
Assistant Professor of Economics
Christ University, Lavasa City Campus

Abstract: Public outlay has been the most important paraphernalia with governments which has ramifications not only for the people but also for governments. Primary motive of this study is to scrutinise the budgetary allocations of the central government on school education and literacy. We take two important Centrally Sponsored Schemes (CSS) namely Samagra Shiksha and PM-POSHAN to analyse budgetary outlay on school education. Our analysis suggests that allocations for PM-POSHAN are diminutive and show a decline of 9.37 % in contrast to 2022-23 (RE). The fall in total outlay on PM-POSHAN for 2023-24 (BE) is alarming because as a percentage share of the total outlay of Ministry of Education the outlay on PM-POSHAN has nosedived below the lowest levels of (10.84 %) which were observed during the pre-pandemic years of 2019-20. On the contrary allocation on Samagra Shiksha denotes a 16.49 % increase in contrast to 2022-23 (RE). However share of Samagra Shiksha in total outlay of Ministry of Education in 2023-24 (BE) has declined by 3.03 % in contrast to pre-pandemic level observed in 2019-20.

Keywords : Union Budget, Education, PM-POSHAN, Samagra Shiksha

Against the panorama of uncertain macroeconomic situation with sustained increase in inflation, elevated crude oil prices, rising youth unemployment and the expectations of a looming recession, the central government on February 1st 2023 presented its last budget before the general elections of 2024. The apprehensions and curiosities of a tax friendly policy and the expectation of a robust funding especially for education is bound to surface because India will have to chalk out its priorities as she marches towards the centennial celebrations of her democracy and enters into the 'Amrit Kaal'. Secondly educational outlay is crucial also because she has to live up to the lofty targets as envisaged under NEP 2020 and SDG 2030. Concomitantly child-centric learning, health, nutritional support, robust scholarships and related announcements are indispensable and expected from the government through its Union Budget 2023-24.

Given the consternation and expectations, the Finance Minister, with a total outlay of Rs. 45.03 lakh crore, presented in the parliament the Union Budget 2023-24. In view of this, fund allocation for education is pegged at R.s 112899.47 crore, which denotes a 2.5 % of the total budget for 2023-24. Thus if one takes into consideration the allocations on education for 2022-23 (Revised Estimates) which was Rs. 99881.13 crore, budget 2023-24 has increased the expenditure by Rs.13018.34 crore or a 13.03%.

However, given the allocations for Ministry of Education, a plethora of questions emanate. For instance, what does this budget have for the school children? How much

allocations are devoted towards Samagra Shiksha in view of RTE 2009, NEP 2020 and SDG 2030? What happens to the allocations for Mid-day Meal (now revivified as PM-POSHAN? These and many questions analogous with budgetary allocation of the government of India form the nucleolus of this article.

Repetitively people across the board have suggested on increasing the budgetary allocations on education primarily for two reasons. Firstly public spending on education is important for formation of human capital and thus helps in economic development (Schultz, 1961), (Becker, 1964) and secondly because education has the potential to provide the populous with greater avenues for work, stability and a better quality of life (Edgerton, Roberts, & Below, 2012).

Hitherto an interesting remark on education was made by Srinivasan and Bardhan who asserted that "Education in fact is the most important instrument for bringing about abiding social change, of progressive realisation of the ideal of equality of opportunity, of widening the basis of discovering and nurturing talent and of giving people adequate chances to realise their potential, enrich their life and the life of the community in which they live" (Srinivasan & Bardhan, 1974). Indeed there are numerous studies in literature which unequivocally manifest the importance of education not only for growth but also for poverty alleviation and social progress. Thus education becomes crucial for people and governments across the globe.

Public Outlay on School Education:

Centre and the State:

In the middle of hope, slow economic growth and a recent pandemic public funding especially on education in several economies around the world has witnessed constraints (Al-Samarrai, et al., 2021). Since majority of people in India depend upon public education especially in the rural parts, a scrutiny of public outlay in light of union budget 2023-24 on education in India is warranted. However, before we delve into that, it is important to know that 'education' in India falls under 'concurrent list', thus it is comprehensible that central government only represents a partial picture of public outlay on education because considering the outlay of state government, the central governments budgetary allocation is but a fraction of the total state exchequer towards education.

In this regard, (Table 1) exhibits the total public expenditure on education by education departments of both central and state government as a percent of the GDP since 2010-11 and it gives a clear impression that share of state in outlay on education is hefty in relation to centre. Additionally we have also presented in (Table 1) the total outlay on education by the department of education and other departments. In both the cases, the state expenditure is more in contrast to centre.

Table 1: Expenditure on Education by Department of Education and other Departments (As a % of GDP)

YEAR	Expenditure on Education by the Department of Education			Expenditure on Education by Department of Education and other departments		
	STATES AS A % OF GDP	CENTRE AS A % OF GDP	STATE+ CENTRE AS A % OF GDP	STATES AS A % OF GDP	CENTRE AS A % OF GDP	STATE + CENTRE AS A % OF GDP
2011-12	2.51	0.72	3.22	2.94	1.11	4.05
2012-13	2.4	0.69	3.09	2.84	0.99	3.83
2013-14	2.34	0.66	3.01	2.8	0.9	3.7
2014-15	2.33	0.64	2.97	2.83	1	3.83
2015-16	2.35	0.55	2.9	3.1	0.91	4.01
2016-17	2.32	0.49	2.81	3.16	1.04	4.2
2017-18	2.31	0.47	2.78	3.15	1.09	4.24
2018-19	2.21	0.47	2.68	2.9	0.97	3.87
2019-20	2.2	0.41	2.61	2.93	0.96	3.89
2020-21	2.39	0.46	2.85	3.29	1.01	4.3

Source: Statistics on Budgeted Expenditure on Education, Ministry of Education (2010-11 to 2020-21).

Notes:

1. In case of expenditure on education by department of education all the expenditure figures are (Actual) except (RE) 2019-20 and (Budget Estimates) for 2020-21.
2. In case of expenditure on education by education and other departments, the GDP figures for 2010-11, 2011-12, 2012-13, 2014-15 and 2015-16 are provisional. GDP for 2019-20 and 2020-21 are 2nd and 1st revised estimates respectively and for 2016-17, 2017-18 are 3rd revised estimates. All the expenditure figures are (Actual) except (RE) for 2014-15, 2019-20 and (BE) for 2020-21.

The Budgetary Allocations:

Department of School Education and Literacy:

Young children across the globe are considered as the torchbearers of the society and unfortunately according to (UN, 2022) nearly 24 million learns must have lost learning opportunities due to pandemic. Diverse studies like (Narwan & Gill, 2021), (Schleicher, 2020), (Patrinos, Vegas, & Carter-Rau, 2022) validated that children who belonged to the socially and economically disadvantaged sections of the society suffered awfully. Similarly (Annual Status of Education Report, 2022) also cautioned about the learning losses in terms of language

and arithmetic . In the same direction (UNICEF, 2021) too confirmed that repeated school closures, lack of access to digital devices, poor connectivity constrained learning for a vast majority of children in India. With such lamentable milieu and the hysteresis effect of the pandemic alarming, public expenditure on education will be a sine qua non until things fall back to a semblance of normalcy and educational and nutritional outcomes become invigorating.

A scrutiny of the budgetary outlay on school education suggest that percentage share of the total outlay on school education to GDP and total outlay on school education to the total Union budget has been consistently declining since 2011-12 (see Table 2). However the budget outlay for 2023-24 suggests marginal revival in this falling trend. For instance if you compare total outlay on education with the previous year's figures it shows a marginal increase in expenditure on education from Rs. 59052.78 crore as RE of 2022-23 to Rs. 68804.85 crore as BE of 2023-24. Such an increase after secular and continuous decline since 2011-12 should not comfort us because the percentage share of total outlay on department of education to Union Budget suggests at 1.52 % in 2023-24(BE) still falls short of the 1.95 % level observed during pre-pandemic years (2019-20).

Table 2: Total Outlay on Department of School Education and Literacy. In Rs. Crore

Year	Union Budget	GDP	Total Outlay on Department of School Education	% GDP	% of Union Budget
2011-12	1304364.98	8736329	70559.75	0.80	5.40
2012-13	1410371.60	9944013	70559.75 (BE)	0.70	5.00
2013-14	1559447.00	11233522	77130.00 (BE)	0.68	4.94
2014-15	1663673.05	12467960	79408.00 (BE)	0.63	4.77
2015-16	1790782.69	13771874	41799.91	0.30	2.33
2016-17	1975194.00	15391669	42989.43	0.28	2.17
2017-18	2141973.00	17090042	46600.44	0.27	2.17
2018-19	2315113.00	18899668	48440.57	0.25	2.09
2019-20	2686330.00	20074856	52520.19	0.26	1.95
2020-21	3509836.00	19800914	51841.64	0.26	1.47
2021-22	3793801.00	23664637	46821.51	0.19	1.23
2022-23 (RE)	4187232.00	27307751	59052.78	0.21	1.41
2023-24 (BE)	4503097.00	29082755*	68804.85	0.23*	1.52

Source: Union Expenditure Budget, Ministry of Education, Department of School Education and Literacy.

Notes: GDP Series 2011-12. GDP for 2018-19- 3rd RE, 2019-20-2nd RE, 2020-21-1st RE, 2021-22-PE and for 2022-23-1st Advance Estimates. *GDP for BE 2023-24 has been projected at Rs. 29082754.8 crore assuming that India will grow at about 6.5 percent over the 1st AE of 2022-23 in 2023-24.

Table 3: Demand for Grants of the Department of School Education and Literacy. (Actual) In Rs. Crore

Year	Central Sector Schemes/ Projects	Centrally Sponsored Schemes	Other Central sector expenditure	Establishment Expenditure of the centre
2015-16	283.53 (0.67)	35580.92 (85.12)	5932.73 (14.91)	12.08 (0.02)
2016-17	86.69 (0.20)	36699.35 (85.36)	7017.97 (16.32)	14.62 (0.03)
2017-18	560.18 (1.20)	37457.58 (80.38)	8602.71 (18.46)	24.60 (0.05)
2018-19	484.50 (1.00)	39346.55 (81.22)	8588.04 (17.72)	27.58 (0.05)
2019-20	340.97 (0.64)	42146.45 (80.24)	10076.95 (19.18)	28.87 (0.05)
2020-21	321.96(0.62)	41107.42 (79.29)	10387.96 (20.03)	28.28 (0.05)
2021-22	252.78 (0.53)	35607.41 (76.04)	10932.72 (23.34)	30.38 (0.06)
2022-23 (RE)	303.81 (0.51)	45849.67 (77.64)	12859.30 (21.77)	40.00 (0.06)
2023-24 (BE)	364.01 (0.52)	54010.47 (78.49)	14391.36 (20.92)	39.01 (0.05)

Source: Union Budget, Ministry of Education, Department of School Education and Literacy.

Notes : Figures in the parenthesis indicate the percentage share of each category to the total outlay on school education in that year.

Bearing in mind the total outlay on school education, (Table 3) exhibits the demand for grants of the department of school education and literacy. In this regard outlay on education is dispensed majorly under four components. What we are witnessing here is a consistent decline in outlay on CSS since 2015-16. This imperceptible declining trend since 2015-16 has been dented by the 2022-23(RE) and 2023-24(BE). However, the outlay on CSS still remains below 2019-20 levels of 80.24%.

Centrally Sponsored Schemes (CSS):

Centrally Sponsored Schemes (CSS) form a large chunk in the central governments expenditure on school education. Some of the prominent schemes are: (a) Samagra Shiksha:

Which subsumes the ambitious projects like Sarva Shiksha Abhiyan, Rashtriya Madhyamik Shiksha Abhiyan (RMSA) and Teacher Training and (b) The National Programme of Mid-day Meal in School Scheme which has been contemporized as the PM-POSHAN.

Table 4: Total Outlay on Samagra Shiksha and PM-POSHAN. In Rs. Crore

Year	Total Outlay on Samagra Shiksha	Total outlay on National Programme of Mid Day Meal in Schools (PM-POSHAN)
2019-20	32376.52 (61.64)	9699.00 (18.46)
2020-21	27834.57 (53.00)	12878.15(24.84)
2021-22	25060.89 (53.52)	10230.98 (21.85)
2022-23(RE)	32151.66 (54.44)	12800.00 (21.67)*
2023-24 (BE)	37453.47 (54.43)	11600.00 (16.85)*

Source: Union Budget, Ministry of Education, Department of School Education and Literacy. Notes: Figures in the parenthesis indicate the percentage share of each category to the total outlay on school education in that year. * Mid-Day Meal now revivified as PM-POSHAN, hence the figures for RE of 2022-23 and BE of 2023-24 are for PM-POSHAN.

Samagra Shiksha:

Samagra Shiksha is an overarching programme for school education in India extending from pre-school to class XII, which envisages provision of equal opportunities and learning outcomes for all. This scheme is the vital medium to implement the ambitious provisions of Right of children to Free and Compulsory Education (RTE) 2009, NEP 2020 and SDG 2030. Currently Samagra Shiksha is the largest component of CSS and according to union budget 2023-24 Samagra Shiksha accounts for 54.43 % share in the total outlay on department of school education and literacy. If you look at the budgetary allocation under budget 2023-24 outlay on Samagra Shiksha has been pegged at Rs. 37453.57 crore as compared to Rs. 32151.66 crore 2022-23(RE). This denotes a 16.49% increase in the outlay on Samagra Shiksha as compared to 2022-23(RE).

However if you analyse the allocations for Samagra Shiksha in total outlay of Ministry of Education since 2019-20, you will come across a decline of nearly 3.03 % in 2023-24(BE) in contrast to the pre-pandemic level of 2019-20 (Table 5). Since the programme shoulders the responsibilities of egalitarianism through universal access to education through holistic approach towards education from pre-primary to class XII levels, a revival back to pre-pandemic levels are extremely crucial. Restoring funding back to the pre-pandemic levels and a consistency thereafter would aid in the achievement of 100% GER in school education by 2030 as envisaged under NEP 2020 and SDG 2030.

Table 5: Percentage share of outlay on Samagra Shiksha and PM-POSHAN to the total outlay of Ministry of Education.

Year	Total outlay of Ministry of Education (in Rs. Crore)	Total outlay on Samagra Shiksha (in Rs. Crore)	Total outlay on PM-POSHAN (in Rs. Crore)	% share of Samagra Shiksha to the total outlay of Ministry of education	% share of PM-POSHAN to the total outlay of Ministry of education
2019-20	89436.56	32376.52	9699	36.20	10.84
2020-21	84219.40	27834.57	12878.15	33.05	15.29
2021-22	80352.42	25060.89	10230.98	31.18	12.37
2022-23 (RE)	99881.13	32151.66	12800	32.18	12.81
2023-24 (BE)	112899.47	37453.47	11600	33.17	10.27

Source : Union Budget, Ministry of Education, Department of School Education and Literacy. (2019-20 to 2023-24)

Pradhan Mantri Poshan Shakti Nirman (PM-POSHAN):

For the past several years National Programme of Mid Day Meal in Schools has been one of the foremost rights based centrally sponsored scheme of the Government of India under the National Food Security Act, 2013 (NFSA). The scheme has been revivified as the Pradhan Mantri Poshan Shakti Nirman (PM-POSHAN) and it is indeed interesting to note that MDM has remained a cornerstone for successive governments since its inception in 1995. This is primarily because it has implication not only for nutritional security but also for enrolment and drop-out rate at various levels viz. primary, upper primary, anganwadis, Madarsa and Maqtas. A study by (Afridi, 2011) and (Sarma, et al., 2016) also validated the positive significant impact of MDM on education. However, pandemic instigated a big blow and MDM came to a halt altogether as schools operated remotely.

Nevertheless, if you examine the outlay on PM-POSHAN through union budget 2023-24, currently the budget has allocated Rs. 11600 crore towards PM-POSHAN, which is a Rs. 1200 crore or a 9.375 % decline over the revised estimates of 2022-23 which was Rs. 12800 crore. If you stay with (Table 5) for a moment, you will notice that the total outlay on PM-POSHAN was Rs. 12878.15 crore (15.29 %) in 2020-21 and has fallen to Rs. 11600 crore (10.27) in 2023-24(BE) a sizeable decline of 5.02 %. This fall in total outlay for 2023-24 (BE) is alarming because as a percentage share of the total outlay of Ministry of Education the outlay on PM-POSHAN has nosedived below the lowest levels of (10.84 %) as observed during the pre-pandemic years of 2019-20. The case for PM-POSHAN is particularly

abominable given the incentives it generates to stay in school and the nutritional support it extends.

We presume that Samagra Shiksha and PM-POSHAN are crucial for development of young children as both these centrally sponsored schemes have major implications for nutritional security, enrolment and retention and abatement of drop-out rates of school children in India. It is indeed important to acknowledge that 'Vasudev Kutumbakam' starts from within and thus the government should make substantial allocations for Samagra Shiksha and PM-POSHAN thereby providing educational and nutritional security for its children as guaranteed under the RTE 2009 and NFSA 2013 respectively.

Conclusion:

Capricious and diminutive outlay on education defies the very idea of equality of access and opportunities in terms of education in India and lay-bare and expose many first-generational learners to insecurities and vulnerabilities, ultimately pushing them out of school. Unfortunately, India's public spending on education still falls well short of the 6% of GDP target set by the 1968 Policy, which was restated in the 1986 Policy, and which was further reinforced in the 1992 review of the Policy and T.S.R Subramanian committee. Even so in the last 75 years a consistent 6 % allocation on education has remained a distant dream, because the combined public outlay on education by the department of education and other departments hovered roughly around 3.5-5.5 % of GDP. NEP 2020 too criticised this and commits towards increasing public outlay on education to 6 % of GDP. Thus we presume that public outlay on education not as a social spending but as a long -term investment is immensely important and any barratry with regards to it shall translate into an insurmountable hurdle that will handicap not only the targets envisaged under NEP 2020 and SDG 2030 but will also have ramifications for the 'India Story'.

Bibliography

1. Afridi, F. (2011). The Impact of School Meals on School Participation: Evidence from Rural India. The Journal of Development Studies , 1636-1656.
2. Al-Samarrai, S., Cerdan-Infantes, Pedro, Bigarinova, A., Bodmer, J., Vital, M. J., et al. (2021). Education Finance Watch. Washington D.C: World Bank Group.
3. Azim Premji University . (2021). Loss of Learning during the Pandemic : Field Studies in Education . Bengaluru: Azim Premji Foundation.
4. Becker, G. S. (1964). Human Capital. New York: Columbia University Press.
5. Edgerton, J. D., Roberts, L. W., & Below, S. V. (2012). Education and Quality of Life. In: Land, K., Michalos, A., Sirgy, M. (eds) Handbook of Social Indicators and Quality of Life Research. Dordrecht: Springer.
6. Narwan, K., & Gill, A. S. (2021). Making 'Quality Education Accessible' to All: Policy Perspective on School Education in Punjab. In S. Singh, L. Singh, & K. Vatta, Covid-19 Pandemic and Economic Development: Emerging Public Policy Lessons for Indian Punjab (pp. 181-193). Singapore: Palgrave macmillan.

7. Patrinos, H. A., Vegas, E., & Carter-Rau, R. (2022, May 16). World Bank Blogs . Retrieved January 25, 2023, from worldbank.org: https://blogs.worldbank.org/developmenttalk/covid-19-school-closures-fueled-big-learning-losses-especially-disadvantaged
8. Pratham . (2022). Annual Status of Education Report. New Delhi: Pratham.
9. Sarma, R. K., Rao, H. D., Rao, M. K., Galreddy, C. H., Kumar, S., Rao, V. V., et al. (2016). Impact of Midday Meal Program on Educational and Nutritional Status of School-going Children in Andhra Pradesh, India. Asia Pacific Journal of Public Helath.
10. Schleicher, A. (2020). The Impact of Covid 19 on Education-Insights from Education at a Glance . OECD.
11. Schultz, T. W. (1961). Investment in Human Capital. The American Economic Review , 51 (1), 1-17.
12. Srinivasan, T. N., & Bardhan, P. K. (1974). Poverty and Income Distribution in India (Perspectives of Development: 1961-1976, Implications of Planning for a Minimum Level of Living, A Paper prepared in the Perspective Planning Division of Planning Commission) (Vol. 36 Parts 2 & 4). (C. R. Rao, Ed.) Calcutta: Statistical Publishing Society, Calcutta.
13. UN. (2022). The Sustainable Development Goals Report 2022. New York: United Nations .
14. UNICEF. (2021, September 9). UNICEF India. Retrieved January 25, 2023, from unicef.org: https://www.unicef.org/india/press-releases/repeated-school-closures-due-covid-19

Reference :-

1. See ASER reports for various years which explicitly note that nearly 60-75 percent children in the age group 6-14 years depend heavily on government institutes for education. Similarly for age group 15-16 years the number hovers around 50-60 percent.
2. See research conducted in January 2021 by (Azim Premji University , 2021) which also points out the learning losses in terms of language and arithmetic.

◆◆◆

Self-concepts among under graduate students of different streams

Dr. Gauri M. Kulkarni
Head, Dept. of Psychology,
Shri Shahu Mandir Mahavidyalaya, Pune.

Abstract

Research aimed at focusing out the research reviews about the self-concepts among the under graduate students from various streams. Recent researches showed overall gender difference in self-concepts for the university students. Researches found out the training needs for the cultivation of positive self-concepts among the under graduate students for the enhancement of their personality development. Positive self-concepts play important role in personality shaping among graduates.

Key Words: self -concepts, Gender differences, personality development.

Introduction:

While explaining the growth of the personality, university students have to build himself to withstand stress and to deal with their stress. Adjustment to university life as well as adjustment with the challenging curriculum is also an important factor for handling the social and academic stress. At this stage, personality shaping is mainly based social adjustment as well as self-confidence with positive self-concept, self-evaluations. Researches support that coping styles to such situations influences one's behavior and personality development. Gender study in this respect revels the fact that coping with such situations, students differ at a gender level. For effective regulation of emotions, competency skills are challenged. The most important factor in this research is to find out self-concepts, developing positive self with gender-based studies. Research conducted in such fields indicate that personality plays important role in adjustments and positive self-concepts.

The educational pattern as well as the purpose of education differs in every academic stream. Changing demands of higher skill jobs or works, changes in employment opportunities, fluctuations, socio economic standards, influences the pattern of professional or higher education. Selection of the proper institute also plays an important role in expressing the personality. Enhancement of positive personality development with positive self-concept depends upon the educational adjustment, motivational factors and the skills necessary to support mental as well as emotional health. Also, self-confidence, positive self-concepts and adequate adjustments are also important to deal with situations of emotional distress.

Concepts in this research

Self-Concept: Psychologists defined self-concept as "views of oneself". It can be stated as one's set of attitudes about himself/herself and his/her values related to environment. Self-concept is associated with various dimensions of personality such as physical, social and emotional. Karl Roggers (1959) defined self –concept as 'It is an organized, composed gestalts perceptual characteristics of 'I' or 'me' to the various aspects of life.

Roger's theory about components of self-concept- According to Carl Roger, persons strive to reach for "Ideal self". With this view, he suggested different components of self-concept. He stated the self as a social product.

Objectives

- To study the self-concepts among under graduate students.
- To find out whether there are individual differences in terms of self-concepts,
- To suggest and to focus on the training needs in terms of self-concepts among university students.

Methodology

In order to derive the above-mentioned objectives, the methodology used for the above study was a literature review of various recent researches related to self-concepts.

Recent Research reviews

Alexander Seeshing et. al. (2012) studied the role and importance of self-concept in medical education. This research focused attention on the role of self-concept among medical students to determine the educational success, shaping personality characteristics of the students. 11 Australian medical students were selected and interviewed with a questionnaire prepared for medical students. Recorded interviews coded, transcribed using computer software QSRN Viro (Charmaz 1995). The results showed a sense of competence in self-concept among students which was their motivation for being a doctor. The analyses exhibited higher social structure in self-concept among medical students. These social values are important in developing decision-making among medical students. The evidence reflected that development of social self-concept was directed by opportunities and practice of knowledge by the medical students.

Amirkhani M. et. al. (2018) investigated the relationship between self-concept and self-esteem among medical students. A cross sectional study was conducted in 394 first year medical students of Fasa University. Roger's self-concept inventory was used for data collection. Results were analyzed through ANOVA and correlation in statistics. The difference was observed between mean and standard deviations for self-concept between male and female students. No difference was found between self-esteem with respect to gender.

Ajmal M. and Mariam R. (2018) study the relationship between self-concept and achievement of distance learning students. 427 distant learning students from Allama Iqbal open University were tested by academic self-concept scale by Liu and Wang (2005). The results found the positive correlation between academic self-concept and achievements of distant learners. Students who scored high academic self-concept showed high academic effects. It was hypothesized that there exists no significant relationship between academic self-concept and achievement in distance learners. This hypothesis was rejected.

Dr. Chamundeshwari S. et. al (2014) conducted a survey on self-concept and study habits of higher secondary students in Tamil Nadu. Self-concept inventory by Dr. Dev (1985) was administered among 336 students. Standard deviations, SED and critical ratio were cal-

culated. For the present study two groups that are Central board students and state board students were tested separately. The results showed that the Central board students scored better in self-concept than state board school students. Reasons may include socio- economic conditions and better infrastructural facilities at school and family background. There was no significant difference among academic self-concept at gender level.

Eric A. et. al. (2014) investigated on the academic self-concept and achievement motivation among 120 high school students from different schools in China. The self-concept scale by Cambra (ISM) by Mclnernry (2003) was administered. Pearson's product moment correlations were used for data analysis. The study reveals the positive correlation between academic self-concept and achievement motivation. The research results indicate the need and importance of academic self-concept by enhancing achievement motivation among students.

Gupta R. et. al. (2015) conducted research for assessing the self-concepts among undergraduate medical students in Jammu and northwest parts of India. 303 undergraduate students from different medical colleges were selected for this study. Revised scale for self-concepts by Janice was administered to assess the five domains of self-concept i.e., self-regards, social self-confidence, academic self and physical ability self-concepts. Physical self and self-regard components were observed at higher levels in female students of medical colleges. In all other constructs of self-concepts, it was observed that mean and standard deviation scores were consistently at higher levels in males than females. The finding of the research focused on the importance of promoting positive self-concept in all aspects of education among medical students.

Giri R. et. al. (2012) studied self-concept and adjustment among medical and nursing students of West Bengal on a sample of 50 students. Revised scale of self-concept was conducted for data collection. This study aimed at finding correlation between self-concept and level adjustments of medical students. Majority students found high self-concept (64%). No significant association was observed between self-concept, education age and family income. Positive correlation was observed between adjustment and self-concept of the medical students.

Jadhav M. (2019) observed the self-concept among undergraduate and postgraduate students. SQC - self-concept questionnaire by Saraswat (2010) was administered on 120 students equally selected by gender. 'F' tests were calculated. The interactive effect of the self-concept was found among the level of education and gender. Significant difference was found in the mean scores of self-concept between graduate and postgraduate students. Undergraduate students show a high level of self-concept. At gender level male students show higher self-concept scores than female students. Significant differences in the means of self-concept were found at the gender level.

Jackman K. et. al. (2011) showed in the research that lower academic self-concept leads to negative educational achievements. 133 first year medical students were evaluated by

academic self-description questionnaire [II - ASDQ], with the intervals of time. It was observed that academic self-concept of medical students did not change over time intervals. Students discuss that the academic environment was competitive with result at the social comparison with their performance. For academic self-concepts, big fish in little pond effect is seen among the students with higher self-concept.

Khalid R. et. al. (2015) conducted a study on university students to evaluate the development of self-concept. 70 students were examined with a self-developed 5-point scale. The results showed no significant differences in the self-concept of students at gender levels. Student recide in urban areas, found higher-level self-concepts that students from rural areas. Residential education showed better development in the self-concept of the students then compared with day scholars. Size of the family on mother's occupation did not show any difference in the development of self-concept but the differences shown in the level of self-concept with father's occupation.

Khan T. (2017) conducted a survey on adolescent students to find out the levels of self-concept. Hundred students participated in the study. SQC - the self-concept questionnaire designed by Robson was administered. The comparison and data analysis on the significant levels showed the differences in the self-concept among male and females in overall dimensions. Females found high self-concept than that of male students. There was no significant difference observed in males and females in the aspects of attractiveness and approval by others.

Kartin A. et. al. (2011) investigated on the multidimensionality of self-concept among high school students. 1958 students from different schools were selected for the study. Academic self-concept scale (German version) was administered. The study supported the multidimensionality of the academic self-concept with competence and school grades. Positive correlation between academic self-concept and school grades was found.

Li, C. et. al. (2010) studied the self-concepts of university students from Qu Fu University, China. The study intended to find out the gender differences at various dimensions of self-concept among university students. 426 students from different disciplines were examined by Tennessee Self Concept Scale (TSCS). K-S test was applied for non-parametric calculations. The results showed that in male students, $z=0.488$, $p=0.971$ and in female students it was $z=0.781$, $p=0.575$. Gender differences at physical self, moral self and self-criticism were observed high in males than females. It resulted that self-concept of the University students differ at gender levels.

Litmanen T. et. al. (2014) examined medical students' academic self-concept and student's perceptions of wellbeing. 610 students were assessed with the MEDNORD questionnaire. Results were analyzed using HESI skills. The findings of the study stated that students were satisfied with the medical college environment but due to experienced workloads, future competence and exhaustion, they reported disengagement with lack of interest. Negative correlation was found between academic self-concept and lack of interest of the students.

Marva A. et. al. (2019) investigated on the self-concepts among the students of Oman. A sample of 651 students was examined by a self-descriptive questionnaire (SDQ - 1 March 1988). The two-way ANNOVA was calculated for the analysis of data. The objective of this study was to examine the self-concept among the students in four dimensions such as educational self, concept of peer relationship, physical self-concept, family self-concepts. The results showed the interaction between grid and gender on the overall self-concept of the students. The female students showed higher levels of self-concept than males as it suggested that male students grew up having low self-concept about their appearance. The researchers concluded that male and female students may develop different levels of self-concept with age and other factors like peer relations and parent relations.

Dr. Mimrot B (2017) conducted a study on 240 adolescents. The study aimed at finding the relationship between academic achievement and self-concept. Self-concept scale by Saraswat and Saraswat was administered. The results from correlation and ANNOVA testing revealed that male and female students did not defer in moral self-concept and overall self-concept. Also results showed that academic competent students had better physical morale or personal and social concepts than academically lower competent students. Positive correlation was found among different aspects of self-concept among adolescents.

Findings:

1. Considering the medical students, the results showed a sense of competence in self-concept which was their motivation for being a doctor. The analyses exhibited higher social structure in self-concept among medical students which is important in developing decision-making among medical students.
2. Students who scored high in academic self-concept, showed high academic performance.
3. Gender differences at physical self, moral self and self-criticism were observed high in males than females.
4. No difference was found between self-esteem with respect to gender.
5. Research reveals the positive correlation between academic self-concept and achievement motivation among university students.
6. Significant differences existed about self-concepts among under graduate students at the religious levels (Hindu, Muslim and Christian).
7. Residential education showed better development in the self-concept of the students then compared with day scholars.
8. The researchers concluded that male and female students may develop different levels of self-concept with age and other factors like peer relations and parent relations.
9. Results showed that academic competent students had better physical morale and personal and social concepts than academically lower competent students. Positive correlation was found among different aspects of self-concept among adolescents.

Conclusions and suggestion:

1. Self-concepts differ at gender level among under graduate students.
2. Self-concepts affect the academic performance of the students.
3. Peer relations, parent relations and economic background play important role in self-concepts.
4. Promoting positive self-concept in all aspects of education is a need of the higher education in this new trends.

References:

1. Arens, A. K., Helm, F., Wolff, F., & Möller, J. (2020). Social and dimensional comparisons in the formation of German students' language self-concepts. *The Journal of Experimental Education*, *88*(2), 245-264.
2. Arnáiz Castro, P., & Guillén García, F. (2012). Self-concept in University-level FL Learners. *International Journal of the Humanities*.
3. Arthur, D., & Thorne, S. (1998). Professional self-concept of nurses: a comparative study of four strata of nursing students in a Canadian university. *Nurse Education Today*, *18*(5), 380-388.
4. Bacus, M. P. (2014). Parenting styles, self-concept and attitude of students: A causal model on academic performance. In *International Conference on Economics, Social Sciences and Languages (ICESL'14), May* (pp. 14-15).
5. Cokley, K., & Patel, N. (2007). A psychometric investigation of the academic self-concept of Asian American college students. *Educational and Psychological Measurement*, *67*(1), 88-99. OZOR, B. C. (2016). Influence Of Academic Self-Concept, Self-Efficacy and Gender on Social Adjustment of Students.
6. Flowers, L. K., Raynor Jr, J. E., & White, E. N. (2013). Investigation of academic self-concept of undergraduates in STEM courses. *Journal of Studies in Social Sciences*, *5*(1).
7. Friedman, E. H. (2005). Emotionally competent medical practice. *Journal of the National Medical Association*, *97*(11), 1574.
8. Lee, C. H., & Jung, J. H. (2012). Comparison of professional self-concepts and care perceptions between emergency medical technician trainees and emergency medical technician basics. *Journal of the Korea Academia-Industrial cooperation Society*, *13*(12), 5826-5838.
9. Mehrad, A. (2016). Mini literature review of self-concept. *Journal of Educational, Health and Community Psychology*, *5*(2), 62-66

◆◆◆

सदगुरू अच्युताश्रमस्वामी चरित्र लीळामृत-एक- चिंतन (भाग-१)

प्रा. डॉ. मेधा गोसावी
स्वा. सावरकर महाविद्यालय बीड

महानुभाव संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, रामदासी संप्रदाय या विविध संप्रदायातील सत्पुषांनी भक्ती व समाजनिष्ठा या प्रेरणेमधून साहित्याची निर्मिती केली आहे. समाजावर संस्कार करुन, समाज प्रबोधनाचे कार्य करुन संतानी समाज जीवनाला दिशा दिली. उदा.संत ज्ञानेश्वर, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत रामदास, संत अच्युताश्रम या संत मांदियाळीला शेकडो वर्षाची परंपरा आहे. म्हणूनच त्यांची कामगिरी ही आजही संशोधकांच्या अभ्यासाचा, चिंतनाचा विषय होऊन राहिला आहे.

अंबड येथील समर्थ भक्त, सद्‌गुरु अच्युताश्रम स्वामींचे शिष्य कै.मधुकर रामचंद्र गोसावी तथा अण्णा आमचे दैवत आणि तिर्थरुप, श्री.बालाजी मंदिराचे संस्थानिक यांचे संपूर्ण अक्षर अभंग वाङ्.मय संत साहित्याच्याच धर्तीवरचे आहे. सद्‌गुरु कृपेच्या साक्षात्काराने मंडित झालेल्या ह्दयातील स्वानुभूतीच्या लहरी, लोकहितास्तव, प्रबोधनासाठी सर्वसामान्यांवर भक्तीचे संस्कार करण्यासाठी आपलेपणाच्या भावनेने सहजपणे शब्दरुप धारण करुन बाहेर पडल्या म्हणून ते अक्षर वाङ्.मयच ठरले. अण्णांचे सर्व अभंग संपदा, पद पदांतरे चरित्र लेखन गवळणी, भूपाळ्या, काकड आरत्या, अष्टके, स्फूट अभंग व अण्णांच्या सर्वच अभंगावर समर्थ संप्रदायाचा व सद्‌गुरु अच्युताश्रम स्वामींच्या अभंगांचा प्रचंड प्रभाव आहे हे अभ्यास करत असतांना पदोपदी लक्षात येते.

अण्णांच्या वाङ्मयामागील प्रेरणा :

अभंग प्रसाद : समर्थ रामदासस्वामींनी काव्याचे तीन प्रकार प्रतिपादन केले आहेत. धीटकाव्य, पाठ काव्य, प्रासादिक काव्य यापैकी धीट-पाठ काव्याविषयी समर्थ म्हणतात,

करिती कवन पाहुनिया ग्रंथ | म्हणावे यथार्थ पाठ तया

परंतु प्रासादिक काव्य हे धीट व पाठ या काव्य प्रकारांपेक्षा पूर्णपणे वेगळे असते. स्वानुभूतीच्या लक्षणांनी प्रासादिक काव्य ओतप्रोत भरलेले असते, ते सर्व सामान्यांचे जीवन सार्थकी लावण्यासाठी आणि त्यांना आत्मशोध घेण्यासाठी प्रवृत्त करणारे असते. सर्वांच्या ठिकाणी ईश्वर आहे. त्याचा तू शोध घे, अनुभव घे हे सांगण्यासाठी असते. कर्मे इशू भजावा हा त्यात संस्कार असतो. त्यामुळेच प्रसादिक काव्यात समाजाबद्‌दलची कळकळ असते. ही कळकळ आणि आर्ततेमुळे मिळणारा अनुभव जेव्हा शब्दरुप धारण करतो. तेव्हाच ते अभंग अक्षर साहित्य ठरत असते. आर्तता ही स्थितीची जाणीव असल्याशिवाय उद्‌भवूच शकत नाही. त्यासाठी दुसऱ्याचे अंतर जाणावे लागते. समर्थ रामदास स्वामी म्हणतात -

दुसऱ्याच्या दु:खे दुखावे | दुसऱ्याच्या सुखे सुखावे
सकळही सुखी असावे | ऐवी वासना

अण्णांची सर्व अभंग संपदा अतिशय प्रासादिक आहे. म्हणूनच सर्व संताच्या अभंग रचनेप्रमाणेच श्रेष्ठ काव्याच्या सगळ्याच कसोटीवर उतरते हे सुरुवातीसच नमूद करावे वाटते.

अभंग लेखन करत असताना अण्णांनी आपल्या रचनेमधून वारंवार स्पष्ट केले आहे की, या कवणाचा कर्ता मी नाही, तर तो सद्‌गुरु कृपाप्रसाद आहे. माझ्याकडून वदवून घेणारा माझा सद्‌गुरु आहे. तोच स्फुर्तीदाता आहे. त्यांच्या आज्ञेनुसारच सर्व काही चालले आहे. मी केवळ निमित्त मात्र आहे. हे कवित्व आपले नाही हे त्यांनी विविध अभंगामधून विविध दृष्टतांव्दारे अतिशय सुंदर पध्दतीने विवेचिले आहे. अण्णांनी लिहिलेल्या अच्युताश्रम चरित्र लीलामृत सद्‌गुरु यादवस्वामी चरित्र, सद्‌गुरु रामानंद स्वामी चरित्र या सर्व लेखनाची आज्ञा प.पू.शिवराम नाना मोहळकर उपाख्य आदबा माऊली सोलापूर यांची या बाबींचा स्पष्ट निर्देश मिळाल्याचेही अण्णांनी त्या-त्या चरित्र लीलामृतामधील मनोगतामधून व्यक्त केले आहे. जणू काय आपणाकडून ही सेवा करुन घेण्यासाठीच आबा माऊली थांबले होते असे अण्णा म्हणतात. सद्‌गुरु अच्युताश्रम चरित्र लेखनाचे अण्णांनी बाड प.पू.आबांकडे पाठविले होते. ज्या दिवशी बाडाची तपासणी पूर्ण झाली त्याच दिवसाची तिथी बाडावर लिहून ते बाड पत्रासोबत अण्णाकडे परत पाठविले व ज्या दिवशी बाड अण्णांना मिळाले त्याच दिवशी रात्री प.पू.आबांनी या जगाचा निरोप घेतला हे अण्णांनी स्वत:च नमूद करुन ठेवले आहे. सद्‌गुरु यादव स्वामींचे चरित्र तर ७० वर्षापूर्वीच्या एक माहिती वजा कागदाच्या आधारे त्यांनी अच्युताश्रमांच्या चरित्रामध्ये तीन अध्याय लिहिले.

सद्‌गुरु अच्युत संन्यासी | त्यांना दीक्षा मिळाली खाशी
ते सद्‌गुरु गोविंदपूरवासी | रामानंद स्वामी यती
दीक्षा गुरुची महती | सर्वदूर पोहचावी जगती
(स.रा.च.१.११.१२.१३)

अण्णांचे अभंग म्हणजे सद्‌गुरु कृपाप्रसाद होय असे अण्णांनी वारंवार नमूद केले आहे.

चरित्र रचियता मी कोण | तुझा तूची अससी परिपूर्ण
मजला निमित्त मात्र करुन | वदविसी गुरुराया
स.अ.च. (२.९९.२.१००)
सद्‌गुरु त्वा मज आज्ञापिले | चरित्र साधनाते दिधले
येरवी मी पामर काय बोले | तव सिध्द गौरवगाथा (तत्रैव १०४)

जे लिहिले गेले ते मी लिहिलेच नाही ही अण्णांची विनम्रतेची परिसीमा. मी पामराने काय बोलावे मी तो केवळ निमित्त मात्र आहे.

रामचंद्र सुता निमित्त करुन | वदती सद्‌गुरु स्वये

सद्‌गुरु अच्युताश्रमाचा प्रसाद म्हणून,सद्‌गुरु आबा माऊलीचा प्रसाद म्हणूनच आपल्याला अभंग स्फुरत आहेत असे अण्णांनी स्पष्टपणे प्रतिपादन केले त्यास भक्कम आधार आढळून येतो. इथे 'इदं न मम' ची निस्वार्थी भावना आढळून येते.

अण्णांच्या विविधांगी वाङ्‌मयाचा जेव्हा आपण अभ्यास करतो तेव्हा असे लक्षात येते की, अण्णांच्या लेखनामागे काही भक्कम पेरणा आहेत. त्यातील पहिली पेरणा निस्सिम गुरु भक्ती. अण्णाचे अवघे जीवन गुरुभक्तींने मंडित झालेले. त्याचे प्रत्यंतर अभंगामधून येते. त्यांच्या रचनेमधून गुरुभक्ती ओसंडून वाहत आहे. गुरुप्रमाणे अण्णांचे अंत:करण वारंवार उचबळून येते. त्यामुळे रचनेमधून वेळोवेळी गुरु गौरव व्यक्त झाला आहे. अतिशय श्रध्दायुक्त अंत:करणाने अण्णांनी सर्व गुरु परंपरेला वंदनीय मानले आहे. रामदासी तसेच नाथ संप्रदायातील गुरुपरंपरेसमोर ते वारंवार नतमस्तक होतात. सद्‌गुरु हाच ईश्वर हा अण्णांचा दृढ भाव व सद्‌गुरुच माझे सर्वस्व ही निष्ठा व्यक्त करणारे अण्णांचे शेकडो अभंग आहेत. त्यात सद्‌गुरु भेटीची ओढ, आर्तता, व्याकुळता आणि सद्‌गुरु भेटीचा आत्मानंदही आढळून येतो. गुरुकृपेमुळेच विविध तापांचा नाश झाला, दैन्य संपले, जन्मजन्मांतराचे विटाळ गेले, मरणाचे भय गेले व सद्‌गुरु कृपेमुळेच आपण आत्मानंदात रंगून गेलो ही भावना आहे.

संप्रदायाच्या गुरुपरंपरेचा उल्लेख त्यांच्या अनेक अभंगातून येतो

मुळ सद्‌गुरु आदी नारायण | त्याचा लाभ पूर्ण श्रीविष्णुसी
महाविष्णु बोधी ब्रहमदेवा जाण | सृष्टी ही निर्माण जेणे केली
ब्रहमदेवे मंत्र दिला वसिष्ठासी | होई ब्रहमऋषी ज्ञानदाता
एकनिष्ठ भाव अच्युत चरणी | ठेवी निरंजनी सदारामा

प.पू.आबा माऊलींवरची निस्सीम भक्ती अनेक अभंगातून व्यक्त झाली आहे.

आबाविण कोणी नाही रे सखा
जगी तोचि एक पाठीराखा

सद्‌गुरुचे आपल्यावर अनंत उपकार आहेत. ते कसे फेडावेत? सद्‌गुरु कृपेनेच आपणास आत्मानंदाचा लाभ घडला ही कृतज्ञतेची भावना अण्णांनी वेळोवेळी आपल्या अभंगातून व्यक्त केली आहे. गुरुभक्ती ही अण्णांच्या आयुष्याची एक पेरक शक्ती होती.

अंबापुरीचे सद्‌गुरु अच्युत | तेची माझे सर्वस्वी समर्थ (स.रा.च.१.१०)
गुरुभजने अति संतोष | गुरुकीर्तने नासती दोष
गुरुपूजने जीवशिव ऐक्यास | सहजसी पावती (स.रा.च.५.११२)
धन्य धन्य सद्‌गुरु अच्युत | सद्‌गुरु शोधन प्रवास अद्‌भूत
दृष्टांत स्वानुभवाची बरसात | करिती समर्थपणे (तत्रैव ११४)

असा सद्‌गुरुचा अगाध महिमा अण्णांनी वारंवार प्रतिपादन केला आहे. त्यांची अनन्य, अविचल अशी गुरुभक्ती ही त्यांच्या समग्र वाड्.मयाचीच नव्हे तर त्यांच्या जीवनमार्गाची एकमेव प्रेरक शक्ती होती. सायुज्य मुक्तीपेक्षाही गुरुभक्ती श्रेष्ठ आहे असे त्यांनी प्रतिपादन केले आहे.

कै.अण्णांच्या वाड्.मयाची आणखी एक प्रेरणा अभ्यासांती लक्षात येते ती ही सर्व सामान्यांना परमार्थाच्या वाटेवर घेऊन जावे व त्यांचा उध्दार करावा ही प्रेरणा, भक्त कसा असावा, भक्तांची लक्षणे कोणती यावर अण्णांनी आपल्या अभंगामधून सविस्तर भाष्य केले आहे. परमार्थ साधण्यासाठी संसार त्यागाची मुळीच आवश्यकता नाही. तर संसारात राहूनच परमार्थ करावा हे त्यांनी सर्व प्रथम स्पष्ट केले.

प्रपंची व्यवसाय साधी | परी तो परमार्था न बाधी

ही अण्णांची शिकवण आहे.

कामामध्ये चोख असती | सामान्य जना त्रास न देती
सुस्वभावा कारणे होती | बहुमान्य सर्वांसी (स.अ.च.४.८,८,९)
कधी न वाहे प्रपंच चिंता | घाली भार देवावरी
नेटकेपणे प्रपंच करील | अंती चतुर्थश्रमा साधेल
असे हा पुण्य पुरुष जगती | प्रपंची नी परमार्थी

प्रपंच नेटकेपणाने करावा, तो करतच परमार्थ साधावा. आपल्या भाषणातही अण्णा नेहमीच खुलभर दुधाची गोष्ट सांगायचे, घराकडे दुर्लक्ष्य करुन, घरदार सोडून नव्हे तर प्रपंचात राहूनच आपली सर्व प्रापंचिक कर्तव्ये सांभाळूनच परमार्थ साधावा, कामात चोख असावे, कोणासही त्रास देऊ नये, प्रपंचाची फार चिंता करु नये अशी सर्वसामान्य मानसाला सहज आचरणात आणता येईल अशीच अण्णांची शिकवण आहे. सदाचारण हाच आपला स्वधर्म आहे असे ते म्हणताता ही मानवतावादाची शिकवण आहे.

समाजनिष्ठा :

समाजनिष्ठा हे अण्णांच्या वाड्.मयाचे एक वैशिष्ठ्ये आहे. समाजसंघटन, समाजशक्तीजागृती, समाजप्रबोधन, सामाजिक ऐक्य, सामाजिक समरसता निर्माण करण्यासाठी अण्णांनी स्वत: आयुष्यभर कार्य केले,भ्रमंती केली. अण्णा स्वत: उत्तम व कुशल संघटक होते. त्यांचा लोकसंग्रह दांडगा होता. अंबडचे बालाजी मंदिर म्हणजे माझे माहेर हे समाजशक्तीचे, संस्काराचे, समाजप्रबोधनाचे, सामाजिक समरसतेचे एक केंद्र होय. विविध प्रतिवार्षिक उत्सवामधून अण्णा सामाजिक समरसता साधत असत व त्यामधून समूह भावनेची निर्मिती होत असे. उत्सव समाप्तीनंतर भंडा?याच्या पंगतीमध्ये विविध जाती धर्माचे लोक मांडीला मांडी लावून एकाच रेषेत भोजन करायचे तेव्हा अण्णा स्वत: पंगतीमधून फिरुन अगदी लहानांपासून ते मोठयापर्यंत सगळयांची आस्थेने विचारपूस करायचे, त्यांच्याशी मिश्किल संवाद साधायचे. त्यामुळे सर्वांनाच अण्णा मझेच अहेत असे वाटत असे. लळीत परंपरेविषयी त्याच्या उद्‌देशाविषयी

समाजस्थितीशी न्याहाळिले | नाडी ओळखिली निदान केले
विविध घटका एकवटिले | समरसुनी अद्वैते
उत्सव सांप्रदायी लळीताचा | जनाधारी त्या बनविण्याचा
सोंग संपादणी भक्तीचा | दे जिव्हाळा अच्युत
विविध व्यवसायिकांचा मेळा | भिन्न उपासक केले गोळा
संपादणी द्वारेभाव जागविला | एकत्वाचा लळीतात (तत्रैव १६ :४,५,६)

अशी भेदाभेद संपवणारी लळीत परंपरा निर्गुण मठामध्ये अच्युताश्रमांनी कशासाठी सुरु केली हे सर्वांनी लळीत परंपरेत सहभागी होऊनच अनुभवावे असे अण्णा म्हणतात.

अण्णांना जात-पात मान्य नव्हती. त्यांच्या मते ज्यांच्या जवळ विषमता नाही तो सोवळा घरातीलच संस्थान बालाजी मंदिर येथे व अच्युताश्रम स्वामी मंदिर येथे अनेक प्रतिवार्षिक धार्मिक उत्सवाच्या निमित्ताने लळित उत्सवाच्या निमित्ताने सर्व जाती धर्माच्या लोकांना त्यांनी एकत्र आणले. आजही जातीभेद विरहित लळीत उत्सव अंबड येथील निर्गुण मठामध्ये सुरु असलेला दिसून येतो. या उत्सवाची सुरुवात अण्णांचे सद्गुरु अच्युताश्रम स्वामी यांनी केली आहे. त्याचा उद्देशच प्रामुख्याने पाखंड-खंडण करणे, समाज मन भक्तीप्रवण बनविणे, समाजातील जातीयता नष्ट करणे हा होता. तेच कार्य अण्णांचेही जिवीत कार्य होते. अण्णा स्वत: जेव्हा प्रापंचिकांना उपदेश करतात तेव्हा त्यांची भूमिका धर्म सुधारकाची आणि समाज सुधारकाचीच आहे.

निदंकाचे घर असावे शेजारी | जाणोनी त्याचा होसी कैवारी
खळांची व्यंकटी सांडण्या सबुरी | मनोनिग्रही अससी तू
निदंकाही न डावलसी | पाखंडयाचे भंड फोडिसी
तव चालीने त्या चालविसी | स्व जाणण्या सन्मार्गी (स.अ.च.२.४९)

या ठिकाणी अण्णांची भूमिका लोकशिक्षकाची आहे. शब्दांचे फटकारे मारुन त्यांनी दुराचाऱ्यांना वठणीवर आणण्याचा प्रयत्न केला. अधर्माविरुध्द जोरदार युध्द पुकारले.

मोडोनी दुष्प्रवृत्तीचा अवरोध | धर्मध्वजा फडकावी (तत्रैव १८.१६६)

ही अण्णांच्या मनाची धारणा अनेक ठिकाणी व्यक्त झाली आहे. एक समाजसेवक, लोकशिक्षक, जागल्या, समाजहितासाठी दक्ष असलेल्या लढवय्याच्या रुपात अण्णा आहेत. सामाजिक विसंवादाचे स्वरुप स्पष्ट करुन दुर्बलांवरील अन्यायाला वाचा त्यांनी फोडली व वाईटाचा प्रतिकार कसा करावा हे ही समाजास शिकविले.

धन द्रव्य गाठीशी बांधूनी मत होऊ नका
संगाती धन येणार नाही कष्ट घेऊ नको होऊ

प्रपंचास्तव द्रव्य लागते सचोटीने मेळवी
घरामध्ये धन वाढता सत्कार्य देई

हो अण्णांची शिकवण आहे. आपल्या समग्र वाङ्.मयामधून त्यांनी समाजाला पदोपदी शहाणे करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

माया ब्रह्म निरुपणामध्ये अण्णाना ब्रहमाचे वर्णन केले आहे. ब्रह्म हे निर्गुण, निश्चल, निर्मळ, निरुपाधी, अनादि, अनंत शाश्वत, अखंड, घनदाट, निरंतर विशाल आहे यालाच सर्व संतांनी परमात्मा असे संबोधले आहे. अण्णांनाही या ब्रह्माचे स्वरुप आपल्या अनेक रचनांमधून स्पष्ट केले आहे.

चार देहीच्या चार अवस्था | जागृत अवस्थे ते स्थूल शीर
स्वप्नाकार ते सूक्ष्म शरीर | सुषुप्ती तो कारण देह
तुर्या अवस्था महाकारणी | ही अवधी ईश्वराची करणी
देह गोमटा लावा सत्कारणी | राम नामी रत व्हा

उपनिषदांचा प्रभाव :

आत्मज्ञान हे उपनिषदांनी अंतिम साध्य मानले आहे. समर्थांनाही ऐक ज्ञानाचे लक्षण
ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान | पहावे आपणासी आपण | या नाव ज्ञान |

असा सिध्दांत मांडला आहे. आत्म्यापासून आकाश, वायू, अग्नी, आप व पृथ्वी ही पंचभूते निर्माण झ ाली आहेत आणि विश्व संहाराच्या वेळी पृथ्वीपासून आकाशापर्यंत ही पंचभूते आत्म्यात विलीन होतात असा विचार तैत्तिरी योग निवदानात मांडला आहे. हे सर्व विवेचन आपल्याला सद्‌गुरु अच्युताश्रम स्वामी चरित्र लिलामृतामध्ये अनेक ठिकाणी आढळून येते.

अण्णांच्या वचनामध्येही निर्गुण ब्रह्म व निर्गुण आत्मा यांचे अद्‌वैत मानले असून विश्वाच्या आदि अंती ते एकच तत्व आहे असा सिध्दांत प्रगट झाला आहे.

ओंकार स्वरुपी तूची नेटका | चौदा चौसृष्टीचे नायका
वेद शास्त्राचे बीज देखा | तुज पासोनी उद्‌भवले

अधिकारी गुरुकडूनच आत्मज्ञान मिळवावे लागते. अशी विचारसरणी कठोपनिषदात आहे. देव-भक्ताचा एकांत करणारा सद्‌गुरु श्रेष्ठ आहे. ही गुरुभक्ती ही तर अण्णांच्या वाङ्.मयाची प्रमुख प्रेरणा आहे. गुरु भक्तीने त्यांचे अवघे आयुष्य व्यापले होते.

सद्‌गुरुचे धरावे चरण | प्रार्थी त्यासी करी नमन
निष्काम सेविता अनन्या | तोषविले दयार्णवा

संदर्भ :- सदगुरू अच्युताश्रमस्वामी चरित्र लीळामृत
लेखक डॉ.मधुकर रामचंद्र गोसावी ऊर्फ अण्णा गोसावी

◆◆◆

जी.ए.कुलकर्णीचा कथासंग्रह 'निळासावळा' : मानवी वेदनेचे सुरम्य चित्रण

प्रा. डॉ. छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने
(सहयोगी प्राध्यापक)
स्व. नि. पा. वाघाये महाविद्यालय, एकोडी, ता. साकोली, जि. भंडारा

प्रस्तावना :—

कथा सांगणे व कथा ऐकणे मराठी माणसाची पुर्वापार सनातन आवड आहे. कथा ऐकण्याची किंवा वाचण्याची आवड मानवी रक्तात भिनून गेली आहे. ही मनुष्याची एक प्रकारची भावनात्मक भूक आहे. त्यामुळेच कथा हा अत्यंत प्रभावी, अत्यंत लोकप्रिय आणि लेखकाच्या सश्जनशील व्यक्तीमत्वाला चटकन मोह घालणारा मराठी साहित्यप्रकार आहे. सभोवतीचे घटनाप्रसंग ते ज्या व्यक्तींच्या जीवनात घडतात त्या व्यक्ती किंवा ती पात्रे, त्यांच्या कश्ती, संघर्ष, संवाद, विसंवाद हयांमधून कथा आकाराला येत असते.

हरिभाऊ नारायण आपटे, दिवाकर कश्ष्ण, वि. सी. गुर्जर, ना. सि. फडके, वि. स. खांडेकर, य. गो. जोशी, वामन चोरघडे, कुसूमावती देशपांडे, ग. ल. ठोकळ, श्री. म. माटे हे प्रारंभीचे मराठी कथाकार आहेत. इ. स. १८९० ते १९४० हया पन्नास वर्षातील कालखंड उपरोक्त कथाकारांचा कालखंड होय. इ. स. १९४५ ते १९५० या कालखंडापासून मराठी कथासाहित्यात नवकथा बहराला आली. नवकथेचे मानकरी म्हणून अरविंद गोखले, गंगाधर गाडगीळ, पु. भा. भावे, व्यंकटेश माडगूळकर यांना ओळखल्या जाते. इ. स. १९५० ते १९६० च्या दरम्यान मराठी कथा साहित्याच्या क्षेत्रात दि. बा. मोकाशी, अण्णाभाऊ साठे, द. मा. मिरासदार, शंकर पाटील, रणजित देसाई, चारूता सागर, साने गुरूजी, विभावरी शिरूरकर, कमल देसाई, चि. ष्यं. खानोलकर, दि. पु. चित्रे, बाबुराव बागूल, श्री. दा. पानवलकर, जी. ए. कुलकर्णी असे मराठी कथाकार कथालेखन करीत होते.

कथाकार जी. ए. कुलकर्णी :—

जी. ए. कुलकर्णी म्हणजेच गुरूनाथ आबाजी कुलकर्णी यांचा जन्म १० जुलै १९२३ रोजी कर्नाटक राज्यातील 'बेळगांव' येथील कोनवाळ गल्लीत झाला. त्यांचे वडील आबाजी कुलकर्णी बेळगांवच्या कोर्टात कारकुन होते. जी. ए. लहान असतांनाच वडीलांचे अकाली निधन झाले. लवकरच आईही मश्त्यू पावली. जी. ए. ना सख्या तीन बहिनी होत्या. त्याही अकालीच मश्त्यू पावल्या. त्यामुळे जी. ए. ना बालपणीच अपार दु:खाचे दर्शन घडले. त्यामुळे ते अंतर्मुख व गंभीर प्रवश्तीचे बनले. जी. ए. अखेरपर्यंत अविवाहीत राहीले. त्यांना एक सख्खी मावशी होती, तिचे नाव सोनूमावशी, तिच्यावर त्यांचे फार प्रेम होते. सोनूमावशीच्या मश्त्यूनंतर तिच्या मुली नंदा व प्रभा या मावसबहीणींवर जी. ए. नी फार माया दाखविली आहे. जी. ए. नी त्यांचा काही काळ स्वत:जवळ सांभाळ देखील केला. या बहिणभावांचा एकमेकांवर निरनिशय प्रेम होता. वडिलांच्या मश्त्यूनंतर घरावर आलेली जप्ती आणि घराची गरीबी यामुळे जी. ए. चे बालपण बेळागावातच मामांच्या घरी गेले. जी. ए. १९३९ साली

मॅट्रिक पास झाले. त्यानंतर बेळगावच्या लिंगराज कॉलेजमधून ते इंग्रजी विषय घेऊन बी. ए. झाले. पुढे त्यांनी इंग्रजी विषयात एम. ए. केले. इ. स. १९५० पासून इ. स. १९७९ साली सेवानिवश्त्त होईलपर्यंत ते धारवाडच्या जनता महाविद्यालयात इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून कार्यरत होते.

सेवानिवश्त्ती नंतर १९८५ ला ते धारवाड सोडून मावसबहीण नंदा पैठणकरच्या आग्रहामुळे पुण्याला महाराष्ट्रात स्थायीक झाले. ११ डिसेंबर १९८७ रोजी वयाच्या ६४ व्या वर्षी पुण्याला त्यांचा मश्त्यू झाला. हा वर्ष जुलै २०२३ जी. एं. चा जन्मशताब्दी वर्ष मानला जातो. जी. ए. उत्कश्ष्ठ प्राध्यापक होते. इंग्रजी साहित्याचे प्राध्यापक, अभ्यासक असूनही जी. ए. नी मराठी भाषेत उत्कश्ष्ठ कथालेखन केलेले आहे. जी. ए. एकांतप्रिय आणि अलिप्त वश्त्तीचे होते. प्रसिध्दीचा त्यांना हव्यास नव्हता ते प्रसिध्दी पराङ:मुख होते. जी. ए. ना वाचनाचे अनिवार वेड होते. विद्यार्थी दशेत दररोज ४०० ते ५०० पश्ष्ठांचे वाचन ते नियमितपणे करायचे. जी. ए. ना मराठी भाषेतले श्रेष्ठ कथाकार म्हणून ओळखल्या जाते.

जी. ए. कुलकर्णीचे कथासंग्रह :—

जी. ए. च्या कथासंग्रहाची नावे आणि कथांची शिर्षक अत्यंत कल्पकतापूर्ण आणि वैशिष्टयपूर्ण आहेत. त्यांचा पहिला कथासंग्रह ‘निळासावळा’ इ.स. १९५९ ला प्रकाशित झाला. त्यानंतर ‘पारवा’ (इ.स. १९६०), ‘हिरवे रावे’ (इ.स. १९६२), ‘रक्तचंदन’ (इ.स. १९६६), ‘सांजशकुन’ (इ.स. १९७५), ‘पिंगळावेळ’ (इ.स. १९८२), ‘पारवा’ (इ.स. १९८५), ‘मुग्धाची रंगीत गोष्ट’ (इ.स. १९८६), ‘डोहकाळीमा’ (इ.स. १९८७), ‘रमलखुणा’ (इ.स. १९८८) आणि जी. ए. च्या मश्त्यूनंतर त्यांचे दोन कथासंग्रह प्रसिध्द झाले ते म्हणजे ‘माणसे अरभाट आणि चिल्लर’ (इ.स. १९८८) व ‘कुसुमगुंजा’ (इ.स. १९८९) त्यांच्या ‘निळासावळा’ हया कथासंग्रहाला महाराष्ट्र शासनाचे साहित्य पुरस्कार मिळालेले होते. तर ‘काजळमाया’ या कथासंग्रहाला साहित्य अकादमीचा पुरस्कार प्राप्त झाला होता. मात्र या पुरस्काराविषयी वाद निर्माण झाल्यामुळे, जी. ए. नी तो शासनाला परत केला.

जी. एं. चा ‘निळासावळा’ कथासंग्रह :—

जी. ए. चा ‘निळासावळा’ हा कथासंग्रह पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई यांनी प्रथमतः १४ जानेवारी १९५९ ला प्रकाशित केला. हा कथासंग्रह इंदू, सुशी, आणि जाई यांच्या आठवणींना अर्पण केला आहे. या कथासंग्रहात १) चंद्रावळ, २) राणी, ३) पडदा, ४) अवशेष, ५) सांगाडा, ६) मुखवटा, ७) अंधाराची पावले, ८) सूड, ९) वासंती, १०) डाग, ११) हिरवी मलमल — गोरा हात, १२) गुंतवळ अशा बारा कथांचा समावेश आहे. या बारा कथांपैकी आठ कथांमध्ये मश्त्यूचा संदर्भ आहे. पाच कथांमध्ये मश्त्यू केंद्रस्थानी आहे. बाकीच्या कथांमध्ये स्वप्नभंग, निराशा, एकाकीपणा, अपयशाची तीव्र वेदना आहे. प्रस्तुत कथासंग्रहामधील सर्वच कथांचा शेवट दु:खपूर्ण आहे. त्यामुळे वाचकांच्या मनावरील परिणाम वेदनेचा आहे. जी. एं. नी सर्व कथांमधून जीवघेण्या यातनांचा भेदक आविष्कार केला आहे.

जी. एं. च्या शोकात्म जीवनदश्ष्टीने आणि अविरत निष्ठेने, उत्कट तन्मयतेने, कलात्मक सामर्थ्याने वेदनेचा वेध घेतला. त्यामुळे त्यांच्या कथांना वेदनेच्या महाकाव्यातील सर्वांची, दु:खोपनिषदांची झळाळी प्राप्त झाली आणि त्यातून मानवी वेदनेची सुरम्य चित्रणे प्रकटली आहेत.

'निळासावळयातील' कथासश्ष्टी :—

जी. एं. च्या 'निळासावळा' या कथासंग्रहातील कथांचा वेध घेतला असता, असे दश्ष्टीस पडते की, मानवाला अगतिक व नगण्य बनविणाऱ्या नियतीला आणि तिच्या असीम शक्तीला जी. एं. नी कथांमधून प्राधान्य दिलेले आहे.

'चंद्रावळ' :—

सण्णाची लग्नाची पत्नी गौरी, सण्णाला 'जोखणार' म्हणून हिणविते आणि तिच्या भावाच्या गंजुडया बाबूच्या घरी जाऊन राहते. तिला मुल होते. परंतु काही दिवसातच गौरी आणि तिचे पोर मरून जाते. सण्णा मात्र दु:खी होतो. बिरादर पाटलाची 'नाचणारी' बाई चंद्रावळ सण्णाच्या मनात भरते. परंतु बिरादार पाटील दरवाडून सण्णाला हुसकावून लावतो. सण्णा चंद्रावळीच्या आठवणीने दु:खी होतो. सण्णाच्या कबुत्तर खान्यात एके दिवशी एखादे नाणे धुळीत पडावे त्याप्रमाणे टोपेल मादी कबुत्तर येवून राहिली. तिचे पंख काळयाशार रेशमी रंगाचे होते. पाठीमागे पांढऱ्या हस्तीदंती पिसांच्या शेपटीचा पंखा होता. डोळे काळया मोत्यांची टिंबे ठेवल्याप्रमाणे नितळ व कोरीव होते. सण्णाने तिला 'चंद्रावळ' नाव दिले. परंतु एके दिवशी पद्‌मजीच्या सब्जी नराबरोबर चंद्रावळीची आकाशात उंच उडण्याची पैज लावतो आणि सण्णा दु:खाने बेचैन होतो आणि सण्णा गौरी, चंद्रावळ बाई, चंद्रावळ मादी कबुत्तराच्या आठवणीने एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे मोठयाने रडू लागतो. सण्णाच्या वेदनेचे दु:खाचे चित्रण इथे वास्तवस्वरूपात जी. एं. नी. रेखाटले आहे.

'राणी' :—

राणी कथेतील भाऊंची पत्नी केळीसारखी नितळ, सडपातळ, साधी होती. परंतु भाऊंची साथ सोडून ती देवाघरी निघून गेली. भाऊंना फार दु:ख झाले. भाऊंना माधव नावाचा मुलगा, सून आणि राणी नावाची गोडंस नात असते. राणीच्या डोळयांचा रंग घारा, आवाज गोड, राणी भाऊंची फार लाडकी. परंतु राणी दोन दिवस आजारी पडली आणि तीन दिवसात मश्त्यू पावली. भाऊंना तीव्र दु:ख आणि वेदना जानवू लागल्या. शेवटी भाऊ पत्नीची आठवण काढून ती गेली तेव्हाच तेही गेले असते तर बरं झालं असतं म्हणून अपार दु:खात बुडून जातात. नियतीने पत्नी व निरागस नात हिरावून नेल्याने भाऊंच्या असहाय्य दु:खी मन:स्थितीचे चित्रण इथे केलेले आहे.

'पडदा' :—

पडदा कथेतील प्रिन्सीपॉल ठकार विद्‌ग्ध अभिरूची आणि चोखदंळ सौंदर्यदश्ष्टीचे असतात. कला—साहित्य—सौंदर्याची आराधना करतात. मात्र त्यांचा एकुलता एक मुलगा

बाळ कधी काव्याचे, साहित्याचे वाचन करीत नाही. ठकारांच्या साऱ्या संस्कारांना झुगारून देतो आणि शेवटी लोणच्याचा व्यापार करणार म्हणून सांगतो. ठकारांची सारी स्वप्ने धुळीस मिळतात. भावनाप्रधान, मनस्वी स्वभावाच्या प्रिन्सिपल ठकारांना फार दु:ख होते. 'बाळ' मुंबईला लोणच्याचा व्यापार करून प्रचंड पैसा मिळवितो. परंतु ठकारांच्या दु:खाला मात्र तो दूर करू शकत नाही. मळकट हिरवा घाणेरडा पडदा म्हणून ठकार त्याच्याकडे तिरस्काराने बघतात. इथे त्यांची तीव्र वेदना दश्ष्टीस पडते.

'अवशेष' :—

'अवशेष' कथेतील लंगडा गोविंदाचार्य दर मंगळवारी व शुक्रवारी भजने गातो. त्याच्या शेजारी शंकर सोनार, जानव्या, राहतात. गोविंदाचार्य कुणालाही आवडत नाही. त्याच्या साध्या प्रश्नालाही शेजारी कुष्याप्रमाणे हिडीस फिडीस करतात. असा हा लंगडा गोविंदाचार्य लग्न करतो. त्याची पत्नीही त्याच्या सारखीच कुरूप, काळी, ठेंगणी, खेडवळ, आकारहीन असते. थोडया दिवसांनी गोविंदाचार्यांना मुलगा होतो. परंतु एके दिवशी गोविंदाचार्यांची बायको मुलाला ठेवून दादू गवळया बरोबर पळून जाते. त्यामुळे गोविंदाचार्य दु:खाने खचतो. त्याचा मुलगाही मृत्यू पावतो. त्यामुळे गोविंदाचार्याच्या जीवनात वेदनेचा डोंगर निर्माण होतो. गोविंदाचार्याच्या अर्थहीन, हताश दु:खी जीवनातून वेदनेला जी. ए. साकार करतात.

'सांगाडा' :—

'सांगाडा' कथेतील 'नाडगौडा' मास्तर अतिशय शिस्तशीर, कडक स्वभावाचे होते. पत्नी मश्त्यूपावल्यानंतर मुलगा बापू आणि मुलगा कमल हया दोन अपल्यांसोबत घेऊन राहतात. बापू मॅट्रिकला असतो. पण त्याचा सारा वेळ हॉकी खेळण्यात जात असे. त्यामुळे तो नापास झाला. नाडगौडा मास्तर फार रागावतात. बापूला घराबाहेर काढतात. बापू रामाच्या देवळातील विहिरीत उडी घेऊन प्राण देतो. पुढे कमल बापट नावाच्या मुलाबरोबर प्रेमविवाह करते. लग्नानंतर मास्तरांकडे चुकूनसुध्दा येत नाही. कारण मास्तरांचा लग्नाला विरोध असतो. तिला दोन मुले झाली, पण एकाही बारशाला मास्तरांना आमंत्रण नव्हते. पुढे मास्तरांना साऱ्या आठवणी येतात. ते बेचैन होतात. त्यांचे दु:ख, वेदना पुन्हा—पुन्हा जाग्या होतात. पुढे मास्तर मश्त्यू पावतात. मास्तरांचा जीवंतपणीच्या वेतनांचे सुस्वर जी. एं. इथे आळवितात.

'मुखवटा' :—

'मुखवटा' कथेत जी. ए. अनाथ सद्या, त्याचा भाऊ ज्योत्या, बहिण भिंगरी यांच्या दिवसभराच्या आयुष्यात घडणाऱ्या विलक्षण घडामोडी व त्यांचे दु:ख चित्रित करतात. त्यांची आई मश्त्यू पावतांना गुराला बडवल्याप्रमाणे ओरडत होती. असहय होणाऱ्या वेदनेने ओरडून रात्रीचे लचके तोडत होती. इथे अनाथ मुलांना दु:खाचे, वेदनेचे चित्रण आलेले आहे.

'सूड' :— 'सूड' कथेत दोन महिण्यांसाठी शाळेत येणाऱ्या बाईविषयीची उत्सुकता, परंतु पुढे होणारा भ्रमनिराश लवकरच तिला शाळा सोडण्याविषयी मिळणारी नोटीस हयापुढे निवेदकाला येणारी निराशा यांचे चित्रण आलेले आहे.

'वासंती' :—

'वासंती' कथेतील घटनांचा आणि अपघातांचा योगायोग भयानक आहे. उन्हाळयाच्या सुटीनंतर शिक्षिका शांताबाई वर्गावर जातात. एका मुलीला धडा वाचायला सांगतात. ती मुलगी 'वासंतीचा वाढदिवस' धडा वाचू लागते. आणि शांताबाईच्या पूर्वस्मृती जागृत होतात. त्यांच्या मुलीचा वासंतीचा धडयातील मुलीप्रमाणे अपघात होवून वाढदिवसालाच मृत्यू ओढवला असतो. शिक्षिका शांताबाईच्या दु:खी मन:स्थितीचा, तिच्या वेदनेचे चित्रण जी. एं. नी इथे केले आहे.

'हिरवी मलमल, गोरा हात' :—

'हिरवी मलमल, गोरा हात' या कथेत मुंबई सारख्या महानगरात जीवघेणी धांदल, व्यक्तीच्या क्षुद्रतेचा व नगण्यतेचा येणारा अनुभव यांचे वेदनादायक चित्रण आलेले आहे. दामू नोकरीसाठी गाव सोडून मोठया अपेक्षेने मुंबईला येतो. तिथे माणसांचे विशाल जंगल त्याला दिसते. लॉज मधले बेचव अन्न, अपुरी जागा, तात्पुरती नोकरी असे बकाल जीवन ज्याला बेचैन करते. नोकरी सोडून गावी परतण्यासाठी रेल्वे स्टेशनवर येतो. पुढे जुगारांच्या चिंटयाचा खेळ सुरू असतो. तिथे दामू पैसे हरतो. त्यावेळी दामूला फार दु:ख होते. त्याच्या दु:खाच्या वेदनेचे चित्रण आणि त्याच वेळी त्याला आवडणारी हिरव्या मखमलीची, गोऱ्या हाताची तरूणी आठवते.

'गुंतवळ' :—

'गुंतवळ' कथेतून मानवी असहायता, एकटेपणा, खिन्नता हयांचे दर्शन घडते. धुळीत परसलेले मुदश्वाड खेडे, त्याच्याजवळ चाललेले धरणाचे बांधकाम, सुभाष हॉटेल, निर्जिव चेहऱ्यांच्या मजुरांच्या रांगा, उजाड माळ हयांचे कथेतून दर्शन घडते. चारच्या सुमारास सुदभाऊंच्या सुभाष हॉटेलात देशपांडे, जोशी ओव्हर सीयर, वर्कशॉप—सुपरीटेंडेंट कश्ष्णस्वामी, परांजपे, साळवी कारकून एकत्र येतात. टपाल आणणाऱ्या अमीनची वाट पाहतात. इथे प्रत्येकाला वाटयाला आलेल्या भयान आयुष्याचे दु:ख वाटते. हॉटेलात काम करणारा पांडया वडिल घरी नेत नाही म्हणून दु:खी आहे. सरदारजींचे सारे आयुष्य दु:खाच्या खाईत लोटलेले आहे. भजी तळणारी राधाकाकू सारेजण तिला कोकणी म्हणून संबोधतात. धूळ फु. फु. करून झाडून मजूर भजी खातात. मात्र प्रत्येकाच्या वाटयाला जीवनांविषयीचा दारून अपेक्षाभंग आलेला आहे. मन भरून गेलेले सरदारजी मरून पडतात. 'गुंतवळ' ही कथा माणसांच्या एकाकी आयुष्यातील दु:खाची मानवी वेदनेची कथा आहे.

'निळासावळा' कथासंग्रहातील प्रतिमासश्ष्टी :—

प्रतिमा म्हणजे वस्तुंचे सापेक्ष भावरूप किंवा भावनेचे सापेक्ष वस्तुरूप होय. जी. एं. च्या कथांचा मुख्य घटक म्हणजे त्यांच्या कथांमधली प्रतिमासश्ष्टी होय. त्यांच्या कथेला आकार मिळतो. तो लहान—लहान प्रतिमांमधून जी. एं. स्वत:चे अनुभव प्रगटीकरण संवेदनांच्या

शब्दनिष्ठ प्रतिमा तयार करून करतात. 'निळासावळा' कथासंग्रहातील कथांमधल्या प्रतिमा पुढील प्रमाणे दिसून येतात.

उदा.

१) 'गाभाऱ्यात पणती लावावी त्याप्रमाणे टोप पदराचे झगझगीत नवे लुगडे नेसून ती त्यांच्या आयुष्यात आली होती' (चंद्रावळ पश्.१)

२) 'त्याच्या बुटाचे अणकुचीदार, चकचकीत टोक त्या धुंद गोऱ्या भागात रूतले, आणि चंद्रावळ वेदनेने जखमी नागिणीप्रमाणे उलटली' (चंद्रावळ पश्. १२)

३) 'मग मोठमोठी पुस्तके कोसळल्याप्रमाणे माधव धडधडा हसतो' (राणी पश्. ३१)

४) 'डुकरिणीला भसाभसा पिले व्हावीत त्याप्रमाणे बाळाला पैसा मिळत गेला' (पडदा पश्. ४१)

५) 'एखादी म्हैस सावलीला पडावी त्याप्रमाणे रखरखीत भुरकी दुपार साऱ्या गल्लीभर ऐसपैस पसरते' (अवशेष पश्. ४४)

६) 'भिकारणीने विश्रांतीसाठी गोधळे पसरावे तसा रात्रीचा अंधार पसरतो' (मुखवटा पश्. ८१)

७) 'तिच्याकडे पाहिले म्हणजे एखाद्या वाळलेल्या रानशेणीकडे पाहिल्यासारखे वाटे' (सूड पश्. ८८)

८) 'तिच्या मैत्रीणीमधून चांदीच्या लहान घंटा वाजाव्या त्याप्रमाणे हास्याची लकेर ऐकू आली' (वासंती पश्. ९४)

९) 'तुळशीला स्तब्धपणे शालीन मंजिऱ्या याव्या तसे आयुष्य घालवावे असे त्याला वाटे' (गुंतवळ पृ. १२५)

१०) 'एखादे भरजरी वस्त्र काटयावर अडकून जरीचा एक धागा रहावा, व वस्त्र पुन्हा उडून जावे त्याप्रमाणे तिची आठवण त्याच्या मनात राहिली. (गुंतवळ पश्. १३१)

निष्कर्ष :—

१) जी. एं. च्या कथांमधला कथाकार कधी निवेदकाच्या भूमिकेतून तर कधी एखाद्या पात्रांच्या तोंडून घटना—प्रसंगावर किंवा जीवनघटनांवर भाष्ये करतो.

२) जी. एं. च्या कथांमधून दारिद्रय, अपेक्षाभंग, व्यथांनी गांजलेली माणसे, मानवी वेदनेला व्यक्त करतात.

३) जी. एं. च्या 'निळासावळा' तील कथांमध्ये वाचकाला खिळवून ठेवण्याचे सामर्थ्य आहे.

४) जी. एं. च्या कथांमधून नियतीला शरण जाणारी, असहाय्य, केविलवाणी, तुटलेली, एकाकी माणसे दृष्टीस पडतात.

५) जी. एं. च्या कथांचा परिसर महाराष्ट्र कर्नाटकाच्या सीमेवरील, खेडेवजा शहरांचा व गरीब मागासलेल्या खेडयांचा, माळरानावरील वस्त्यांचा प्रदेश आहे.

६) ' शोकात्मकता' हा जी. एं. च्या जीवनदश्ष्टीचा अत्यंत प्रभावी घटक जी. एं. च्या कथांमधून वारंवार व्यक्त होतो.

७) जी. एं. ची कथा त्यांच्या जीवनानुभूतीतून उमललेली आहे.

८) जी. एं. ची कथा अतिशय बांधेसूद, गोळीबंद आहे.

९) जी. एं. च्या कथांमधून ठसठसीत व्यक्तीदर्शन, अनोखी वातावरण निर्मिती, लोक साहित्यातील कथाबंधांचा स्वीकार, करूणोदात्त मनोवश्त्ती दश्ष्टीस पडते.

१०) प्रतिमात्मकता, परिणामकारक भाषाशैली, अतिशय रेखीव वास्तव्य घटना प्रसंगाची निर्मिती, वैशिष्टयपूण्र संवादशैली ही जी. एं. ची कथावैशिष्टये कथांमधून अधोरेखीत होतात.

जी. एं. ची कथा इतर मराठी कथाकारांच्या कथांप्रमाणे फक्त सुबोधतेने मनोरंजन करणारी नाही. तर सामान्य वाचकाला जबरदस्त आव्हानास्पद वाटणारी कथा आहे. जीज्ञासू, अभ्यासू व कष्टाळू अशा कथावाचकालाच समजणारा हा कथा लेखक आहे. त्यामुळे मराठी कथेमध्ये जी. एं. चे स्थान फार महत्वपूर्ण व श्रेष्ठत्तम आहे.

संदर्भ सूची :—

१) जी. एं. कुलकर्णी : 'निळासावळा', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवश्त्ती १९५९

२) प्रा. स. ष्य. कुल्ली : जी. ए. : जीवनसृष्टी आणि प्रतिमासृष्टी, विजय प्रकाशन नागपूर, प्रथम आवृत्ती १९९४

३) द. भि. कुलकर्णी : पार्थिवतेचे उदयास्तव, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवश्त्ती १९७७.

◆◆◆

शेतात खतांची गरज आणि गावांमधील खतांची साधने

प्रा पंकज पुरुषोत्तम मानकर
राजीव विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,
झरी—जामणी

मार्गदर्शक :— प्रा डॉ जे.डी.पोरे
गो.से.विज्ञान कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
खामगाव

प्रस्तावना :—

आजच्या शेतकऱ्याला खता बद्दल माहिती आहे की खताचा वापर केल्यामुळे जमिनीतील उत्पादन वाढते त्यांच्यासाठी हे कोणतेही नवीन असे साधन नाही. शेतकरी खताच्या महत्वाला ओळखतो ही समजतो ही आणि त्याचा अनुभवही घेतो. परंतु आजचे दुःख हे आहे की शेतातील माल उत्पादन करण्यासाठी खतांचा योग्य वापर करत नाही. ते आपल्या शेतीत वापरल्या जाणाऱ्या खतांचा कोणताही हिशोब ठेवत नाही त्यामुळे कदाचित त्यांना याबद्दल अपुरी माहिती असावी. की खतांचा वापर केल्याने किंवा न केल्याने उत्पादनामध्ये किती फरक राहतो. सरकारी शेतीवर .षी विद्यापीठाच्या माध्यमातून असे बरेच प्रयोग केले आणि त्यातून हे सिद्ध झाले की ज्या शेतात खत टाकले आहे आणि ज्या शेतात खताचा वापर केला नाही आहे अशा दोन्ही शेतातील उत्पादनामध्ये बराच फरक जाणवला त्यामुळे शेतातील शेणखताचा वापर आणि वनस्पतीच्या कुजलेल्या पाल्या पाचोळ्याचा वापर केल्याने जमिनीतील उत्पादनामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात फरक दिसून येतो. याचा अर्थ असा की शेताची मशागत, पाणी व मजदूरी हा सर्व खर्च एक समान ठेवल्यास फक्त खत चा वापर कमी केल्यास उत्पादनामध्ये फरक जाणवेल.. आपण पिके घेतो अशी आपली माता तुझी भुकेली आहे आणि तिला योग्य आहार देऊन आपण तिची काळजी घेतली नाही तर ती आपल्याला खायला कशी घालणार ? शेतातील घेतलेल्या सततच्या पिकामुळे ''नायट्रोजन'' ची कमतरताआणि ती भरून काढण्यासाठी शेतामध्ये पालापाचोळा कुजवावा लागेल त्यामुळे जमिनीची पोत सुधारेल आणि जास्तीत जास्त उत्पादन देईल. शेतकऱ्यासाठी त्याची जमीन पैशाच्या पोत्यासारखी आहे. ते पोते जमिनीत गाळले तर त्या पोत्यातील पैशांची संख्या वाढणार नाही पण जर का त्या पोत्यातील काही पैसा काढून व्यापार केला तर काही प्रमाणात त्या पोत्यातील पैशांची संख्या वाढेल असेच जमिनीबद्दल आहे जमीन ही एक पैशाचे पोते आहे ज्यामधून आपण अन्नधान्य उत्पादित करतो आणि उत्पादन निघाल्यानंतर त्या जमिनीच्या पोत्यात आपण काहीही टाकत नाही जर हे असे सुरू राहिले तर आपली जमीन पूर्णतः नापीक होईल त्यामुळे ज्या प्रमाणात आपण जमिनीतून उत्पादन काढतो आणि काढल्यानंतर त्याच प्रमाणात जमिनीला या घटकाची आवश्यकता आहे ते घटक आपण जमीन टाकले तर ती आपल्याला निरंतर जास्तीत जास्त उत्पादन देईल.

आपल्या सगळ्यांना हे माहित आहे की जेव्हा संपूर्ण जंगल कापले जाते त्यावेळेस ती नवीन जमीन जास्तीत जास्त उत्पादन देते. याचे कारण म्हणजे झाडावरून पडणारी पाने सडत राहतात आणि जमिनीत मिसळत राहिल्याने जमिनीची स्थिती सुधारते. नीट पाहिले तर

कळतं की शेणखत ही दुसरी वस्तू नसून ते त्याच गवताचे तुकडे आहे जे जनावर पोट भरते. जेव्हा ते माती पोहोचतात तेव्हा त्याची निर्मिती करण्याची शक्ती वाढते सारांश असा आहे की जमीनीच्या आत मध्ये जितकी झाडाची पालापाचोळे कुजतील इतकी जमिनीची पोत सुधारेल त्यामुळे जास्तीत जास्त उत्पादन देण्यास जमीन सक्षम होईल. या अनुषंगाने असे लक्षात येते की वनस्पती ही देखील सजीव प्राणी आहे हे जाणून घेणे देखील आवश्यक आहे अन्न पाणी आणि हवा याशिवाय ते जाऊ शकत नाही. ते त्यांचे अन्न त्यांच्या मुळाद्वारे मातीतून आणि सूर्यप्रकाशातून आत्मसात करून घेतात यावरून हे सिद्ध झाले की वनस्पतीचे अन्न हे शेणाचा ढीग नसून त्याचा तो भाग आहे जो पाण्यात विरघळू शकतो. नायट्रोजन, फॉस्फरस आणि पोटॅश हे वनस्पतीचे मुख्य अन्न आहे. हे पदार्थ जमिनीत राहतात आणि पाण्यात विरघळल्यानंतर मुळाद्वारे वनस्पतीच्या अवयवा पर्यंत पोहोचतात ते मग मी हिरवेगार आणि ताजे तवाने करण्यासाठी या अन्नपदार्थांचा जमिनीतील संकलन वाढविणे अत्यंत आवश्यक आहे जेव्हा जमिनीत या पदार्थाची कमतरता असेल तेव्हा उत्पादन कमी होऊ लागते.

गावात अशी अनेक संसाधने आहेत, ज्याद्वारे आपण जमिनीतील वनस्पतींसाठी आवश्यक पदार्थ बनवू शकतो. १) गाईचे शेण २) प्राण्यांचे मलमूत्र ३) कचरा पेटी ४) मानवी विष्ठा ५) प्राण्यांची हाडे या गोष्टींचे योग्य प्रकारे खत तयार करून शेतात टाकल्यास उत्पादनात वाढ होऊ शकते. प्रत्येक गोष्टीपासून उत्तम दर्जाचे कंपोस्ट कसे बनवता येईल कंपोस्टिंगच्या या पद्धती तपासल्या जातात या पद्धतींनी तयार केलेल्या खतांमध्ये झाडांचे संपूर्ण अन्न तयार होते आणि ते द्रावण स्वरूपात घेतल्यास ते अधिक उत्पादन देऊ शकतात.

१) शेण खत :—

‘ज्याच्या शेतात शेणखत नाही त्या शेतकऱ्याचे दु:ख जाणून घ्या‘ जगातील सर्व प्रकारच्या खतांपैकी शेणखत हे सर्वोत्तम, स्वस्त आणि उपयुक्त खत आहे. ते खूप चांगले खत आहे. भारतातील शेतकर्यांनाच याचे चांगुलपण माहित नाही, तर जगातील सर्व शेतकरी त्याचे गुणगान गातात. वनस्पतींचे सर्व अन्न जमिनीत वाहून नेण्याबरोबरच त्यांची स्थिती सुधारते. वाळूच पृथ्वीला चिकणमाती बनवते आणि चिकणमाती पृथ्वीला चुरा बनवते. जे जमीन लवकर सुखते त्या जमिनीतील ओलावा रोखण्याचे काम हे खत करते या शेतात शेणखत दिले जाते व ज्या शेतात शेणखत दिले जात नाही या दोघांमधील ज्यामध्ये शेणखत दिले जात नाही त्या शेतात पेक्षा ज्या शेतात शेणखत दिले जाते त्यामध्ये ओलावा जास्त राहतो.

शेणाचे फायदेशीर खत कसे बनवायचे :—

पावसाचे पाणी साचत नाही अशा ठिकाणी खतासाठी खड्डे करावेत. या खड्ड्यभोवती किमान एक ते दीड फूट उंच व दोन फूट रुंद असा मजबूत बनवावा जेणेकरून बाहेरचे पाणी कोणत्याही परिस्थितीत खड्ड्यत जाऊ नये. खड्ड्यची खोली नेहमी ४ फूट असावी. यापेक्षा जास्त खोली असल्यास खालचे कंपोस्ट नीट कुजणार नाही आणि यापेक्षा कमी असल्यास

कंपोस्ट खत सुकण्याची भीती असते. लांबी—रुंदीबाबत शेतकऱ्याने स्वत:च्या गरजेनुसार निर्णय घ्यावा. या कामासाठी ६ फूट रुंद व ८ फूट लांब व १२ फूट लांब व ८ फूट रुंद खड्डे अतिशय चांगले ठरले आहेत. असा खड्डा बनवल्यानंतर त्यामध्ये रोज शेण टाकावे व ते खड्ड्यात सारखे पसरावे व वरून शेणाचा किंवा कचऱ्याचा हलका थर पसरावा. ज्यांच्याकडे मेंढ्या, शेळ्या, डुक्कर, गाढवे, घोडे, उंट, हत्ती आहेत त्यांनीही त्यांचे शेण या खड्ड्यात टाकावे. कारण या प्राण्यांच्या शेणातूनही चांगले कंपोस्ट खत तयार करता येते. खड्डा पूर्ण भरल्यावर त्यावर ˆ इंच जाडीची मातीचा थर लावावा. हे सूर्यप्रकाश आणि पावसाचे पाणी मातीप्रमाणे खड्ड्यात जाण्यापासून प्रतिबंधित करते आणि अमोनिया वायू इत्यादि वनस्पतींचे अन्न शोषून घेते जे खड्ड्यातून हवेत उडते आणि ते जवळजवळ खालीलप्रमाणे चांगले कंपोस्ट बनते. खड्ड्यावर बेबी शेड टाकल्यानेही खूप फायदा होतो. एक खड्डा अशा प्रकारे भरून झाकून झाल्यावर दुसऱ्या खड्ड्यात खत टाकावे. पूर्वी भरलेल्या खड्ड्यातील कंपोस्ट सुमारे ९ महिन्यांत शेतात टाकण्यास सक्षम होते. हे खत गाड्यात भरून शेतात नांगरणीपूर्वी सारखे पसरावे. आपले बरेच शेतकरी हे खत शेतात पसरत नाहीत, तर त्याचे छोटे—छोटे ढीग शेतात टाकतात. ही पद्धत चांगली नाही. यामुळे बरीच जमीन खतांशिवाय राहते. अनेक शेतकरी शेतात कच्चे शेण टाकतात आणि ते तिथेच सुकते. अशा शेणात दीमक सामील होते, जे संपूर्ण शेतात पडून पीक नष्ट करते, म्हणूनच शेण कुजल्याशिवाय खत देऊ नये.

२) जनावरांचे मूत्र खत कसे बनवायचे :—

या प्रयोगांतून हे सिद्ध झाले आहे की, १ बैलांचे एकूण शेणखत एका शेतात टाकले आणि त्याच बैलांचे लघवी मातीत गोळा करून त्याच भागात टाकले तर दोन्हीचा परिणाम बरोबर होतो. शेतकरी आपल्या शेणाचे दोन भाग जाळत असल्याने, त्यामुळेच त्याने जनावरांच्या एकूण मूत्राचा खत म्हणून वापर केला, तर त्याच्या सध्याच्या खताचा संग्रह तीन ते चार पटीने वाढू शकतो. मात्र आज परिस्थिती अशी आहे की शेणखत नष्ट होऊन जनावरांचे मूत्रही वाया जात आहे. कंपोस्टिंगमध्ये त्याचा काही उपयोग नाही जर १०० पौंड नायट्रोजन, जे वनस्पतींचे मुख्य अन्न आहे, जनावरांना गवत, पेंढ्यमध्ये दिले तर ते त्यांच्या शरीरातून बाहेर पडते. ३०: शेणात, ५०: लघवी, ५: मांस, हाडे आणि रक्त तयार करण्यासाठी आणि १५: हवेत खर्च होतो. यावरून हे स्पष्ट होते की, खताच्या .ष्टिकोनातून शेणाच्या तुलनेत गुरांच्या मूत्रात नायट्रोजनचे प्रमाण जास्त असते. आपल्या शेतात नायट्रोजनची कमतरता आहे आणि म्हणूनच जनावरांचे मूत्र हे आपल्यासाठी खताच्या .ष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आणि मौल्यवान पदार्थ आहे. लघवी कंपोस्ट तयार करण्यासाठी ३ पद्धती दिल्या आहेत, त्यापैकी कोणतीही एक पद्धत तुमच्या सोयीनुसार वापरता येईल.

१. गोठ्यात जिथे गुरे शेडच्या खाली खुंटीला बांधलेली असतात तिथे ४ इंच जाडीच्या कोरड्या मातीचा थर पसरवा. शक्यतो ही माती आपल्याच शेतातून आणावी. या चिकणमातीमुळे

गुरांना बसण्यासाठी एक मऊ आणि आरामदायी फरशी बनते आणि त्यावर पडणारे सर्व मूत्र शोषून घेते. आठवडाभरानंतर व गरज पडल्यास चार दिवसांनी ही माती नीट ढवळून घ्यावी व ज्या ठिकाणी लघवी जास्त पडते तेथे माती टाकत राहावी म्हणजे गोठयाची सर्व माती लघवीने ओली होईल. अशाप्रकारे दर आठवड्यला किंवा आठवड्यतून दोनदा एकूण गोठयाची साफसफाई करत रहा. सुमारे दोन महिन्यांत, गोठयाची सर्व नवीन माती लघवीने ओली होईल आणि ते चांगले आणि उपयुक्त कंपोस्ट बनते. नंतर ती एकत्र करून कोरडी करावी व लगेच त्यानंतर ती शेतात खता प्रमाणे टाकून द्यावी अशा प्रकारे दर दोन महिन्यांनी शेतकऱ्याला खते चांगल्या प्रमाणात मिळत राहतील.

२. गोठयातील फरशी इंच खोल खणून घ्या, त्यानंतर महिन्यातून एकदा ৳ इंच मोकळ्या मातीचा थर टाका आणि महिन्यातून ৳ इंच मातीचा नवीन थर टाकत राहा म्हणजे पहिला थर दुसऱ्या थराला आणि दुसरा थर झाकून टाकेल. तिसरा थर आणि नंतर तिसरा आणि चौथा थर झाकून टाका, त्यानंतर गोठयाचा मजला जमिनीच्या पातळीपेक्षा दोन इंच उंच असेल. चार महिन्यांनंतर, एकूण आठ इंच जाडीची माती काढून नवीन माती टाकावी, अशा प्रकारे उत्तम आणि ऑक्टोबर ते मे पर्यंत वापरता येईल.

३. गोठयात मातीचा थर न टाकता सहा इंच जाडीचा तण किंवा गवत इत्यादीचा थर टाकावा. हा तणाचा थर लघवीने नीट भिजल्यावर तो काढून टाकावा व तणाचा दुसरा थर सहा इंच जाडीच्या गोठयात पसरवावा. अशाप्रकारे लघवीत भिजलेले तण कुजण्यासाठी शेणखतासह कंपोस्ट खड्ड्यत टाकावे. ही पद्धत हिवाळ्याच्या हंगामासाठी सर्वोत्तम आहे आणि तण मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असेल तेथेच वापरता येते.

३) कंपोस्टिंग कचरा :—

कचऱ्यापासून तयार होणाऱ्या खताला कंपोस्ट म्हणतात. गावातील जवळपास सर्वच शेतकरी शेणखत तयार करतात. जाळण्यासाठी शेणाच्या गुठळ्या बनवल्यानंतर जे काही राख आणि शेण उरते ते गोळा करून गोल खड्ड्यत टाकले जाते. येथे खड्डा भरल्यावर शेणाचा ढीग जवळच ठेवला जातो, जो काही महिन्यांत जमिनीपासून चार—पाच फूट उंच होतो. ही पद्धत शेतकऱ्यासाठी काहीशी सोयीची आणि कमी खर्चाची आहे. परंतु या प्रकारच्या खतामध्ये अजिबात गुण नसतात, उलट त्यात अनेक दोष असतात. मुख्य दोष आहे पुढील प्रमाणे

१. प्राण्यांचे मूत्र जे एक उत.ष्ट खत आहे त्यात समाविष्ट नाही

२. शेतातील, धान्याचे कोठार आणि घरातील कचरा आणि राख इत्यादी जे कुजून खूप चांगले खत बनू शकतात, त्यात राहत नाही, तर बाहेरून घाण आणि रोग पसरतात.

३. गाईचे शेण किंवा उघडे ढीग उन्हाळ्यात लवकर सुकतात आणि नीट कुजत नाहीत. नायट्रोजन हा त्यातील वनस्पतींचा मुख्य अन्नपदार्थ हवेत उडून जातो आणि नायट्रोजनचा काही भाग झाडांना वापरता येतो आणि त्यातील जीवन घटक ‘ह्युमस‘ पावसात जमिनीवर

वाहून जातो. अशा प्रकारे तयार केलेले कंपोस्ट पूर्ण राहत नाही, त्यात क्वचितच एक किंवा अर्धा टक्के नायट्रोजन असते.

४) मानवी मलमूत्र खत :—

मानवी घाणीचे कंपोस्ट हे सर्व गोष्टींपेक्षा श्रेष्ठ आहे. यामुळे नायट्रोजन फॉस्फोरिक ॲसिड आणि पोटॅश जमिनीवर पोचवता येतात. सर डॅनियल हॉल नावाच्या एका गृहस्थाने मोजून हे सिद्ध केले आहे की, दहा लाख लोकसंख्या असलेल्या शहरातून सर्व मलमूत्र खत शेतात नेले तर सुमारे एक लाख वीस हजार पौंड नायट्रोजन शेतात पोहोचेल. म्हणजे बारा पौंड नायट्रोजन, सहा पौंड फॉस्फोरिक आम्ल आणि पाच पौंड पोटॅश एका वर्षात मुत मानवाकडून जमिनीवर पोचवता येतात. एका कारच्या शेणखतामध्ये सुमारे पाच पौंड नायट्रोजन असते आणि सर डॅनियल हॉल यांच्या मते, जे वर दिले आहे, माणसाच्या एका वर्षाच्या मलमूत्रात बारा पौंड नायट्रोजन असते, जे सुमारे अडीच गाड्या शेणखताइतके असते. शेणखताच्या एका गाड्यने शेतात पाच रुपयांनी उत्पादन वाढवले, तर फ्री मनुष्य मलमूत्र खत टाकून दरवर्षी दहा रुपयांनी उत्पादन वाढवता येते. अशा रीतीने मानवी मलमूत्राचे योग्य प्रकारे खतामध्ये रूपांतर केल्यास ते मौल्यवान खत बनते. चीनमधील शांघाय शहरातील रिकाम्या भागात जिथे परदेशी लोक स्थायिक झाले आहेत, तिथे दरवर्षी त्त* हजार टन सांडपाणी खत एक लाख चाळीस हजार रुपयांना विकले जाते. यावरून तुम्हाला खत निर्मितीमध्ये खताचे महत्त्व काय आहे हे समजेल. आपल्या देशातही मोठमोठ्या नगरपालिका शहरातील कचरा व घाण व्यवस्थित विघटित करून त्याचे खत तयार करतात जे चढ्या भावाने विकले जाते आणि शहराभोवती शेती करणारे शेतकरी ते उत्साहाने विकत घेतात आणि आपल्या पिकांचे उत्पादन वाढवून हजारो रुपये कमावतात.

५) हाडांचे खत :—

प्राण्यांची हाडे उत्.ष्ट खत बनवतात. त्याचे खत भात पिकासाठी वापरल्यास ते खूप फायदेशीर आहे. हाडांचे खत दिल्यास वाटाणा, हरभरा इत्यादी अंकुरयुक्त झाडे भरपूर फळे देतात. फळझाडांसाठी यासारखे मजबूत खत दुसरे कोणतेही नाही. हाडांपासून बनवलेल्या कंपोस्टमध्ये मोठ्या प्रमाणात फॉस्फेट असते, जे वनस्पतींसाठी आवश्यक असलेले मुख्य अन्न आहे. झाडांना फॉस्फेट मिळाल्याने फळे येतात आणि त्याची चवही सुधारते. तुम्ही पाहिलं असेल की जेव्हा एखादे झाड यशस्वी होत नाही किंवा कमकुवत फळे देत, तेव्हा मृत कुत्रा किंवा मेलेली मांजर त्या झाडा पासून काही अंतरावर पुरली जाते आणि दुसऱ्या वर्षापासून झाडाला फळे येऊ लागतात. कारण त्या झाडाच्या आहारात फॉस्फेटचे प्रमाण कमी होते. झाला अन्न चांगले वाढण्यासाठी आवश्यक होते आणि ते मेलेल्या प्राण्यांच्या हाडांमधून मिळाले. अशाप्रकारे आपल्या जमिनीत नायट्रोजनची कमतरता निर्माण झाली आहे, त्याचप्रमाणे फॉस्फेटचे प्रमाणही कमी झाले आहे. अन्नधान्याचे उत्पादन वाढवण्यासाठी खताचे संकलन वाढवणे ही काळाची गरज आहे आणि म्हणूनच ज्या गोष्टींचे खतामध्ये

रुपांतर होऊन झाडांना अन्न मिळू शकते, त्या गोष्टींचे संरक्षण करणे आणि त्याचा पुरेपूर फायदा घेणे हे आपले कर्तव्य बनते. गावात हाडांची कमतरता नाही, काही प्राणी मरतात आणि त्यांची हाडे आजूबाजूला पडून राहतात आपल्या शेतकरी बांधवांना त्यांची किंमतच कळत नाही पण इतर देशांतील लोकांना त्यांची किंमत कळते त्यामुळेच दरवर्षी हजारो मानवी हाडे जहाजांमध्ये भरून आपल्या देशातून दुसऱ्या देशात जातात हे तुम्ही पाहता. दुसरीकडे, ते यापासून चांगले खत तयार करतात आणि त्यांचे पीक वाढवतात. आणि इथे आपण अस्पृश्यतेच्या गडबडीत अभ्यास करत त्यांच्या दुर्गंधीने विनाकारण त्रस्त आहोत.

संदर्भ :—

१. प्रा. प्रभाकर रसाळ व पी. एल. पाटील. जिवाणू खते (२००१)—कॉन्टिनेन्ट प्रकाश— पुणे —३०

२. एन. डी. पाटील व ज. रा.कदम ,पीक वाढीसाठी खते (१९९९)— कॉन्टिनेन्ट प्रकाश— पुणे —३०

३. डॉ. अजित कुमार देशपांडे, डॉ. दिलीप कठमाळे व डॉ. योगेश चर्जन, सेंद्रिय शेती, संधी आणि आव्हाने(२००७), विभागीय .षी संशोधन केंद्र (म. फु. .. वि) सोलापूर

४. अशोक कोठारे, सेंद्रिय खत— निर्मिती उद्योग (१९९८)— कॉन्टिनेन्ट प्रकाश— पुणे —३०

५. यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक— मृदशास्त्राची मूलतत्वे आणि कार्यपद्धती पाठ्यपुस्तिका १ व २

६. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक— पीक उत्पादनाची मूलतत्त्वे आणि कार्यपद्धती पाठ्युस्तिका, १ (२००६)

७. यु. डी. ठाकरे , (जुलै,२००५), सेंद्रिय शेती प्रमाणीकरण करणाऱ्या संस्था व पद्धती, शेतकरी सेंद्रिय शेती विशेषांक

८. गोडवा उसाचा, सेंद्रिय शेती विशेषांक (जुलै २००३) गोडवा .षी प्रकाशन पुणे

९. किसान शक्ती— जानेवारी (२००४)

१०. कृषी दर्शनी, (२००८) महात्मा फुले .षी विद्यापीठ, राहुरी

◆◆◆

संत तुकारामांच्या अभंगातील सामाजिकतेचे दर्शन

प्रा. डॉ. र. तु. देशमुख
उपप्राचार्य,
सिद्धार्थ महाविद्यालय, जाफ्राबाद जि. जालना.

महाराष्ट्रातील संत चळवळीचा प्रारंभ यादवांचा पाडाव होण्याच्या कालखंडात झाला. संतांची चळवळ म्हणजे विद्रोही भक्ती आंदोलन होते. महाराष्ट्रीय समाजात अस्थिरतेचे वातावरण होते. मुस्लिम राज्यकर्ते आणि त्यांची प्रजा हे परस्पराहून धर्म, संस्कृती, भाषा या गोष्टीत भिन्न होते. यादवांचे राज्य संपुष्टात आल्यावर महाराष्ट्रीय समाजात जी पोकळी निर्माण झाली होती. ती भरून काढण्याचे काम संत मंडळींनी केले. तेराव्या शतकात महाराष्ट्रात धर्मपंथ व संप्रदायाच्या उदयास सुरुवात झाली. विविध धर्म पंथ सोयीनुसार धर्माच्या आचार विचारांची मांडणी करीत होता. यामध्ये यज्ञ कर्मकांड व धर्मभोळेपणा होता स्त्री-पुरुष, श्रेष्ठ कनिष्ठ भेदाभेद होता. समाजात त्याकाळी नाना प्रकारचे धर्मग्रंथ प्रचलित होते. शैव, शाक्त, वैष्णव, दत्त, महानुभाव इत्यादी अनेक संप्रदायाची स्वतंत्र दैवते आणि उपासना पद्धती रूढ होत्या. कर्मकांडाचे अनावश्यक महत्त्व बोकाळले होते. विविध समूह एकत्र आले होते. त्यांच्यात श्रद्धा अंधश्रद्धा यांचे प्रमाण फार होते तर सामाजिक परिस्थिती विस्कळीत झालेली होती. ग्रामीण भागात सावकारी पाश आवळला जात होता शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था वाढत होती. समाजाचे शोषण होऊ लागले ब्राम्हणशाहीने डोके वर काढण्यास सुरुवात केली होती. समाजामध्ये ब्राम्हणांचे वर्चस्व वाढले होते. प्रत्येक संस्काराच्या प्रसंगी पूजा व यात्रा यांच्या वेळी ब्राम्हणमुखाने सर्व धर्मकृत्ये व्हावीत व ब्राम्हणास दानदक्षिणा देऊन संतोषवावे असे दंड घालण्यात आले. ब्राम्हण हे सदाचाराऐवजी जन्मावर अवलंबून असे

जरी ब्राम्हण होई पातकी ।
तरी वंद्य तो असे तिन्ही लोकी।

ब्राह्मणास देहास वा कोणतीही शारीरिक शिक्षा करू नये असा नियम सांगितला गेला. परिणामी धार्मिकतेचे अवडंबर माजू लागले.

संतांनी चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेविरुद्ध आणि संस्कृत भाषेविरुद्ध बंड पुकारले होते. संत तुकारामांच्या काळात सतराव्या शतकात मात्र संतांच्या सामाजिक समतेच्या आणि ज्ञान प्राप्तीच्या जनआंदोलनाला एक मोठे क्रांतिकारक परिमाण मिळाले. शूद्रातिशूद्र वर्णाच्या संतांनी ब्राम्हणांना अधिकार क्षेत्र असलेल्या धार्मिक व्यवस्थेत हस्तक्षेप केला. कर्मकांडावादी धर्मव्यवस्थेच्या विरोधात विद्रोह पुकारला. ज्ञानेश्वरांपासून तर तुकारामापर्यंतच्या सर्वच संतांना तत्कालीन कर्मठवादी आणि कर्मठ ब्राम्हण पुरोहितांचा अनन्वित छळ सहन करावा लागला.

संत तुकारामाने तर कळसाध्याय गाठला. संतांनी पाहिलेले सामाजिक समतेचे स्वप्न आणि

समताधिष्ठित समाज रचनेच्या इहवादी आणि पारलौकिक कल्याणाच्या कार्यक्रमाची सांगता तुकोबांनी सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात केली .

महानुभावांची समाजोद्धाराची पार्श्वभूमी संत चळवळी समोर होती. सर्वज्ञ स्वामी चक्रधर, गोविंद प्रभू, नागदेवाचार्य आदींचा समाज संस्कृती मराठी भाषेच्या उद्धाराचा वारसा

संत कृपा झाली। इमारत फळा आली ।।
ज्ञानदेवे रचला पाया । त्याने बांधिले देवालया ।।
नामा तयाचा किंकर । त्यांनी केला हा विस्तार ।।
जनी जनार्दनी एकनाथ। स्तंभ दिला भागवत।।
तुका झालासे कळस। भजन करा सावकाश।।

या संत परंपरेने पुढे परमोच स्थितीला नेला भक्तीची चळवळ ही समाजाच्या मानसिक शुद्धीची विज्ञाननिष्ठ प्रक्रिया होती. समताधिष्ठित समाज रचनेच्या स्वप्नपूर्तीचे माध्यम म्हणून संतांनी भक्तिमार्गाचा पुरस्कार केला होता. चार्तुववर्णयांसह सकळंना पारलौकिक कल्याणाचा मार्ग म्हणून संतांनी भक्तीचा अधिकार सर्वांनाच बहाल केला. अखिल मानव जातीच्या समतेचे स्वप्न पूर्वत्वास नेले भक्ती द्वारा समाजाचे चित्र शुद्ध करून सर्व धर्म समभाव आणि अखिल मानव जातीत समभावाची समानतेची मूळ रुजवली.

संतांच्या चळवळीने तत्कालीन समाजाच्या पारलौकिक कल्याणाची भूक शमवून समाजात समता आणि सदाचार रुजविला. संतांनी धर्म सुधारक आणि समाज सुधारक म्हणून कार्य केले मराठी संतांची अभंग निर्मिती ही मराठी भाषेतील वैशिष्ट्यपूर्ण निर्मिती आहे. तेराव्या शतकातील संतांनी अध्यात्मिक लोकशाही जनमानसात रुजवली असे म्हटले जाते. कारण संतांनी आपल्या जीवनात आलेल्या अनुभवातून अभंग रचना केली समाज प्रबोधन आणि लोकशिक्षण हाच प्रधान हेतू आपल्या अभंगाच्या आणि तत्त्वज्ञानाच्या मुळाशी आहे. मध्ययुगीन कालखंडात जनसामान्यांना लोक रंजनातून लोकशिक्षण देऊन ज्ञानाची दारे खुली करण्याचे संत चळवळीने कार्य केले. समाजाच्या धर्म जीवनाला वळण लावण्यासाठी संतांनी आपली वाणी कीर्तन प्रवचनातून व्यक्त केली आणि अभंगाद्वारे लोकवाणीच्या अविष्काराद्वारे लोक संवाद सादर करून जनसामान्यांना कर्म सिद्धांत सांगितला. त्यामध्ये प्रामुख्याने संत तुकाराम महाराज यांनी त्यांच्या अभंगातून विविध रूपकातून, गवळणीतून, भारुडातून तत्कालीन लोकजीवन, समाज जीवन, प्रादेशिक वातावरण, धार्मिक जीवन, राजकीय जीवन या सर्वांची माहिती देऊन समाजाच्या मनामध्ये घर करून एक आगळावेगळा संदेश समाजापर्यंत पोहोचविला. तुकाराम महाराज ईश्वर भक्ती पेक्षाही मानव सेवा आणि रंजल्या गंजल्यांच्या दुःखांना दूर करणाऱ्या लोकांतच देव शोधण्याचा उपदेश समाजाला करतात.

जे का रंजले गांजले ।
त्यासी म्हणे जो आपले ।।१।।
तोचि साधू ओळखावा।
देवे तेथे चि जाणावा।।
मृदु सबाह्य नवनीत।
तैसे सज्जनाचे चित्र।।२।।
जासी आपंगिता नाही ।
त्यासी धरी जो हृदयी।।३।।

तुकारामांचा देव हा देवळात नाही तर समाजातील दीनदुबळ्यांची सेवा करणाऱ्या त्यांना आपले म्हणून त्यांच्यासाठी सतत धडपडणाऱ्या जीवात देवाचा वास असतो, हेच आपल्या अभंगातून तुकाराम व्यक्त करतात. ज्याला दिन दुबळ्यांचे दुःख कळते तो त्यांची सेवा करतो तो संवेदनशील असतो व त्यांच्यातच देवाचा वास असतो. श्री संत सज्जनांचे वागणे हे संवेदनशील असते. त्यांच्यामध्ये देवत्वाची लक्षणे दिसतात ते नेहमी आपले दुःख विसरून दुसऱ्यासाठी सतत धडपड करीत असतात. असाच आशय तुकारामांच्या या अभंगातून व्यक्त होतो .

संत तुकारामांनी समाज व्यवस्थेतील विषमता नष्ट करण्यासाठी आपल्या अभंगातून प्रखर अशी टीका केली आहे. भेदभाव करण्याची भावना ही अनैतिकता असून समतेचा आचार विचार हीच खरी नीती व धर्म आहे. अशी त्यांची भूमिका होती माणसा माणसात भेद करू नये. सगळी माणसे समान आहेत हा विचार संत तुकारामांनी अनेक अभंगातून विविध उदाहरणे देऊन मांडला आहे .

ब्राम्हण क्षत्रिय वैश्य शूद्रा। चांडाळ ही अधिकार ।
बाळे नारी नर ।आधी करुनी वेश्याही।।

समाजातील सर्वात जाती धर्मातील प्रत्येक व्यक्तीला आपले जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. स्त्री असो पुरुष प्रत्येक व्यक्तीला समानतेने वागणूक दिली पाहिजे, तुकारामांच्या दृष्टीने सर्व मानव जात ही ईश्वर निर्मित असून आपण धर्मभेद जातीभेद न करता सर्वांना समानतेची वागणूक दिली पाहिजे. हा दृष्टिकोन त्यांचा होता स्त्रीकडे पाहण्याचा समाजाचा विकृत दृष्टिकोन, अंधश्रद्धा आणि रुढ समजूती तुकोबांनी नाकारल्या होत्या.

संत तुकोबांनी वर्णव्यवस्थेचे प्राबल्य असलेल्या समाजात समतेचे बीज पेरले. निसर्ग कोणताही शुद्धा शुद्ध असा भेदभाव निर्माण करीत नाही. किंबहुना समदर्षण हा निसर्गाचा नियम आहे. समानता वैशिक मूल्य देऊन निर्माण केलेली मानवनिर्मित विषमता पूर्णतः चुकीची त्यात बदल होण्याची आवश्यकता संत तुकारामांनी आपल्या अभंग रचना मधून केली.

शुद्धाशुद्ध निवडे कैसें । चर्म मास भिन्न नाहीं ।। १।।
कांहीं अधिक नाहीं उणें । कवण्या गुणें देवासी ।। ध्रु. ।।
उदक भिन्न असे काईं । वाहाळ बावी सरिता नईं ।।२।।
सूर्य तेजें निवडी काय । रश्मी रसा सकळा खाय ।।३।।
वर्णां भिन्न दुधा नाहीं । सकळा गाई सारखें ।।४।।

तत्कालीन सामाजिक विषमतेमुळे बऱ्याच अभंगात तुकाराम व्यथित होतात. जातीभेदाची तीव्रता त्यांच्या मनाला बोचते. यातहींतेमुळे समाजातील उच्च वर्णीयांकडून मिळणारी वागणूक त्यांना अस्वस्थ करते. त्या वेदना ते आपल्या अभंगातून व्यक्त करतात.

महारासी शिवे। कोपे ब्राम्हण तो नव्हे ।।१।।
तथा प्रायचित्त काही ।देहत्याग करिता नाही।।२।।
नातळे चांडाळ ।त्याचा अंतरी विटाळ ।।३।।
ज्याचा संग चित्ती। तुकाराम म्हणे तो त्या याती।।४।।

संत तुकाराम म्हणतात ज्या ब्राम्हणाला महाराचा विटाळ होतो. अस्पृश्यांना जवळ करीत नाही त्याचे अंतरंगच विटाळलेले असते. जो त्याच्या मनात जातीभेद असतो असा विचार मनात बाळगणाऱ्या व्यक्तीने देहत्याग केला, मरण पत्करले तरी ते प्रायचित्त त्याच्यासाठी कमीच आहे. असे संत तुकारामांना वाटते. संत तुकारामांना जातीभेद मान्य नव्हते. हेच या अभंगातून व्यक्त होते.

संत तुकारामांनी भक्तीचा मार्ग सर्व मानव जातीस समान अधिकाराने उपलब्ध करून दिला. स्त्री शूद्रादी ब्राम्हणांना भक्तीचे व्दार खुले करून दिले. तत्कालीन स्त्रीला कोणतेही धार्मिक विधी करण्याचा अधिकार नव्हता व समाज स्त्रीकडे विकृत दृष्टीने पहात असे त्यावर तुकाराम म्हणतात.

पराविया नारी माऊली समान।
मानलिया धन काय वेचे ।।
न करिता परनिंदा परद्रव्य अभिलाषा ।
काय तुमचे या सवेचे सांगा।।

संत तुकाराम म्हणतात परस्त्रीला मातेसमान मानन्यास काय पैसे लागत नाही किंवा दुसऱ्याची निंदा परत धनाची अभिलाषा केली नाही तर किंवा दुसऱ्या चिंता कर धनाची अभिलाषा केली नाही तर आपले काही खर्च होत नाही. तेव्हा प्रत्येक व्यक्तीला समानतेने वागणूक दिली पाहिजे. हेच या अभंगातून तुकाराम व्यक्त करतात.

तुकारामांची व्यवहार बुद्धी आणि समाजाप्रतीची तळमळ यामुळे त्यांचा संसार अगदी सुखात चालला होता. परंतु वयाच्या १७ व्या वर्षापासून तुकारामांच्या जीवनात अनेक आपत्ती आल्या, आई-

वडील वारले. भाऊ विरक्त झाला. दुकान बंद पडले तर समाजाला कीर्तन आणि वेदांत सांगितल्यामुळे गावचा पाटील तुकारामांवर कोपला. त्यावेळेस तुकारामांनी आपल्या वेदना अभंगातून व्यक्त केल्या .

काय खावे आता कोणीकडे जावे. ।

गावात राहावे कोण्या बळे ।।१।।

कोपला पाटील गावचे हे लोक ।

आता घाली भीक कोण मज ।।२।।

तुकारामांचा वाण्याचा धंदा बंद पडल्यामुळे त्यांच्या पुढे अनेक प्रापंचिक अडचणी आल्या त्यावेळी त्यांच्या समोर जे संसारिक दुःख संकट उभे राहिले त्यावेळेसच्या भावना तुकारामांनी या अभंगातून व्यक्त केले आहे.

दुर्जन लोग संतांना आणि सज्जनांना छळतात म्हणून हे दुर्जन पापी लोक मात्र नरक यातनेत खितपत पडतात. म्हणून तुकोबा म्हणतात.,

तुका म्हणे उघड आहे हित घात ।

जयाचे उचित करा तैसे ।।

पाप पुण्याची परखड परिभाषा देऊन संत तुकोबांनी त्यांचे परिणाम ही उघडपणे सांगितलेले आहेत. हित आणि घात कशात आहे हे आपण स्पष्टपणे लोकांना सांगितले आहे आता प्रत्येकाने आपल्या हिताचे ते करावे आणि घाताचे ते टाळावे. यातच मानवी जीवनाचेही सार्थक दळलेले आहे.

ब्राम्हणांनी तुकोबांना छळले. त्यांच्या कीर्तनालाही बंधने घातली बुवांनी तर काठीने मारले होते. एवढा छळ सोसून ही त्यांनी परखड भाषेत ब्राम्हणांना सुनावले. की वेद तुम्हाला पाठ असेल मात्र त्याचा लक्षार्थ आम्हालाच माहीत आहे. तुम्ही फक्त डोक्यावर भार वाहा.

संत तुकारामांनी आपल्या अभंग वाणीतून सामाजिक जागृती आणि भक्ती प्रसाराचे कार्य केले त्यांची अभंग वाणी सर्व सामान्यांच्या हृदयाला जाऊन भिडते. तुकारामानी तत्कालीन उच्च समजल्या जाणाऱ्या लोकांचा विरोध पत्करून समतेचा पुरस्कार केला आहे.

बुडते हे जन देखवे ना डोळा,।

या जाणिवेतून त्यांनी समाज उद्धाराचा मार्ग दाखविला समाजातील प्रत्येक माणसाला समान अधिकार आहे हे त्यांनी ठासून सांगितले. संत तुकाराम हे खऱ्या अर्थाने लोकशिक्षक आहेत समाज जीवनातील अंधविश्वास दूर करण्यासाठी त्यांनी आपल्या अभंग वाणीच्या माध्यमातून विचार मांडण्याचे कार्य केले आहे. संत तुकारामांचे अभंग त्यांचे समाज विषयक चिंतन त्यांचे जीवन विषयाचे तत्त्वज्ञान त्यांनी व्यवहारातील आचरणाबद्दल बाळगलेल्या मनोधारणा इत्यादी अनेक दृष्टीने महत्त्वाचे आहे, संत तुकारामांच्या मनात सर्व जातींच्या व भिन्नभिन्न धर्मांच्या संतांविषयी विलक्षण आपलेपणा आहे. त्यांनी

आपल्या अभंगातून भेदभाव करणाऱ्या या विघातक प्रवृत्तीवर जोरदार हल्ला चढवला आहे. आपल्या समाज व्यवस्थेतील विषमता नष्ट करण्यासाठी संत तुकारामाने अभंगातून प्रखर अशी टीका केली आहे .

वैष्णव चांभार धन्य त्याची माता|
शुद्ध अभयंता जड याती।
मुंगी आणि शव ।
आम्हा समानची जीव||१||
सोने आणि माती |
आम्हा समानाची चिंती||२||

भेद करण्याची भावना ही अनैतिकता असून समतेचा आचार -विचार हीच खरी नीती व धर्म आहे अशी त्यांची भूमिका अभंगातून व्यक्त होते.

संत तुकारामांचे अभंग त्यांचे समाज विषयक चिंतन, त्यांचे जीवन विषयाचे तत्वज्ञान, त्यांनी व्यवहारातील आचरणाबद्दल बाळगलेल्या म्हणून धारणा इत्यादी अनेक दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. आपल्या समाज व्यवस्थेतील विषमता नष्ट करण्यासाठी तुकारामांनी अभंगातून समाजाला दिशा दाखवण्याचे कार्य केलेले आहे. तुकारामांच्या मनात सर्व जातीच्या व भिन्नभिन्न धर्मांच्या संतांविषयी विलक्षण आपलेपणा आहे. तुकारामांनी समाजातील तळागाळातील लोकांना खऱ्या धर्माची ओळख करून दिली, व लोकांचा उद्धार करण्याचे कार्य केले आहे.

निष्कर्ष

१) संत तुकाराम अभंगातून आपले मत परखडपणे मांडतात.

२) संत तुकारामांनी समाज परिवर्तनाचे कार्य भक्तीमय चळवळीतून केले आहे.

३) संत तुकारामांनी अभंगातून कर्मकांड, उच्च-नीच भेदभाव यांना प्रचंड विरोध करून समाजाला शिकवण दिली.

४) संत तुकारामांनी सध्या सोप्या भाषेत अभंग रचना केली आहे.

संदर्भ :

५) अभंगवाणी - प्रा. नरेंद्र मारवाडे

६) मराठी संतांचे अभंग - डॉ. दादा गोरे

७) तुकाराम गाथा - डॉ. अशोक कामात

८) तुकारामबाबांच्या अभंगाची गाथा - शासकीय मुद्रणालय, मुंबई.

◆◆◆

Power of Knowledge Peer Review Journal,Volume:I, Issue: I April to June 2023 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

प्र. के. अत्रे : व्यक्ती आणि वाङ्मय

डॉ. राजाराम सोनटक्के
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी, जि. बीड

प्रल्हाद केशव अत्रे मराठी वाङ्मयातील एक आगळेवेगळे व्यक्तिमत्त्व साहित्यिक म्हणून ओळखले जाते. त्यांचा जन्म पुणे येथील सासवडजवळ 'कोटीत' या गावी एका सुशिक्षित व सुसंस्कारी कुटुंबात झाला. सासवड, पुणे, मुंबई व त्यानंतर लंडन येथे त्यांनी बी. ए.बी.टी.डी. पर्यंतचे शिक्षण घेतले. 'मकरंद' आणि 'केशवकुमार' या नावांनी त्यांनी आपले लिखाण सुरू केले. आपल्या शुद्ध वाणीने — लेखणीने व कर्तृत्वाने अजरामर झालेल्या या व्यक्तिमत्त्वाचे आणि त्यांच्या नाटकाची वाङ्मयीन ओळख व्हावी या दृष्टिकोनातून पाहण्याचा मानस या लेखातून केला आहे.

नाटककार प्र. के. अत्रे :—

१९३३ ते १९६० हा अत्र्यांच्या नाट्यलेखनाचा कालखंड मानला जातो. मराठी रंगभूमीचा हा अवनत काळ असल्यामुळे संगीत नाटके व नाटककार, गायकी नटवर्ग यांची परंपरा संपुष्टात येऊ लागली होती. चित्रपटाविषयीचे वाढते आकर्षण आणि प्रभाव यामुळे मराठी रंगभूमीला अवकळा आली होती. प्रेक्षकांची नाट्याभिरुची बदलली होती. या काळात अत्र्यांनी मुख्यत: उपहासात्मक व विनोदी नाट्यरचना करून एकूणच मराठी रंगभूमीला नवसंजीवनी दिली. याशिवाय नाटकातून सामाजिक दोषदर्शन, दंभस्फोट, उपहास, उपरोध, विडंबन व अतिशयोक्ती ह्या वाङ्मयीन विशेषाने परिपूर्ण असणारी त्यांची नाटके विशेष गाजली.

'राम गणेश गडकरी' यांना ते आपला नाट्यक्षेत्रातीलर गुरू मानीत असत. प्रहसनकार 'मेलिएट' यांचा प्रभाव त्यांच्या नाटकावर मोठ्या प्रमाणावर जाणवतो. या प्रभावातून साकारलेली 'साष्टांग नमस्कार' (१९३३), 'भ्रष्टामाचा भोपळा' (१९३५) व 'लग्नाची बेडी' (१९३६) ही नाटके लोकप्रिय झाली. 'घराबाहेर' (१९३४) व 'उद्याचा संसार' (१९३६) ही त्यांची गंभीर व सामाजिक समस्या यावर कठोर भाष्य करणारी नाटके होत. 'इब्सेन' या नॉर्वेजियम नाटककाराचा संस्कार या दोन नाटकांवर झाल्यासारखा वाटतो. 'तो मी नव्हेच' (१९६२) व 'डॉक्टर लागू' (१९६७) ही सत्यघटनेवरील आधारित नाटके कल्पनातीत गाजली. 'मोरुची मावशी' या नाटकाचे प्रयोग आजही होतात. यावरून मराठी रंगभूमीच्या सुरुवातीच्या काळात अत्रे यांनी लेखन करून नाट्यसृष्टीला उर्जितावस्था दिली असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

काव्य :—

प्रल्हाद केशव अत्रे यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण काव्यामधील 'झेंडूची फुले' हा विनोदी व विडंबनात्मक कवितांचा संग्रह मराठी विनोदी काव्यात विशेष उल्लेखनीय मानला जातो. या कवितासंग्रहात त्यांनी जुन्या पारंपरिक वळणाच्या कवींचे विशेषत: रविकिरण मंडळातील कवी व त्यांच्या कविता यांच्या शैली, लकबी, वैगुण्याचे विडंबन केले आहे. या कवितासंग्रहातून

मराठी वाङ्मयात विडंबनात्मक काव्याची लेखनपरंपरा सुरू झाली.

''तू छोकरी नही सुंदरी । मिष्किल बाळ
चिचुंदरी काळा कडा मी फत्तरी ।
तू काश्मीरातील गुलदारी ।''

श्यामले याकवितेतील वरील ओळीतून कवीचा मिष्किलपणा दिसून येतो. संस्कृत प्रचूर भाषेचा हव्यास, भव्यदिव्य उपमा देण्याच्या कवीच्या सवयीवर त्यांनी टीका केली आहे. सदर कविता त्यांना 'मौलाना उल्ला उद्दिन खिलजी' या टोपणनावाने प्रकाशात आणली. कवीची काव्यप्रवृत्ती प्रेरणा आणि शैली, टोपणनावांचा वैशिष्ट्यपूर्ण वापर यामुळे अत्रे कवी म्हणून सजग, गंभीरपणे चिंतन करणारे आणि नवकवींचा उणेपणा दूर करून त्यास योग्य मार्गदर्शन करणारे साक्षेपी काव्य समीक्षक वाटतात. केवळ मराठी, हिंदी, इंग्रजीच नव्हे तर उर्दूचाही अभ्यास त्यांनी केला होता. याशिवाय इतर भाषेतील वाङ्मय त्यांनी वाचलेले होते. हे त्यांच्या काव्यप्रवृत्तीवरून दिसून येते. म्हणून प्र. के. अत्रे यांचे काव्य मराठीतील नवकवींना आदर्श व प्रेरणादायी ठरले आहे.

व्यक्तिचित्रण व ललितलेखन :—

प्र. के अत्रे अपैलू साहित्यिक म्हणून महत्त्वाचे वाटतात.त्यांनी त्यांच्या लेखनामधून 'महात्मा फुले' (१९५८), पंडित जवाहरलाल नेहरूंवरील 'सूर्यास्त' (१९६४), 'समाधीवरील अश्रू' (१९५६), 'केल्याने देशाटन' (१९६१), 'अत्रे उवाच' (१९३७), 'ललित वाङ्मय' (१९४४), 'हशा आणि टाळ्या' (१९५८) ही त्यांची काही उल्लेखनीय पुस्तके आहेत. त्यांच्या 'नवयुग वाचनमाला' (१९६२) यांनी मराठी व मराठी भाषा साहित्यविषयक शालेय पाठ्यपुस्तकाचा मराठीत एक आदर्श निर्माण केला होता. 'अप्रकाशित गडकरी' (१९६२) हा त्यांनी संपादित केलेला ग्रंथ अभ्यासनीय असा आहे. 'मी कसा झालो?' (१९५३) या त्यांच्या वाङ्मयीन आत्मशोधनातून लेखक म्हणून झालेली जडण—घडण व्यक्त झाली आहे. अत्यंत रसाळ व भावपूर्ण शैलीने लिहिलेले हे 'आत्मशोधन' मराठी आत्मचरित्रावर साहित्यात विशेष उंचीवर मानले जाते. 'कऱ्हेचे पाणी' (१९६३, १९६४, १९६५. १९६७ व १९६८) या पाच खंडातील प्रदीर्घ आत्मचरित्रातून त्यांनी केवळ जीवनकथाच नव्हे तर तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, वाङ्मयीन व ऐतिहासिक परिस्थितीवर अत्यंत अभ्यासपूर्ण भाष्य केले आहे. या कालखंडात एवढे सक्षमपणे लेखन इतर कोणत्याही साहित्यिकाकडून अभावानेच झाले असेल.

पत्रकार अत्रे :—

इतर साहित्यलेखनाबरोबरच वृत्तपत्र व्यवसायात पत्रकार म्हणूनही भरीव कामगिरी केली असल्याचे दिसून येते. 'साप्ताहिक नवयुग' (१९४०—१९६२), 'जयहिंद' (१९४८) नावाचे 'सायंदैनिक', 'तुकाराम' (१९५४) नावाचे साप्ताहिक व नंतर 'दैनिक मराठा' (१९५६ ते अखेरपर्यंत) ही त्यांनी सुरू केलेली वृत्तपत्रे व साप्ताहिके अत्यंत वाचनीय असून, त्यातून

समाजप्रबोधनाचे फार मोठे कार्य अत्रेंनी साधले होते. याची साक्ष तत्कालीन वाचक व समीक्षक देतात.

अष्यांचे मृत्यूलेख इतके महनीय असत की, त्याकाळी थोर व्यक्ती ''मरावे तर अष्यां समोर मरावे!'' असे भाषणातून म्हणत असत. त्यांचा 'देशभक्त बापट' हा व इतर मृत्यूलेखन वाङ्मयीन दृष्ट्या दर्जेदार झाले होते. त्यातील त्यांचा नम्रपणा नतमस्तक होण्याची प्रवृत्ती, कार्याची घेतलेली दखल, हे वाचून लोक भारावून जात. त्यांच्या या कार्यातून देशभक्ती प्रत्ययाला येते.

चित्रपट :—

अनेक गाजलेली नाटके लिहिलेल्या प्र. के. अत्रे यांना इतरांप्रमाणेच त्या काळी आकर्षण ठरलेल्या चित्रपट निर्माते, पटकथा लेखक, गीतकार म्हणूनही महत्त्वाचे कार्य केल्याचे लक्षात येते. 'धर्मवीर', 'प्रेमवीर', 'ब्रह्मचारी', 'ब्रँडीची बाटली' हे त्यांचे गाजलेले चित्रपट होत. 'श्यामची आई' या सानेगुरुजींच्या जीवनावरील चित्रपटाला 'राष्ट्रपती सुवर्णपदक' (१९५४) ला तर 'महात्मा फुले' या चित्रपटास रौप्यपदक (१९५५) देऊन गौरविण्यात आले. या सर्वावरून अत्रेंचे चित्रपट सृष्टीतील योगदान निर्माता, पटकथाकार, गीतकार म्हणून केलेले कार्य विशेष उल्लेखनीय वाटते.

संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ :—

मुंबईसह महाराष्ट्र निर्माण व्हावी यासाठीची चळवळ, अण्णाभाऊ साठे — गवाणकर — अमरशेख यांच्या शाहिरी चळवळीने जशी गाजली, तशीच ती आचार्य अत्रे यांच्या घणाघाती भाषणाने देखील गाजली. या आंदोलनात वक्तृत्व व वृत्तपत्र या साधनांद्वारे त्यांच्या राजकीय कर्तृत्वाचा उत्कर्ष झाला असे म्हणता येते. त्यांच्या सभांना व भाषणांना विराट गर्दी होत असे. मुद्देसूद, व्यासंगी आणि प्रक्षोभक वक्तव्यासाठी ते प्रसिद्ध होते. त्यांच्या या स्वभावामुळे श्री. म. माटे, भा. वि. वरेरकर, ना. सी. फडके, पु. भा. भावे इत्यादी व्यक्तींशी वाङ्मयीन वाद झालेत. हे वाद मराठी साहित्यात व एकूणच महाराष्ट्रात विशेष गाजले असल्याचे दिसून येते.

साहित्य संमेलने :—

नाशिक येथे भरलेल्या १९४२ च्या सत्ताविसाव्या 'महाराष्ट्र साहित्य संमेलना'चे ते अध्यक्ष होते. बेळगाव येथे १९५५ साली झालेल्या नाट्यसंमेलनाचेही ते अध्यक्ष होते. दहावे मराठी पत्रकार संमेलन (१९५०) आणि बडोदे, इंदूर व ग्वाल्हेर येथील प्रादेशिक साहित्य संमेलने यांची अध्यक्षपदे त्यांनी भूषविली होती. त्यावेळची त्यांची भाषणे मराठी साहित्याला नवे वळण देणारी मार्गदर्शक अशी आहेत.

अत्र्यांची साहित्यसृष्टी :—

एकूणच साहित्यामध्ये जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाची बैठक आणि त्याविषयीचे चिंतन असणारे अत्रे आपला साहित्यविषयक .किोन साहित्यातून दाखवून देतात. ''लेखनाचा छंद, नाद, लेखनाची हौस हीच केवळ माझ्या लेखनाची प्रेरणा होय असे अष्यांचे प्रतिपादन आहे.

त्यांचा पेशा शिक्षकी होता. जन्मजात विनोदबुद्धी, तशीच काहीशी खट्याळपणाची वृत्ती, इर्षा आणि महत्त्वाकांक्षा, बालकवी, गडकरी यांची महाग्र व मराठी भाषा यावरील अनन्यसाधारण निष्ठा या सर्वांची जोड लाभलीव त्यातूनच अष्यांमधील अपैलू लेखक व समीक्षक घडत गेला.'' जाणकारांचे हे मत प्रत्यंतरणीय आहे.

कथाकार प्र. के. अत्रे :—

विनोदी लेखक म्हणून प्र. के. अत्रे यांचे नाव मराठी साहित्यात विशेष उल्लेखनीय आहे. ''नाटक, काव्य आणि बोलपट या क्षेत्रातील त्यांची कामगिरी सर्वश्रुत आहे. त्यांच्या लेखात व भाषणात विनोदाची भरपूर खैरात असतेच असते, पण त्यांनी खास विनोदी अशा गोीही लिहिलेल्या आहेत. लघुकथेच्या तंत्रात कदाचित त्या बसणार नाहीत, पण त्यातील कल्पनाविलास, कोटीबाजपणा व बुद्धिचापल्य आपणास कडकऱ्यांच्या प्रतिमेची आठवण करून देईल यात शंका नाही.'' त्यांच्या या विशेष शैलीने साकारलेली कथा म्हणून स्पपणे केलेले अत्र्यांचे लेखन 'साखरपुडा' (१९४२), 'ब्रँडीची बाटली' (१९४४), 'वामकुक्षी' (१९४९), 'बत्ताशी व इतर कथा' (१९५४), 'हास्यकथा भाग—१' (१९५८), भाग—२ (१९५९), 'आत्रेय कथा', 'निवडक कथासंग्रह', 'कावळ्यांची शाळा' (१९८१), फुले आणि मुले' (१९८२) 'मुर्खांचा बाजार' व 'अशा गोी अशा गमती' (१९६४) हे कथासंग्रह असल्याचे दिसून येते.

कथाविचार :—

भरीव अशा दहा कथासंग्रहांपैकी काही निवडक कथांविषयी विचार करून त्याद्वारे अत्रेंच्या कथाविषयावर भाष्य करून कथेचे विशेष समजून घेता यावेत यासाठी कथेची निवड व त्यावरचे संशोधन प्रस्तुत ठिकाणी गरजेचे वाटते.

'जांबुवंत दंतमंजन' या कथेत अत्रे बगाराम मारवाड्याच्या जुन्या पुस्तकाच्या दुकानातून कल्पनेने सुंद्रीच्या दारापर्यंत येऊन पोहचतात त्यावेळी पुणे म्युनिसिपालिटीच्या दुरुस्तीसाठी उखडलेल्या रस्त्यापासून ते एम.एस.एम. रेल्वेपर्यंतच्या व्यवस्थेशी संबंधित सर्व घटकांना त्यामध्ये मार्मिकपणे गुंफतात. त्यातील वैगुण्य, व्यंग यावर उपहासात्मक भाष्य करून वाचकांना एकाचवेळी हसवणे आणि जागृती हा उद्योग आरंभतात. 'ब्रँडीची बाटली' या कथेत विनोदापेक्षा कारुण्यच जास्त आहे असे दिसून येते. एकीकडे त्रिंबकराव औषधासाठी ब्रँडीची बाटली मिळवण्याकरिता धडपड करत असतात. त्यांच्या या प्रयत्नाबद्दल व अज्ञानाबद्दल हास्य निर्माण होते तर दुसरीकडे बाटली न मिळाल्यामुळे त्यांच्यावर कोसळलेल्या दु:खाबद्दल वाईटही वाटत राहाते. 'माझा व्यापार बारा आण्याला घोडे' या कथेत विनोदपूर्ण घटना, त्या घडण्यामधील पार्श्वभूमी आणि नाट्यात्मकता याचा तोल अष्यांनी नीटपणे सांभाळल्याचे लक्षात येते. 'गुत्यातील नारद' ही आणखी एक विनोदी अंगाने जाणारी कथा चमत्कृती व प्रसंगनिष्ठ विनोद आणि शेवटी दिलेली कलाटणी यामुळे ही कथा विशेष लक्षात राहाते. नारदाच्या वेशभूषेतील कलाकार दारू गुत्यावर जातो तेव्हा त्यास स्वर्गातून नारद आल्याचे

समजून दारूबाज गिऱ्हाईक त्याची फजिती करतात. यातून प्रसंगनिष्ठ विनोद निर्माण होतो.

'गांधीवादी पाहुणा' या कथेत पाहुण्यांचा आदर, सत्कार, सोय करण्याची आवड असणाऱ्या एका सामाजिक कार्यकर्त्याला कोणत्या परिस्थितीस सामोरे जावे लागते याचे परखड व विनोदी चित्रण अत्रे करतात. स्वत:ला गुरुजी म्हणून घेणारे गांधीवादी पाहुणे जेव्हा सेवेसाठी आलेल्या परिचारिकेबरोबर ब्रह्मचर्य पालनाचा प्रयोग करतांना दिसतात तेव्हा ते या प्रसंगामधून वास्तवता आणि कटू सत्य वाचकासमोर मांडतात. 'महापुरात बुडालेला विष्णू' या कथेतून गावातील विष्णू नावाचा तरुण महापुरात बुडून वाहून जातो. पण गावकरी समजतात की, तो हत्ती खडकाच्या खाली असणाऱ्या सातीआसरा अप्सरा यांच्याबरोबर संसार करण्यासाठी गेला आहे. हा लोकमानस, अंधश्रद्धा, भ्रमक समजुती यावर भाष्य करतो.

'मुरारजींची दिवाळी' या कथेतील घटना हे लेखकास पडलेले स्वप्न असून, त्या स्वप्नात लेखक संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, त्यावेळच्या आंदोलनातील सहभाग, त्यामुळे झालेली फाशीची शिक्षा, शेवटी स्वप्नातून जागे होऊन कथाकार या चळवळीशी किती एकरूप होऊन काम करत होते, याचे मनोज्ञ दर्शन घडते. अशाच स्वरूपाची 'गौतम बुद्धाचे मुंबईत आगमन' या कथेतून राजकारणी लोकांचे कुटील डाव, कारस्थाने, सम्राट अशोक यांचा काळ व आजचा काळ, मोरारजी देसाई यांचे सरकार तुलनात्मक विसंगती दाखवून कथेच्या शेवटी गौतम बुद्ध आणि सम्राट अशोक सोबत आणलेल्या चार सिंहांबरोबर परत आकाशाच्या दिशेने जातात अशी काल्पनिक कथावस्तू मांडून राज्यकर्त्यांमधील होणारे विसंवाद यातील मार्मिक विनोद टिपतांना दिसून येतात.

त्यांच्या या विनोदी कथा स्वरूपाबरोबरच गंभीर स्वरूपाच्या कथाही तितक्याच भावतात. शालेय जीवनातील लहान—सहान अनुभवावर आधारित 'कुणी बोलायचे नाही', 'ठोकळ्यांचे चित्र' व छोट्या मुलांच्या नैसर्गिक भावना व प्रौढांची यांत्रिक शिस्त याचे बारकाईने निरीक्षण करून कथेची गुंफण केल्याचे लक्षात येते. 'पाठीवरचे वळ' यासारखी गंभीर कथा याचे उत्कृ उदाहरण होय. 'समुद्राची देणगी' या कथेतील भावनांची आंदोलने, रॉवेन व सॅरा यांची व्यक्तिचित्रे आणि शेवटची कारुण्यमय कलाटणी वाचकांच्या अंत:करणाला चटका लावणारी आहे. एकूणच विनोदाइतकाच करुणरसही साधतो. याची साक्षच जणू या कथेमधून त्यांनी दिली आहे ही गो पटते.

'बहिरी ससाणा' या प्रेमकथेत ते प्रेयसीसाठी नायक बहिरी ससाणा कापून जेवण बनवतो व तोच ससाणा त्याच्या आजारी मुलास औषध उपचार ठरणार असतो. अशावेळी होणारी भावनिक घालमेल व दु:खाचे प्रकरण प्रभावीपणे मांडले आहे. गडकऱ्यांचा 'एकच प्याला' या नाटकातील सिंधूच्या वडिलांवर आलेला प्रसंग व त्यांची व्यक्तिरेखा समोर यावी यासाठी 'सिंधूचा बाप' या शीर्षकाची कथा ते लिहितात. गुरूच्या नाटकावर केलेले कठोर भाष्य या कथेत दिसून येते. 'बत्ताशी' या वेश्येच्या जीवनावरील कथेत भारत—पाकिस्तान फाळणीच्या संदर्भाने सीमेवर गाडीमधील इतर उच्चभ्रूंचा जीव वाचवण्यासाठी स्वत:चे स्वत्व

देऊन इतरांची मुक्ती करते. ही तिची करुण कथा सामर्थ्यामुळे अष्यांची कथा विशेष लक्षात राहते व वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते.

कथात्म दृष्टीकोन :—

अत्रे यांच्या कथाविषयक .किोनाविषयी समीक्षक लिहितात, ''तत्कालीन कथाकारांशी स्पर्धात्मकदृष्टिकोन ठेवला असता ही बाब अष्यांच्या एकूणच साहित्यसृीत व जीवनसृीत संभवनीय नव्हती. अष्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात हुकमी व चित्तवेधक गोष्टी वेल्हाळपणा होता. पण गोीचा कलावंत नव्हता. प्रत्यक्ष जीवनातील गोष्टी, माणसे, वातावरण यांना नेटाने भिडणे, त्यांचा जिद्दीने पाठपुरावा करणे, त्यांचे अर्थ हुडकण्यासाठी न कंटाळता लावून धरणे व या सर्व आटापिट्यात संयम व सहनशक्ती टाकून देणे यासारख्या कथा—कादंबरीला आवश्यक असणाऱ्या गुणविशेषांना आत्रेय व्यक्तिमत्त्वात मान असला तरी स्थान मात्र नव्हते. कथा—कादंबरीच्या क्षेत्रात सामने खेळण्यासाठी अष्यांनी बाराव्या खेळाडूची म्हणजे अधूनमधून बदली खेळाडू म्हणून भाग घेण्याची जी निवड केली ती त्यांच्या नेमक्या सर्जनशील आत्मभानाची खूण आहे असे म्हणता येईल. यावरून अत्र्यांचा कथात्म दृष्टिकोन स्पष्टपणे समजून घेता येतो.

समारोप :—

मुख्यत: विनोदी लेखक म्हणून स्वत:ची ओळख असणारे हे साहित्यिक एखाद्या गोीचे महत्त्व सांगतांना गेल्या दहा हजार वर्षात असे झाले नाही अशी विधाने अतिशयोक्त शैलीत सहजपणे करीत. त्यांच्या लेखणीला एक अस्सल मराठमोळेपण लाभले असल्याचे अभ्यासावरून म्हणता येते. अपैलू साहित्यिक, शिक्षणतज्ञ, चित्रपट निर्माता, दिग्दर्शक, वृत्तपत्रकार, हजरजबाबी वक्ता आणि संयुक्त महाग्र चळवळीतील धुरंधर नेता असे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व 'आचार्य' या पदवीने सुशोभित होते. म्हणून आचार्य अत्रे हे मराठी वाङ्मयातील जाणते लेखक, समीक्षक म्हणून योग्यतेने श्रेष्ठ ठरतात.

संदर्भसूची :—

१) प्र. के. अत्रे साहित्य आणि समीक्षा — डॉ. एस. एस. भोसले.

२) आचार्य अत्रे चरित्र आणि वाङ्मय — प्रा. मा. का. देशपांडे.

३) विनोदी कथालेखन अभ्यास — उषा पाटील.

४) प्रदक्षिणा — प्रा. रा. श्री. जोग.

५) आत्रेय — प्र. के. अत्रे.

६) आचार्य अत्रे साहित्यविचार — प्रा. रा. ग. जाधव.

◆◆◆

'ई-लर्निंग पर्यावरण, अडथळें आणि आव्हाने'

श्रीमती नाटकर संगीता शेषराव
ग्रंथपाल
संत रामदास महाविद्यालय घनसावंगी जि जालना (महाराष्ट्र)

गोषवारा-

औपचारिक अध्यापनावर आधारित परंतु इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांच्या मदतीने शिकण्याची प्रणाली ई-लर्निंग म्हणून ओळखली जाते. अध्यापन वर्गात किंवा बाहेर आधारित असू शकते, संगणक आणि इंटरनेटचा वापर हा ई-लर्निंगचा प्रमुख घटक आहे. ई-लर्निंगला कौशल्य आणि ज्ञानाचे नेटवर्क-सक्षम हस्तांतरण असेही म्हटले जाऊ शकते आणि शिक्षणाचे वितरण मोठ्या संख्येने प्राप्तकर्त्यांना एकाच वेळी किंवा वेगवेगळ्या वेळी केले जाते. पूर्वी, हे मनापासून स्वीकारले जात नव्हते कारण या प्रणालीमध्ये शिक्षणासाठी आवश्यक असलेल्या मानवी घटकांची कमतरता आहे असे गृहीत धरले जात होते. यात संगणक-आधारित ई-लर्निंग आणि इंटरनेट-आधारित ई-लर्निंग असे दोन प्राथमिक प्रकार आहेत. वर्गीकरणाची ही पद्धत अधिक अचूक म्हणून पाहिली जाऊ शकते कारण ती ऑनलाइन शिक्षणापासून ई-लर्निंगमध्ये फरक करते, ज्यापैकी दोन अनेकदा चुकीच्या पद्धतीने परस्पर बदलून वापरल्या जातात. ई-लर्निंगचे काही प्रकार जसे की CML आणि CAL ऑनलाइन घेणे आवश्यक नाही, परंतु तरीही ते ई-लर्निंगचे प्रकार मानले जातात. मूलभूतपणे, ई-लर्निंगच्या दोन श्रेणी आहेत: सिंक्रोनस, एसिंक्रोनस. आज, ई-लर्निंगचा अवलंब केवळ विद्यार्थीच करत नाहीत, तर त्यांच्या कर्मचा?यांना प्रशिक्षण देऊ इच्छिणाऱ्या संस्थांद्वारेही केले जाते. कर्मचाऱ्यांची कौशल्ये आणि त्यातून निर्माण होणारे आर्थिक फायदे सुधारण्यासाठी उत्सुक असलेल्या व्यवसायांसाठी ई-लर्निंग हे प्राधान्य आहे. म्हणूनच ऑनलाइन लर्निंग हा शिक्षण आणि व्यवसाय या दोन्हीसाठी महत्त्वाचा घटक बनला आहे. १९२४ मध्ये, पहिल्या चाचणी मशीनचा शोध लागला. या उपकरणामुळे विद्यार्थ्यांना स्वतःची चाचणी घेता आली. त्यानंतर, १९६० मध्ये, हार्वर्डचे प्राध्यापक बी.एफ. स्किनर यांनी "शिक्षण यंत्र" चा शोध लावला, ज्यामुळे शाळांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांना प्रोग्राम केलेल्या सूचनांचे व्यवस्थापन करता आले. १९६० पर्यंत पहिला संगणक आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम जगासमोर आला होता. हा संगणक-आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम (किंवा CBT प्रोग्राम) PLATO म्हणून ओळखला जातो.

कळशब्द- ई-लर्निंग, इंटरनेट, संगणक आणि कौशल्ये इ.

परिचय-

आजकाल ऑनलाइन अभ्यासक्रम/प्रशिक्षण अत्यंत लोकप्रिय झाले आहेत, कारण अधिकाधिक संस्था आणि कंपन्या ऑनलाइन अभ्यासक्रम ऑफर करत आहेत. तथापि, ऑनलाइन शिक्षणाची लोकप्रियता

असूनही, लोकांचे विशाल गट जाणीवपूर्वक अशा पद्धतींपासून दूर राहतात, बहुतेक गैरसमजांमुळे. त्याच वेळी, ऑनलाइन अभ्यासक्रमांची वाढती लोकप्रियता असूनही, पारंपारिक (वर्ग) प्रशिक्षण मागे लढत आहे आणि विद्यार्थ्यांची आवड टिकवून ठेवण्यासाठी नवीन माध्यमांचा अवलंब करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. एका नाण्याच्या नेहमी दोन बाजू असतात. काही व्यक्तींसाठी, ऑनलाइन प्रशिक्षण अधिक योग्य आहे, तर इतरांसाठी वर्गातील प्रशिक्षण ही पसंतीची वितरण पद्धत आहे. पारंपारिक वर्ग तरुण मुलांसाठी, किशोरवयीन आणि तरुण किशोरवयीन मुलांसाठी अधिक योग्य आहेत ज्यांना अद्याप कर्मचारी वर्गात सामील व्हायचे आहे. वर्गांमध्ये नियमित उपस्थिती त्यांना त्यांच्या स्वत:च्या वयातील इतर व्यक्तींशी संवाद साधण्यास, शिस्तबद्ध राहण्यास, नियमित वेळापत्रकाचे पालन करण्यास आणि त्यांची शारीरिक तंदुरुस्ती आणि मानसिक सतर्कता सुधारण्यास मदत करते. ऑनलाइन शिक्षणाची सर्वात चांगली गोष्ट म्हणजे लोक त्यांच्या ऑफिस किंवा घरच्या आरामात कोर्स करू शकतात. व्यस्त वेळापत्रकातही, एखादा कोर्स करण्यासाठी किंवा त्यासाठी अभ्यास करण्यासाठी काही मोकळा वेळ मिळू शकतो.

ऑनलाइन वर्गांमध्ये, विद्यार्थी थेट शिक्षकांशी संवाद साधत नाही. त्यामुळे काही प्रश्न असल्यास, त्यांना त्यांच्या ऑनलाइन प्रशिक्षकाला विचारणे कठीण होऊ शकते, कारण संवाद हा सहसा अत्यंत वैयक्तिक असतो. तथापि, हे अभ्यासक्रम ऑनलाइन फोरम, ईमेल आणि चॅटरूम सारख्या थेट क्वेरी रिझोल्यूशनसाठी पर्याय देतात. व्यक्तींना त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे मिळण्यासाठी हे पर्याय वापरणे उपयुक्त ठरू शकते. लोक सहसा विचार करतात की ट्रेनरशी थेट संवाद साधणे हा शिकण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे, कारण तो परस्परसंवादी आहे आणि द्वि-मार्गी संप्रेषणास अनुमती देतो. अशा प्रकारच्या लोकांसाठी, सिंक्रोनस ऑनलाइन कोर्स अधिक योग्य असतील. ऑनलाइन माध्यमातून ज्ञान मिळवण्याचा आणखी एक मार्ग म्हणजे गुगल, बिंग इ. सारख्या वेगवेगळ्या सर्च इंजिन्सवर शोध घेणे. यामुळे एखाद्याला वाचावी लागणारी पुस्तके कमी होण्यास मदत होत असली तरी, माहितीचे बरेच स्रोत असू शकतात. आणि संबंधित निवडा, ज्यामुळे माहिती ओव्हरलोड होऊ शकते. अशा प्रकारे ऑनलाइन शिक्षण हे प्रौढांसाठी अधिक योग्य असू शकते जे त्यांच्या नियमित नोकरीत काम करत असताना त्यांचे शिक्षण सुरू ठेवतात.

उद्दिष्टे-

*ई-लर्निंगचा इतिहासाचा अभ्यास करणे

*ई-लर्निंगच्या वातावरणाचा अभ्यास करणे

*ई-लर्निंगमध्ये येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे

*ई-लर्निंगच्या आव्हानांचा अभ्यास करणे

विश्लेषण आणि निकाल-

औपचारिक शिक्षणावर आधारित परंतु इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांच्या मदतीने शिक्षण प्रणाली ई-

लर्निंग म्हणून ओळखली जाते. अध्यापन वर्गात किंवा बाहेर आधारित असू शकते, संगणक आणि इंटरनेटचा वापर हा ई-लर्निंगचा प्रमुख घटक आहे. ई-लर्निंगला कौशल्य आणि ज्ञानाचे नेटवर्क-सक्षम हस्तांतरण असेही म्हटले जाऊ शकते आणि शिक्षणाचे वितरण मोठ्या संख्येने प्राप्तकर्त्यांना एकाच वेळी किंवा वेगवेगळ्या वेळी केले जाते. या प्रणालीमध्ये शिकण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मानवी घटकांची कमतरता आहे असे गृहित धरले गेल्याने ते मनापासून स्वीकारले जात नव्हते. तथापि, तंत्रज्ञानातील झपाट्याने प्रगती आणि शिक्षण प्रणालीतील प्रगतीमुळे ते आता जनतेने स्वीकारले आहे.

ई-लर्निंग इतिहास टाइमलाइन-

इंटरनेट सुरू होण्याच्या खूप आधीपासून, विद्यार्थ्यांना विशिष्ट विषयांवर किंवा कौशल्यांचे शिक्षण देण्यासाठी दूरस्थ अभ्यासक्रम दिले जात होते. १८४० च्या दशकात आयझॅक पिटमनने आपल्या विद्यार्थ्यांना पत्रव्यवहाराद्वारे लघुलेखन शिकवले. प्रतिकात्मक लेखनाचा हा प्रकार लेखनाचा वेग सुधारण्यासाठी डिझाइन करण्यात आला होता आणि ते सचिव, पत्रकार आणि इतर व्यक्तींमध्ये लोकप्रिय होते ज्यांनी मोठ्या प्रमाणात नोंद घेणे किंवा लेखन केले. पिटमॅन, जो एक पात्र शिक्षक होता, त्याला मेलद्वारे पूर्ण केलेल्या असाइनमेंट पाठवण्यात आल्या होत्या आणि त्यानंतर तो त्याच प्रणालीचा वापर करून आपल्या विद्यार्थ्यांना आणखी काम पूर्ण करण्यासाठी पाठवेल. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात संगणक आणि इंटरनेटचा परिचय झाल्यानंतर, ई-लर्निंग टूल्स आणि वितरण पद्धतींचा विस्तार झाला. १८८० च्या दशकातील पहिल्या MAC ने व्यक्तींना त्यांच्या घरात संगणक ठेवण्यास सक्षम केले, ज्यामुळे त्यांना विशिष्ट विषयांबद्दल शिकणे आणि विशिष्ट कौशल्ये विकसित करणे सोपे झाले. त्यानंतर, पुढील दशकात, आभासी शिक्षणाचे वातावरण खऱ्या अर्थाने भरभराटीस येऊ लागले, ज्यामध्ये लोकांना ऑनलाइन माहिती आणि ई-लर्निंगच्या संधी उपलब्ध झाल्या. १८९० च्या दशकाच्या सुरुवातीस, अनेक शाळांची स्थापना करण्यात आली होती ज्यात केवळ ऑनलाइन अभ्यासक्रम वितरित केले गेले होते, इंटरनेटचा जास्तीत जास्त वापर करून आणि जे लोक हे करू शकत नाहीत त्यांच्यापर्यंत शिक्षण आणत होते. पूर्वी भौगोलिक किंवा वेळेच्या मर्यादेमुळे महाविद्यालयात उपस्थित राहण्यास सक्षम होते. तांत्रिक प्रगतीमुळे शैक्षणिक आस्थापनांना दूरस्थ शिक्षणाचा खर्च कमी करण्यास देखील मदत झाली, ही बचत विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवली जाईल ज्यामुळे शिक्षण व्यापक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचविण्यात मदत होईल. १९२४ मध्ये, पहिल्या चाचणी मशीनचा शोध लागला. १९६० पर्यंत पहिला संगणक आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम जगासमोर आला होता. हा संगणक आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम (किंवा CBT प्रोग्राम) ऑटोमेटेड टीचिंग ऑपरेशन्ससाठी PLATO प्रोग्राम्ड लॉजिक म्हणून ओळखला जात असे.

सिंक्रोनस, एसिंक्रोनस

१. सिंक्रोनस ई-लर्निंग- सिंक्रोनस ई-लर्निंग हे रिअल-टाइम लर्निंग आहे. सिंक्रोनस लर्निंगमध्ये, शिकणारे

आणि शिक्षक ऑनलाइन असतात आणि एकाच वेळी वेगवेगळ्या ठिकाणांहून संवाद साधतात. ते मोबाइल, व्हिडिओ कॉन्फरन्स, इंटरनेट किंवा चॅटद्वारे शिक्षण संसाधने वितरीत करतात आणि प्राप्त करतात. या प्रकारच्या शिक्षणामध्ये सहभागी सत्रादरम्यान त्यांच्या कल्पना सामायिक करू शकतात आणि एकमेकांशी संवाद साधू शकतात आणि त्यांना तपशीलवार प्रश्न आणि निराकरणे मिळतात. सुधारित तंत्रज्ञान आणि इंटरनेट बँडविड्थ क्षमतांमुळे सिंक्रोनस ई-लर्निंग लोकप्रिय होत आहे. यात व्हर्च्युअल क्लासरूम, ऑडिओ आणि व्हिडीओ कॉन्फरन्सिंग, चॅट, वेबिनार, अप्लिकेशन शेअरिंग आणि मेसेजिंग यांसारख्या गोष्टींमधून तत्काळ शिकत आहे.

२. एसिंक्रोनस ई-लर्निंग- असिंक्रोनस ई-लर्निंग म्हणजे विराम-आणि-रिझ्युम प्रकारचे शिक्षण. या प्रकारच्या ई-लर्निंगमध्ये विद्यार्थी आणि शिक्षक एकाच वेळी ऑनलाइन असू शकत नाहीत. असिंक्रोनस ई-लर्निंग ईमेल, ब्लॉग, चर्चा मंच यासारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर करू शकते. eBook च्या CD, DVD, इ. विद्यार्थी कधीही शिकू शकतात, कागदपत्रे डाउनलोड करू शकतात आणि शिक्षकांशी आणि सह-शिक्षकांसोबत चॅट करू शकतात.

आम्ही ई-लर्निंगचे वर्गीकरणकरू शकतो जे केवळ इंटरनेटद्वारे इतर ठिकाणी वितरित केले जातात. प्राध्यापक धडे देत असलेल्या वर्गापेक्षा. ई-लर्निंगमध्ये तंत्रज्ञान-वर्धित शिक्षण (TEL), संगणक-आधारित सूचना (CBI), संगणक व्यवस्थापित सूचना, संगणक-आधारित प्रशिक्षण (CBT), संगणक-सहाय्य सूचना किंवा संगणक-सहाय्यित सूचना (CAI), इंटरनेट-आधारित प्रशिक्षण (IBT), लवचिक शिक्षण, वेब-आधारित प्रशिक्षण (WBT). ऑनलाइन शिक्षण, आभासी शिक्षण, आभासी शिक्षण वातावरण (VLE), इ. हे अशा प्रकारे परस्परसंवादी आहे की तुम्ही तुमच्या प्राध्यापकांशी किंवा सहकारी विद्यार्थ्यांशी पत्रव्यवहार करू शकता. शिक्षक किंवा प्राध्यापक तुमच्या प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी, तुमचा सहभाग, असाइनमेंट आणि चाचण्यांचे वर्गीकरण करण्यासाठी नेहमी उपस्थित असतात. कधीकधी व्याख्याने थेट दिली जातात; जिथे तुम्ही "इलेक्ट्रॉनकली" तुमचा हात वर करू शकता आणि एका निश्चित वेळेत एकत्र काम करू शकता. काहीवेळा ते आधीच रेकॉर्ड केलेले व्याख्यान असते. ई-लर्निंग नेटवर्क-आधारित, इंटरनेट-आधारित किंवा CD-ROM-आधारित असू शकते. यात मजकूर, व्हिडिओ, ऑडिओ, अनिमेशन आणि आभासी वातावरणाचा समावेश असू शकतो.

ई-लर्निंगमध्ये विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या समस्या:

ई-लर्निंग, शिक्षणाची अद्ययावत लहर असल्याने, शिक्षक आणि विद्यार्थी या दोघांसाठी आव्हाने उभी असतानाही ती आधीच चांगली कामगिरी करत आहे. शिक्षकांना निर्देशांची रचना करण्यासाठी सखोल काम आणि वेळ घालवणे आवश्यक असताना, विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रम सामग्री डीकोड करण्यासाठी तांत्रिक प्रवीणतेसह सुसज्ज करणे आवश्यक आहे. ई-लर्निंग क्लासेसमध्ये विद्यार्थ्यांना पाच सामान्य

समस्या भेडसावत आहेत आणि त्या विद्यार्थ्यांच्या भविष्यातील फायद्यासाठी योग्य उप ⸝ मांद्वारे सोडवणे आवश्यक आहे: अनुकूलता संघर्ष- पारंपारिक वर्ग आणि समोरासमोर प्रशिक्षक प्रशिक्षणातून संगणकावर आधारित प्रशिक्षण व्हर्च्युअल वर्गात बदलल्याने विद्यार्थ्यांसाठी शिकण्याचा अनुभव पूर्णपणे वेगळा होतो. बदलाचा त्यांचा प्रतिकार त्यांना ऑनलाइन शिक्षणाच्या वातावरणाशी जुळवून घेऊ देत नाही, तर कोर्सची सवय होण्यासाठी त्यांना वेळ लागतो.व्यवस्थापन प्रणाली (CMS) आणि संगणक-आधारित शिक्षणाच्या पद्धती. पारंपारिक वर्गात निष्क्रीय ऐकणे आणि नोट्स घेणे अपेक्षित असताना, ऑनलाइन चर्चा करणे किंवा वेब पृष्ठ तयार करणे कृतीत उतरण्याची मागणी आहे. "पारंपारिक" मानसिकता असलेल्या विद्यार्थ्यांना परिस्थितीशी जुळवून घेणे कठीण जाते; तथापि, त्यांनी नवीन शिकण्याची परिस्थिती खुल्या मनाने आणि अंतःकरणाने स्वीकारली पाहिजे. ई-लर्निंगचे फायदे समजून घेणे आणि त्यांच्या समवयस्कांशी चर्चा केल्याने ही मानसिकता बदलू शकते आणि ऑनलाइन वर्गांसाठी विद्यार्थ्यांची चांगली तयारी होऊ शकते.

तांत्रिक समस्या-

अनेक विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन अभ्यासक्रमांसाठी आवश्यक असलेली उच्च बँडविड्थ किंवा मजबूत इंटरनेट कनेक्शन दिले जात नाही आणि त्यामुळे त्यांच्या आभासी वर्गमित्रांशी संपर्क साधण्यात अयशस्वी ठरतात: त्यांच्या कमकुवत मॉनिटर्समुळे अभ्यासक्रम व्यवस्थापन प्रणालीचे पालन करणे कठीण होते आणि त्यांचा शिकण्याचा अनुभव कमी होतो. समस्याप्रधान शिवाय, त्यापैकी बहुतेक कॅम्पसबाहेर राहतात आणि त्यांना निवडलेल्या अभ्यासक्रमाच्या तांत्रिक आवश्यकतांशी सुसंगत राहणे कठीण जाते. त्यांच्यापैकी काहींकडे स्वतःचे संगणकही नाहीत आणि ते तांत्रिक सहाय्यासाठी शिक्षण संसाधन केंद्रांची मदत घेतात. या समस्येवर एकमेव उपाय म्हणजे विशिष्ट अभ्यासक्रमासाठी त्यांना नेमके कोणत्या प्रकारची तांत्रिक मदत आवश्यक आहे हे जाणून घेणे, तसेच अभ्यासक्रम यशस्वीरीत्या पूर्ण करण्यासाठी स्वतःला सुसज्ज करणे.

संगणक साक्षरता- जरी विद्यार्थी साधारणपणे तंत्रज्ञानाचे जाणकार असले, आणि त्यामुळे संगणक चांगल्या प्रकारे व्यवस्थापित करू शकत असले, तरी आज विद्यार्थ्यांमध्ये संगणक साक्षरतेचा अभाव ही एक प्रमुख समस्या आहे. संगणक साक्षरतेतील मूलभूत अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांचे क्षेत्रातील ज्ञान वाढवतात; संगणक हार्डवेअरचे मूलभूत ज्ञान असल्याने त्यांना कोणत्याही व्यत्यय आणि अडथळ्याशिवाय ऑनलाइन वर्गात सहभागी होण्यास मदत होईल.

वेळेचे नियोजन- ई-लर्नर्ससाठी वेळेचे व्यवस्थापन हे अवघड काम आहे, कारण ऑनलाइन कोर्ससाठी खूप वेळ आणि गहन काम करावे लागते. शिवाय, जरी बहुतेक प्रौढ लोक त्यांच्या ठिकाणासाठी आणि वेळेच्या लवचिकतेसाठी वेब-आधारित शिक्षण कार्यक्रमांना प्राधान्य देतात, त्यांच्याकडे त्यांच्या विविध दैनंदिन वचनबद्धतेमुळे अभ्यासक्रम घेण्यासाठी क्वचितच वेळ असतो. नियमित शेड्यूल प्लॅनर या विद्यार्थ्यांना

महत्त्वपूर्ण मदत करेल, कारण ते त्यांच्या अभ्यासक्रम आणि असाइनमेंटसाठी स्मरणपत्रे देखील सेट करू शकतात.

स्वयं-प्रेरणा- स्वयं-प्रेरणा ही ई-लर्निंगची अत्यावश्यक आवश्यकता आहे: तथापि, अनेक ऑनलाइन शिकणाऱ्यांमध्ये याची कमतरता आहे, त्यांना आश्चर्य वाटेल. दूरस्थ शिक्षण अभ्यासक्रमात प्रवेश घेतल्यानंतर. बरेच शिकणारे मागे पडतात आणि हार पत्करण्याची कल्पना वाढवतात, कारण तंत्रज्ञानाचे माध्यम हाताळण्यात येणाऱ्या अडचणी देखील अजिबात असह्य वाटतात. विद्यार्थ्यांना नवीन शैक्षणिक ट्रेंडचे अनुसरण करण्यासाठी प्रेरणा मिळणे आवश्यक आहे आणि त्यांच्या शिक्षण आणि करिअरमधील भविष्यातील आव्हानांसाठी स्वतःला योग्यरित्या सुसज्ज करणे आवश्यक आहे. केवळ सकारात्मक दृष्टीकोन त्यांना शिकण्यामधील आव्हानांवर मात करण्यास मदत करेल; हे सराव करणे कठीण असले तरी, विद्यार्थ्यांना हे समजणे आवश्यक आहे की भविष्यात शिक्षणाचे फायदे मिळवण्यासाठी ते आवश्यक आहे.

शैक्षणिक वातावरण- तुमच्या मागील शैक्षणिक अनुभवांचा विचार करा. बहुधा, तुमचे बहुतेक शालेय शिक्षण पारंपारिक वर्गात झाले. तथापि, शिक्षणामध्ये तंत्रज्ञानाची मोठी भूमिका असल्याने, २१ व्या शतकात अधिक प्रकारचे शिक्षण वातावरण उदयास आले आहे. लर्निंग एन्व्हायर्नमेंट हा वाक्यांश वर्गातील वातावरण कसे सेट केले जाते याचा संदर्भ देते. शिकण्याचे वातावरण पारंपारिक किंवा आभासी (किंवा दोन्हीचे संयोजन) असू शकते. तीन शैक्षणिक वातावरण श्रेणी आहेत: समोरासमोर, ऑनलाइन आणि हायब्रिड. यशस्वी ऑनलाइन शिकणाऱ्यांची काही वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत. ऑनलाइन शिकणारे प्रेरित आहेत त्यांची कारणे मोठ्या प्रमाणात बदलू शकतात. याव्यतिरिक्त, ते स्पष्टपणे संवाद साधण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न करतात जेणेकरून त्यांना त्यांचे मुद्दे प्रभावीपणे समजतील. ऑनलाइन शिकणाऱ्याकडे वेळ-व्यवस्थापनाची मजबूत कौशल्ये असतात ऑनलाइन शिक्षणाचे सर्वात मोठे आकर्षण म्हणजे लवचिकता. विद्यार्थ्यांनी विशिष्ट वेळी वर्गात असणे अपेक्षित नाही. त्याऐवजी, ते त्यांच्यासाठी सोयीस्कर वेळी आणि ठिकाणी लॉग इन करतात. अनेक असाइनमेंट साठी वाक्ये, परिच्छेद किंवा निबंधांच्या स्वरूपात उत्तरे आवश्यक असल्याने, टाइप करण्याची क्षमता देखील उपयोगी पडेल.

ऑनलाइन शिकणारे सतत व्यस्त असतात यात आव्हाने येतात, पण यशस्वी ऑनलाइन शिकणारे सोडत नाहीत. तांत्रिक समस्या असो, विशेषत: आव्हानात्मक विषय असो किंवा त्यांच्या इतर जबाबदाऱ्यांसह त्यांच्या शाळेतील कामाचा समतोल साधण्यात अडचण असो, ते कायम राहतात. जेव्हा आवश्यक असेल तेव्हा ते मदत घेतात, अभ्यासाचे वेळापत्रक तयार करतात आणि दृढतेने त्यास चिकटून राहतात आणि जेव्हा कठीण असते तेव्हा ते पुढे चालू ठेवतात. जर ते गडगडले किंवा खाली कोसळले तर ते पुन्हा एकत्र येतात, स्वतःला उचलतात आणि पुन्हा प्रयत्न करतात कारण ते यशस्वी होण्याचा निर्धार करतात. आधुनिक विद्यार्थ्यांकडे त्यांच्या लौकिक प्लेट्सवर बरेच काही आहे. ते एका वेळी कितीही

गोष्टींचा विचार करत असतात, ज्यामुळे ते ऑनलाइन कोर्स पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करत असताना विचलित होणे सोपे होते. शिक्षणें व्यावसायिक म्हणून, हे खूप आव्हान देऊ शकते. तथापि, आम्ही ई-लर्निंग अभ्यासक्रम तयार करून या वैशिष्ट्यपूर्ण अडथळ्यावर मात करू शकतो जे अगदी सुरुवातीपासूनच गुंतलेले आहेत आणि ते सर्वत्र धरून आहेत. आकर्षक प्रश्न विचारा जे त्यांना विषयावर प्रतिबिंबित करतात.

शिक्षणातील ई-लर्निंगचे फायदे-

ऑनलाइन शिकण्याची शैली सर्वांसाठी योग्य आहे. शिकण्याच्या प्रकारातील ही क्रांती आहे. माहिती, आता, कुठेही प्रवेश, बोलणे, शोषून घेणे आणि सामायिक केले जाऊ शकते. ई-लर्निंगने फारशी तडजोड न करता कार्यालयात जाणारे, गृहिणी इत्यादींसह प्रत्येकासाठी शिक्षण सोपे केले आहे. ई-लर्निंग शिक्षकांना नियमितपणे सामग्री वितरीत करण्यासाठी उच्च दर्जाचे कव्हरेज देते. हे शिकण्यात सातत्य सुनिश्चित करते. ही पद्धत जलद आणि सोपी असल्याने ई-लर्निंग किफायतशीर आहे. प्रदीर्घ प्रशिक्षण कालावधी, पायाभूत सुविधा, स्थिर, प्रवास खर्च इ. कमी होतो. ज्यांना चिंताग्रस्त आणि गटांमध्ये डिस्कनेक्ट वाटत आहे त्यांच्यासाठी हे फायदेशीर आहे. ते तुम्हाला मदत करते. तुम्ही ज्या वातावरणात आरामात आहात त्या आरामाचा त्याग न करता शिका. ई-लर्निंग विद्यार्थ्यांना कशी मदत करते. विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचे फायदे इ-लर्निंग हे जगभरातील शिकणाऱ्यांसाठी अमूल्य आधार आहे. पूर्वी ज्ञानाची सुविधा सर्वांना उपलब्ध नव्हती. आर्थिक अडचणी, भौगोलिक सीमा किंवा शारीरिक अपंगत्व असलेल्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक प्रांतात कमी संधी होत्या. त्याच आता सातत्यपूर्ण शिक्षणाचा प्रवेश आहे. आधुनिक शिक्षण पद्धती तुम्हाला सोयीनुसार प्रवेशयोग्य ज्ञानाची एक नवीन आवृत्ती आणते आणि विविध बरोमधील लाखो लोकांसह सामायिक केली जाते. दूरवरच्या विद्वानांसाठी हा आनंददायी शिक्षणाचा काळ आहे. ई-लर्निंग शिकणाऱ्यांना अधिक सहकार्य आणि जागतिक संधी देखील देते.

निष्कर्ष-

ई-लर्निंग प्रभावी आणि शक्तिशाली आहे. हे माहिती समजून घेणे आणि आत्मसात करणे सोपे करते. हे शिकणाऱ्यांमध्ये शिकण्याची आणि अंमलबजावणी करण्याची वर्धित क्षमता प्रदान करते. ऑडिओ-व्हिज्युअल्स ज्ञान दीर्घकाळ लक्षात ठेवण्यास मदत करतात. ई-लर्निंग तुम्हाला आधुनिक शिकणाऱ्यांशी सुसंगत राहू देते. हे तुम्हाला सध्याच्या ट्रेंडसह अपडेट ठेवते. पारंपारिक वर्गखोल्यांमध्ये वर्गाला त्रास देण्यासाठी खोडकर घटक असतात. तर, शिक्षणाचे धडे जलद वितरण प्रदान करते. शिक्षणामध्ये कोणतीही विलंब नाही. हे शिकण्याचा एक द्रुत मार्ग आहे! व्याख्याने कधीही आणि कितीही वेळा घेता येतात. पारंपारिक वर्गांमध्ये, पुनरावृत्ती करणे इतके सोपे नसते. पारंपारिक शिक्षणाच्या विपरीत, जर तुम्ही कोणताही धडा चुकला असेल, तर तुम्ही तो नेहमी ऑनलाइन घेऊ शकता. जेव्हा शिक्षणामध्ये ऑनलाइन

शिक्षणाचा विचार केला जातो तेव्हामॉडेल अगदी सरळ होते २००० च्या दशकाच्या सुरुवातीपर्यंत शिक्षण प्रक्रियेचे नेतृत्व करणाऱ्या शिक्षकासह विद्यार्थ्यांच्या वर्गात होते. शारिरीक उपस्थिती ही एक बुद्धी न मानणारी होती आणि इतर कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण सर्वोत्तम प्रकारे शंकास्पद होते. मग इंटरनेट झाले, आणि बाकी इतिहास आहे. आज, ई-लर्निंगचा अवलंब केवळ विद्यार्थीच करत नाहीत, तर त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देऊ इच्छिणाऱ्या संस्थांद्वारेही केले जाते. कर्मचाऱ्यांची कौशल्ये आणि त्यातून निर्माण होणारे आर्थिक फायदे सुधारण्यासाठी उत्सुक असलेल्या व्यवसायांसाठी ई-लर्निंग हे प्राधान्य आहे. म्हणूनच ऑनलाइन लर्निंग हा शिक्षण आणि व्यवसाय या दोन्हीसाठी महत्त्वाचा घटक बनला आहे. आज, शिकण्यासाठी आणि शिकण्यासाठी वेबचा वापर शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघांसाठी अपरिहार्य आहे. शिक्षणासाठी आणि ज्ञानाच्या प्रसारासाठी ऑनलाइन अभ्यासक्रम अधिकाधिक आवश्यक होत आहेत. अशा प्रकारे, शिक्षकांनी शिक्षणातील या प्रवृत्तीचा विचार केला पाहिजे आणि ऑनलाइन अध्यापन विचारात घेण्यासाठी तांत्रिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या तयार व्हावे. या बदल्यात, विद्यार्थ्यांना पुरेशी कौशल्ये मिळणे आवश्यक आहे. जे त्यांना ई-लर्निंगच्या फायद्यांचा प्रभावीपणे लाभ घेण्यास मदत करेल.

संदर्भ-

१) ज्युली डर्कसेन (२०१५) दुसरी आवृत्ती, 'नवीन लोक शिकण्यासाठी डिझाइन' प्रकाशक नवीन रायडर.

२) मारीना आरशवस्कीय (२०१८) दुसरी आवृत्ती, 'ई-लर्निंगसाठी सूचना डिझाइन' प्रकाशक क्रिएट स्पेस इंडिपेंड पब्लिशिग प्लेंटफॉर्म.

३) रुथ क्लार्क (२०१३), 'परिदृश्य आधारित ई-लर्निंग' सॅन फ्रान्सिको सीए प्रकाशक जॉन विली आणि सन्स.

४) रुथ क्लार्क, रिचर्ड मेयर (२०१६), ई-लर्निंग अँड सायन्स ऑफ इंस्ट्रक्शन' सॅन फ्रान्सिको सीए प्रकाशक जॉन विली आणि सन्स.

५) शॉल कार्लिनर, पट्टी शॅनिक (२०१०) "ई-लर्निंग हँडबुक प्रॉमिसेस, प्रेझेंट चॅलेंजेस' पब्लिशर पीरफर अ विली इनप्रिंट प्रकाशन.

६) टिम स्लेड (२०१८) प्रथमआवृत्ती, 'ई-लर्निंग डिझायनर हँडबुक' प्रकाशक क्रिएट स्पेस इंडिपेंड पब्लिशिग प्लेंटफॉर्म.

७) विल्यम हॉर्टन (२००८), 'डिझाईन वेब-आधारित प्रशिक्षण' सॅन फ्रान्सिको सीए प्रकाशक जॉन विली आणि सन्स.

८) विविध वेब स्थळें , लेख आणि मासिके.

◆◆◆

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार

प्रा. डॉ. विद्यासागर पुंडलिक सोनकांबळे
(इतिहास विभाग)
मोरेश्वर महाविद्यालय भोकरदन जि. जालना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म ज्या अस्पृश्य समाजात झाला अशा समाजाला यथिल मनु व्यवस्थेने मानवाला मिळालेले निसर्गदत्त अधिकार ही नाकारले होते मानव असुनही पशुच्याही पेक्षा हीन दर्जा अस्पृश्य समाजाला दिला होता तर मग शिक्षण घेणे ही तर फार कठीण बाब होती. परंतु इंग्रज राजवटी मध्ये सर्व समाजाला शिक्षण देण्यासाठी ज्या शाळा उघडल्या त्या शाळेत जात धर्म पाहत नसत म्हणूनच बाबासाहेबाना शिक्षण घेता आले ही क्रांतिकारक घटनाच होती. वडील शुभेदार रामजी बाबा यानी बाबासाहेबांना प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षणासाठी देण्यासाठी अपार कष्ट घेतले.पुढे उच्च शिक्षणासाठी शह्याजीराव गायकवाड महाराज,शाहू महाराज यांच्या मदतीने शिक्षण घेतले आणि ते ज्ञान सूर्य झाले. तदनंतर यथिल चालत आलेल्या विषमतावादी विचारांच्या विरुद्ध उभे राहण्यासाठी बहूजन शिक्षित झाला पाहिजे हेच बाबासाहेबांनी ठरवले व त्या गतीने कार्य करण्यास सुरुवात केली.

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचा महत्त्वाचा भाग आहे या शिवाय भारतातील सामाजिक विषमता नष्ट होणार नाही हे बाबासाहेबांनी ओळखले होते कारण यथिल मनु व्यवस्थेने बहुजन दीनदलिताना शिक्षणापासून वंचित ठेवले होते म्हणूनच तो समाज आपापल्या जातीची घालून दिलेली बंधन पाळत होता. विज्ञान त्यांच्या जवळही फिरकत नव्हते अशा समाजाला विज्ञानरूपी शिक्षण दिल्यास यथिल समाज व्यवस्थेशी तो दोन हात करण्यास तयार होईल अशी बाबासाहेबांना आशा होती "शिक्षण म्हणजे परिवर्तन हे बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शैक्षणिक विचाराचे मुख्य सुत्र होते"१ वैदिक काळापासून यथिल दीनदलित वंचिताना मनु व्यवस्थेने शिक्षणापासून दूरच ठेवले होते ते अज्ञानी कसे राहतील यावरच मनु व्यवस्थेने भर दिला यामुळे जाती पोटजाती निर्माण करून हे सर्व ब्रह्मदेवाची ऊत्तपती आहे हा विचार पुढे नेला वर्चीतानी या असमानतावादी विचारा विरूध्द कधीच भुमिका घेतली नाही म्हणूनच तो ग्रंथप्रामाण्यवादी बनला परिणामतः गुलामीचे जिवन जगू लागला म्हणून बाबासाहेबांनी शिक्षणाला समाजपरिवर्तनाचे हत्यार म्हणून पाहिले.

शिक्षण नसेल तर व्यक्ती गुलाम कसा होतो या विषयी बाबासाहेब म्हणतात "उपासमारीने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास मानुस हीनबल होऊन जसा अल्पायुषी होतो तसेच शिक्षणाच्या अभावी तो निर्बुध राहिल्यास जिवंतपणी दुसऱ्यांची गुलाम होतो"२ शिक्षण नसल्याने मनुष्य हा प्रगती शुन्य बनेल व स्वाभिमान गहाण ठेवून जगेल म्हणून बाबासाहेब शिक्षण हे मानवाला जाणीव निर्माण करून देते डोळस बनविते हेच बाबासाहेबांनी ओळखले होते म्हणून त्यांनी शिक्षणावर अधिक भर दिला होता.

इंग्रजी शिक्षणाबद्दल बाबासाहेबांना फार प्रेम होते भारतीय शिक्षण प्रणाली मध्ये ज्ञानाचा लवलेश ही नव्हता धार्मिक विचारावर आधारित शिक्षण मिळत असल्याने आधुनिक लोकशाही, ज्ञान विज्ञान या बाबी यथिल भारतीया पासून दुरच होत्या इग्रजी शिक्षणामुळे नव विचार नव तत्वज्ञान या गोष्टी भारतीयांना प्रथमच समजु लागल्या म्हणुनच तर बाबासाहेब इग्रजी शिक्षणाला वाघीनीच दूध म्हणतात. तसेच राष्ट्राची प्रगती करण्यासाठी प्राथमिक शिक्षण तळागाळातील समाजा पर्यंत जाणे गरजेचे आहे असे बाबासाहेब म्हणतात.

प्राथमिक शिक्षणा बरोबच उच्च शिक्षणाविषयी बाबासाहेब म्हणतात "शिक्षण हे उच्च वर्णियाचीं मिरासदारी होऊ नये सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना करणारे ते एक सशक्त माध्यम व्हावे "३ आजतागायत यथिल व्यवस्थेने शाळेची पायरी ओलांडण्याची मुभा ही दिली नसल्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाला वंचित समाज मुकला होता उच्च शिक्षण हे उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी बनली होती म्हणूनच बाबासाहेबांनी उच्च शिक्षण समाजाभिमुख असावे अशी अपेक्षा करतात. तसेच "शिक्षण मानवी व्यक्तिमत्वाच्या संपुर्ण विकासाला सहाय्यक असावे शिक्षणाचे मानवाधिकार आणि मुलभूत स्वातंत्र्यप्रती सर्वाच्या मनात आदरभाव व आत्मियता निर्माण व्हावी शिक्षणाने राष्ट्राराष्टात विविध धर्मात जाती जमातीत सामंजस्य सहनशीलता आणि मैत्री भावना निर्माण होण्याची प्रेरणा जागृत व्हावी "४ बाबासाहेबांनी शिक्षित व्हा हा संदेश दिला पण घेतलेले शिक्षण राष्ट्र कार्यासाठी, माणुसकी जपण्यासाठी व एकमेकांविषयी प्रेमभावना निर्माण करण्यासाठी उपयोगी पडेल, विषमता नष्ट करून समता प्रस्थापित करण्यासाठी शिक्षणाचा उपयोग व्हावा अशी अपेक्षा व्यक्त करतात.

बाबासाहेब अस्पृश्य समाजाला शिक्षित होउन मानाच्या जागा काबीज करण्याचा सल्ला देतात नुसते कारकुन होण्याचे स्वप्न पाहु नका असे ते सांगतात याविषयी ते म्हणतात "इजिंनियर कलेक्टर वगैरे जागा फक्त उच्च वर्नियानाच शिक्षणामुळे मिळतात. शंभर पैकी ९९ इंजिनिअर, ९९ कलेक्टर असे उच्च वर्नियाचे असतात त्यामुळे त्याच्या हाताखालील जागा ते आपल्या लोकाना देत असतात "५ बाबासाहेबांनी महत्त्वाच्या पदांवर वंचित घटकांतील व्यक्ती असल्यास ते सर्वसमावेशक न्याय पध्दतीने कार्य करतील ही अपेक्षा व्यक्त केली कारण आजतागायत उच्च वर्णियाच्याच हाती सर्व प्रकारच्या सामाजिक नाड्या असल्यामुळे त्यांनी दीनदुबळ्या समाजाला न्याय दिला नाही म्हणूनच बाबासाहेबांनी आपल्या समाजातील व्यक्तीना महत्त्वाच्या जागा काबीज करण्याविषयी सल्ला देतात अशा शिक्षित समाजाकडून आपल्या दारिद्य, अज्ञानी बाधंवाचे दारिद्य दूर होईल असे बाबासाहेबांना वाटत होते.

बाबासाहेबांनी शिक्षण घेण्याच्या बरोबर हे घेतलेले ज्ञान चांगल्या कामासाठी उपयोगी आणावे असे म्हणतात इ. स. १९३८ मध्ये मनमाड येथिल परिषदेत बाबासाहेब म्हणतात "शिक्षण ही दुधारी तलवार आहे तलवार धारण करणाऱ्यावर अवलंबून आहे की तलवारी चा सज्जन मानवाच्या कल्याणासाठी

उपयोग करायचा की दूर्जनाचा नाश करण्यासाठी करावयाचा."[६] समाजातील ज्यांना शिक्षण घेता आले त्यांनी या शिक्षणाचा उपयोग मानव कल्याणासाठी न करता विषम व्यवस्था कशी निर्माण होईल याचाच विचार केला चुकीचे ज्ञान अज्ञानी लोकांना सागुंन त्याना लुबाडले होते. समाजात अंधश्रद्धा कशी राहिले यासाठीच शिक्षणाचा उपयोग केला होता. या गोष्टी बाबासाहेबांनी अभ्यासल्या होत्या. म्हणुनच बाबासाहेबांनी शिक्षण घेणाऱ्यांनी ज्ञानाचा उपयोग करते वेळी समाजाचे कल्याण कसे होईल याविषयी काळजी घ्यावी असे सुचवितात.

बाबासाहेबांनी शिक्षण घेण्याविषयी समाजाला सांगत असताना ते अस्पृश्य समाजातील दारिद्र्य ही पाहत होते. एखाद्या व्यक्तीला शिक्षण घेण्याची इच्छा असूनही परिस्थितीमुळे तो शिक्षणा पासून दूर जात राहिला. बाबासाहेबांनी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' २० जुलै १९२४ रोजी स्थापिली. या सभेचा ऊध्देस बहिष्कृत समाजातील मुलांना अभ्यास मंडळ, वाचनालय उभे करणे औद्योगिक व कृषी शाळा स्थापिने व दलित वर्गातील मुलांना राहण्यासाठी वस्तीगृहाची सोय करणे हे कार्य करणे या सभेचे होते. बाबासाहेबांच्या या कल्पनेला अनेक समाजधुरीणानी मदत केली. पुढे १९२८ मध्ये दलित वर्ग शिक्षण संस्थेची स्थापना झाली संस्थेने यावेळी सरकारी निधी अपुरा पडल्याने अनेक विभागातून पैसा, साहित्य, धान्य गोळा करून शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला.

पुढे उच्च शिक्षण मिळावे म्हणून ८ जुलै १९४५ मध्ये पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली या विषयी बाबासाहेब म्हणतात "पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीचे धोरण हे केवळ शिक्षण प्रसार करण्याचे नसुन भारतात बौद्धिक, नैतिक आणि सामाजिक लोकशाहीचा ज्या द्वारे विकास होईल अशी मनोवृत्ती घडवून आणण्याचे कार्य तिला शिक्षण प्रसाराच्या माध्यमातून करावयाचे आहे आजच्या भारताला याच गोष्टीची गरज आहे"[७]. २० जुलै १९४५ रोजी मुंबई येथे सिध्दांर्थ महाविद्यालय, १९ जुन १९५० रोजी औरंगाबाद या ठिकाणी मिलिंद महाविद्यालय स्थापन करून बाबासाहेबांनी दलित वर्गास उच्च शिक्षणाची संधी मिळवून दिली.

याच महाविद्यालयातून सर्व जाती धर्माच्या मुली मुलांनी उच्च विद्याभुषित होऊन महत्त्वाच्या ठिकाणी कार्य केले मराठवाड्यातील निवृत्त झालेला एखादा कर्मचारी भेटला तर तो मी मिलिंद महाविद्यालयात शिक्षण घेतले किंवा मी मिलिंद महाविद्यालयाचा माझी विद्यार्थी आहे असे अभिमानाने सांगतो.

सारांश

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील विषमतावादी विचारांना तिलांजली द्यावयाची असेल तर शिक्षण हेच प्रभावी अस्त्र आहे हे जाणवले होते. समाजातील विषमता संपुष्टात आणून समताधिष्ठित विचारसरणीची पेरणी करण्यासाठी शिक्षण महत्त्वाचे आहे म्हणूनच ते शिक्षणाला अस्त्र म्हणत. बाबासाहेबांनी प्राथमिक शिक्षण मोफत असावे यासाठी आग्रह धरला शिक्षणामुळे मनुष्याचा सर्वांगीण विकास होतो

म्हणून बाबासाहेब शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडून सामाजिक क्रांतिची अपेक्षा धरतात बाबासाहेबांनी अस्पृश्य समाजाला शिक्षणाविषयी जो संदेश दिला तो मार्ग पुर्वीचे अस्पृश्य व आजच्या बौद्ध समाजानी अंगीकारला म्हणूनचं हा समाज बौद्धिक दृष्ट्या पुढे जात आहे शिक्षण सर्वाना मिळावे म्हणून बाबासाहेबांनी अनेक शिक्षण संस्था उघडून दीनदुबळ्या समाजाला नवजीवन दिले. एकंदरीतच अस्पृश्य समाजाला स्वाभिमान, स्वत्वाची जाणीव निर्माण व्हावी म्हणून शिक्षणाविषयी महत्त्व सार्गीतले. बाबासाहेबांच्या या विचांराचा ज्यानी अर्गीकार केला ते आज प्रगतीपथावर आहेत याचे सर्व श्रेय डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते.

संदर्भ

१) डॉ डहाट धनराज- डॉ बाबासाहेब आंबेडकर भाषण आणि विचार (ख.२, २०१२) संकेत प्रकाशन नागपूर. पृ.५

२) गवळी टी. ए. (सपां.) डॉ बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ (प.आ. १९९१) सम्राट नगर कोल्हापूर पृ.३९४.

३) कुंडले म. भा. शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र (प.आ. २००३) श्रीविद्या प्रकाशन पुणे. पृ. ६६८

४) गायकवाड प्रदिप- (सपां-समता पाक्षिक) - लष्करी बाग नागपूर, ९-१०-२००८.

५) गाजरे मा. फ. - डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे खडं-५, अशोक प्रकाशन नागपूर (२-१०-१९८७) पृ.१३६

६) डॉ बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे- खंड -१८ भाग २, उच्च व तंत्र शिक्षण भाग-२ महाराष्ट्र शासन मुंबई पृ. १७

७) डॉ बाबासाहेब आंबेडकर- माझी आत्मकथा, प्रकाशक - गर्जेद्र विठ्ठल सुर्यवंशी, शुक्रवार पेठ पुणे. पृ. ९१.

प्रयोगरूप लोककला : स्वरूप-विशेष

(कीर्तन, भारुड, गोंधळ आणि जागरण या लोककलांचा अभ्यास)

प्रा. डॉ. चंद्रकांत वाघमारे
मराठी विभाग,
राणी चन्नम्मा विद्यापीठ, बेलगाव, कर्नाटक

लोककला हा लोकजीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. त्याची निर्मितीच मुळी लोकजीवनातून झालेली आहे. लोकसमूहाच्या जीवनशैलीचा कलात्मक आविष्कार म्हणजे 'लोककला' होय. अशा लोककलांना मानवी लोकजीवन समृद्ध करण्यासाठी हातभार लावतात. लोकजीवनात परंपरेने चालत आलेल्या चित्रकला, शिल्पकला, कारगिरी, हस्तकला, वस्त्रालंकारण, शोभलांकर, संगीत, नृत्य, नाट्य आणि तत्संबधित गोंधळ, भारुड, कीर्तन, तमाशा, यक्षगान, पोवाडा, कव्वाली, लेझिम, दशावतारी नाटके, जागरण आदी अनेकविध लोककलांनी लोकजीवन समृद्ध केले आहे. तसे पहिले तर 'लोककला' ही संज्ञा अत्यंत व्यापक स्वरूपाची आहे. प्रत्येक लोककला लोकजीवनातील काळविष्काराशी जोडली गेलेली आहे. या लोककलांचा लोकजीवनाशी कोणत्या ना कोणत्या कर्मशी, विधीशी, आचारणाशी अत्यंत जवळचा संबंध आहे.

लोकजीवनातून जन्माला आलेल्या लोककलांची परंपरा ही अत्यंत प्राचीन अशी आहे. त्यांचे मुख्य प्रयोजन व त्यातून प्रकट होणरे रंजनमूल्य हे संशोधनरूप व अभ्यासाला चालना देणारे आहे. या कलांमध्ये रंजनमूल्य असले तरी त्यांचा विधीशी असलेला संबध आजही टिकून आहे. या लोककला विधींशी निगडीत असल्याने त्यांचे पावित्र आजही अबाधित आहे. काही बदल स्वरूपमध्ये, सदरीकरणामध्ये झालेला असाला तरी मूळ गाभा मात्र कायम राहिला आहे. या लोककला सण, उत्सव, विधी, जत्रा-यात्रा प्रसंगी सार्वजनिक ठिकाणी, रस्त्यावर, गल्लीमध्ये सादर केल्या जातात. निसर्गशक्ति आपल्यावर सतत कृपया राहावी, दैवी शक्तीने आपले रक्षण करावे, समृद्ध करावे यासाठी या लोककला विविध विधीच्याप्रसंगी सादर करण्याची प्राचीन काळापासून एक प्रथा रूढ आहे. नंतरच्या काळात विधींना धर्मचारणात महत्व येऊन धर्मचरण म्हणूनही या लोककलांचा-विधीचा उपयोग केला जाऊ लागला. धर्म हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग असल्यामुळे धर्मविधी पालनाला अधिक महत्व प्राप्त झाले. त्यातून या लोककलांचे महत्व अधिक वाढतच गेले. या लोककलांच्या माध्यमातून भविष्यकाळात कुटुंब, गावगाडा यांच्यावर चांगले संस्कार व्हावेत म्हणून लोकशिक्षण देणाऱ्या अट्टहास जुन्या पिढीमध्ये अधिक दिसून येतो. या लोककला आणि नृत्यनाट्यातून एखादी कथा कथन केली जाते. प्राचीन काळापासून विधी आणि नाट्य यांच्या परस्पर संबंधाची परंपरा आजही कायम टिकून आहे.

प्रयोगरूप लोककला - कीर्तन

'कीर्तन' हा एक भक्तिप्रकार आहे. कीर्तन म्हणजे कीर्तीगान किंवा कीर्ती अर्थात यशप्राप्त व्यक्तीचे

गायन करून पुराणदैवत, ऐतिहासिक महापुरुषाचे यशोगान करणे, मनातील श्रद्धा जगवित आराध्याशी एकरूप होऊन सतसंग साधणे होय! कीर्तन ही प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आलेली भारतातील एक महत्वाची लोककला आहे. या लोककलेचे स्वरूप कलात्मकतेने, नाट्यपूर्ण अविष्कारणे, संगीतमयतेने आणि प्रबोधनाने आविष्कृत होते. लोकराज्याची जशी व्याख्या केली जाते, लोकशाही म्हणजे लोकांचे राज्य! 'लोकांनी लोकांसाठी चालविलेले लोकांचे राज्य !' या अब्राहम लिंकन यांच्या व्याख्याप्रमाणे म्हणजे, लोकांनी १. लोकांच्यासाठी चालविलेली व जोपासलेली २. लोकांमधून निर्माण झालेली आणि ३. लोकांच्या कल्याणासाठी अवतीर्ण झालेली कला म्हणजे कीर्तन लोककला होय. कीर्तन हा एक विषय एवढा मोठा आहे की, कीर्तनकाराला जीवनातील कोणताही विषय वर्ज नाही.

'कीर्तन' म्हणजे काय?

कीर्तन म्हणजे सत्कृती करणे, सद्भावना निर्माण करणे होय.

"नाम स्मरणतील कथा सांगने म्हणजे कीर्तन होय" -नानबुवा बडोदेकर

कीर्तन भजन की अभिव्यक्ति है | कीर्तन भजन की अभिव्यंजना है |
कीर्तन भजन की आखरी अवस्था है | कीर्तन भक्ति की परमदशा है || -ओशो

कीर्तन ही नवविधा भक्तिंपैकी एक भक्ति आहे. कीर्तन भक्ति ही या जगात जन-सामान्यांच्या मनोमांदिरी ज्ञानदीप प्रकाशित करण्याचे प्रभावी, निश्चित फल साधन आहे.

कीर्तन : परंपरा आणि इतिहास

मराठी साहित्याच्या इतिहासात कीर्तन परंपरेची सुरवात महानुभाव पंथापासून झाल्याचे अभ्यासकांचे मत आहे. ज्ञानेश्वरीच्या ९० व्या अध्यायामध्ये १४ व्या श्लोकावरील भाष्य हे कीर्तन श्रेष्ठत्वाचे द्यातक आहे. संत नामदेव महाराज हे महाराष्ट्रातील आद्य कीर्तनकार समजले जातात. "नाचू कीर्तनाचे रंगी | ज्ञानदीप लावू जगी" असे संत नामदेवानी म्हटल्याप्रमाणे कीर्तनाची खरी लोकप्रियता येथूनच झालेली आहे. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासामध्ये एक अत्यंत गौरवशाली परंपरा म्हणून "हरिकीर्तन" कडे बघितले जाते. संत नामदेव यांच्यापासून लोकप्रियता लाभलेल्या कीर्तन परंपरेत नंतरच्या काळात अनेक स्वतंत्र शैली निर्माण झालेल्या दिसतात. नारदीय कीर्तन, वारकरी कीर्तन, रामदासी कीर्तन, नागपंथिय कीर्तन अशा विविध शैलीच्या जोडीला दासगणू महाराज, संत गाडगेबाबा, तुकडोजी महाराज ते इंदुरीकर महाराज कीर्तनाची व्यक्तिविशिष्ट शैलीही विकसित झालेली आढळून येते.

कीर्तन : स्वरूप-विशेष

धार्मिक आणि नीतीमूल्याचे लोकसमजात प्रबोधन करणे हा कीर्तनाचा अंतस्थ हेतू असला तरी कीर्तनाचे बाह्यस्वरूप हे अत्यंत रंजक आणि रसाळ असते. नाट्य, संगीत, विनोद, हकीगती, दृष्टान्त, कहाणी अशा सर्व सामान्यांना कळणाऱ्या पद्धतीने वेद, उपनिषेध, पुराण, एखादे तत्वज्ञान कीर्तनकार

श्रोत्यांना अत्यंत साध्या व सोप्याभाषेतून कथन करतो. या अर्थाने कीर्तन हा प्रकार रसाळ, बहुरंगी, एकपात्र आणि मनोरंजक असा प्रयोगच असतो. कीर्तनाचा ताल-स्वर-राग-वाच-गीत, पाठांतरची उपस्थिती, नृत्य आदी आंगोपांगाची साथ लागते.

कीर्तनाची व्याप्ती

कीर्तनाचे सत्र हे अत्यंत व्यापक स्वरूप असते. कीर्तनाद्वारे संतांची, सद्भक्तांची, देशभक्तांची चरित्र समाजासमोर मांडता येतात. राष्ट्रप्रेम, स्वदेशप्रेम, परोपकार, त्याग असे विषय आख्यानद्वारे कीर्तनातून लोकमनवर बिंबवली जातात. रक्तदान, नेत्रदान, अन्नदान आदी विषयही कीर्तनाच्या माध्यमांतून प्रबोधन केले जातात. शुद्ध चारित्राचे महत्व सांगत, भ्रष्टाचार केला जाणारा अन्याय-अत्याचार यावर भाष्य करता येते. विविध प्रकारचे संस्कार समाज-समाजमनावर करता येतात. कीर्तनाचे महत्व इतके आहे की, कोणताही विषय वर्ज नाही. यादृष्टीने कीर्तनाचे सामाजिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक आणि व्यक्तिगत अशा अनेक दृष्टीने महत्व आहे. कीर्तनाचे स्वरूप अत्यंत व्यापक असे आहे.

कीर्तनाचा उद्देश

समाज प्रबोधन करणे, तत्वचिंतन करणे हा कीर्तनाचा प्रमुख उद्देश आहे, परंतु त्यातून संगीताची जोपासनाही होते. तसेच ते समाज जागृतीचे तसेच लोकशिक्षणाचे प्रभावी साधन आहे. व्यष्टीजीवनाबरोबर समष्टी जीवन समृद्ध, आरोग्यसंपन्न व सुखी करणे हा कीर्तनाचा प्रमुख उद्देश आहे. श्रोत्यांच्या मनात भक्तिरसचा परिपोष करणे, संप्रदायांचा प्रसार करणे, आदर्श जीवनमूल्यांची मांडणी करणे कीर्तनाचा प्रधान उद्देश आहे. परमेश्वराचे चरित्र कथन आणि गुणगान करून विवेकाचा ज्ञानदीप लोकांसमोर जगता ठेवणे हेही प्रमुख प्रयोजन कीर्तनाचे आहे.

कीर्तनाचे प्रकार

लोकसंस्कृतीमध्ये लोकजीवनामध्ये भक्तिमार्गाद्वारे नीतीमूल्ये रुजविणे यासाठी कीर्तन ही संस्था जन्माला आली आहे. जवळ-जवळ हजारो वर्षाची परंपरा कीर्तनाला लाभलेली आहे. महाराष्ट्राच्या कीर्तन परंपरेत प्रमुख तीन प्रकार मानले जातात. यामध्ये-

१. वारकरी कीर्तन

२. नारदीय कीर्तन

३. रामदासी कीर्तन

परंतु या कीर्तन प्रकाराशिवाय राष्ट्रीय कीर्तन, संवादी कीर्तन, गाणपत्य कीर्तन, चटई कीर्तन असे अनेक कीर्तन प्रकारही अस्तित्वात आहेत.

कीर्तन ही संस्था लोकोध्दारचे साधन असून लोकजागरण, प्रबोधन आणि भक्ति यांची सांगड घातली जाते. टाळ, मृदुंग, वीणा, पेटी यांच्या सहाय्याने मनोरंजन करीत करीत प्रबोधन करणे, नीतीमूल्यांची

शिकवण देणे यासाठी कीर्तन परंपरा आस्तित्वात आली आहे. कीर्तनामध्ये प्रथम नमन, पूर्वरंग आणि उत्तररंग असे भाग असतात. नर्तन, वंदन आणि गायन करीत कीर्तनकार आपला उद्देश साध्य करतो. अज्ञानी लोकजीवनात "ज्ञानदीप" लावण्याचे एक प्रभावी साधन म्हणून कीर्तन परंपरेकडे बघितले जाते.

प्रयोगरूप लोककला - भारुड

लोकजीवनातून जन्माला आलेल्या लोककला या लोकसंस्कृतीचा अनमोल ठेवा आहेत. धार्मिक सांस्कृतिक, सामाजिक, नैतिक, व्यावसायिक आणि आध्यात्मिक दृष्टीने लोककलांचा मानवी भाव-भावनांशी अधिक निकटचा संबंध जोडला गेला आहे. या लोककलातून लोक जीवनचा एक इतिहास व कहाणी ऐकावयास, वाचवयास, अनुभवयास मिळते. लोककलांचे सादरीकरण हे सरळ लोकजीवनशी जोडलेले असते. या लोककलांमध्ये धर्मभावना, संस्कृतीभावना आणि विधीनाट्यत्मकता असते. त्यात एकप्रकारची रंजनप्रधानता, हास्याकारक्ता, खेळकरपणा यांना लक्षणीय प्राधान्य असते. त्यांना एक दिर्स्फ परंपरा लाभलेली असते. लोकसाहित्याचे अभ्यासक डॉ. विश्वनाथ शिंदे यांनी म्हटल्या प्रमाणे- "महाराष्ट्रात गोंधळ, वाघ्या-मुरळीचे जागरण, तमाशा, दशावतार, दंडार, बहुरूपीखेळ, भारुड, सोंगीभजन, लळित, कलगीतुऱ्याचे भेदक फड असे अनेक प्रयोगरूप लोककलाप्रकार पूर्वापार चालत आलेले आहेत." हे मत पटण्यासारखे आहे, कारण लोककलांचा अत्यंत निकटीचा संबंध लोकजीवनाशी असल्याने त्यांचे सादरीकरण विविध विधी, जत्रा-यात्रा याप्रसंगी केले जाते. अशा लोककला प्रकारातील एक महत्वाची लोककला म्हणून भारुडकडे बघितले जाते.

भारुड म्हणजे काय?

भारुड ही प्राचीन काळापासून चालत आलेली एक महत्वाची लोकप्रिय लोककला आहे. प्राचीन काळातील संत वाङमयामध्ये रूपात्मक कूट रचनांना भारुड रचना असे म्हटले जाते. तत्पूर्वी महाभारत या महाकाव्यात एक गीत प्रकार या अर्थाने हा शब्द पाहावयास मिळतो. घ्भारुडसामङ किंवा घ्भारुडङ असे या शब्दाचे प्राचीन रूप आहे, भारुड या शब्दाची उत्पाती शोधण्याचा प्रयत्न अनेक अभ्यासकांनी केला आहे.

ही उत्पती व अर्थ खालीलप्रमाणे आहे -

"सांगू लागले असता एकाएकी संपायचे नाही आणि समजून घेणाऱ्यास ही एकाएकी पूर्वापार संधान जुळून आकलन होऊ नये असे लांबच लांब सांप्रत झालेले वर्तमान किंवा पुरातन कवीनी बांधलेली कथा, शास्त्र, गोष्ट इ." असे महाराष्ट्र भाषेच्या कोशात म्हटले आहे. तर मोल्सवर्थच्या कोशात, "लांबच लांब गुंतगुंतीची कंटाळवाणी हकीकतछ"असे म्हटले आहे. 'हंसकोश' मध्ये कीर्तन करणारा गोसावी या अर्थाने च्भराडाछ हा शब्द आलेला आहे. पण तिथे भारुड या शब्दाचा उल्लेख नाही. काही अभ्यासकांनी भारुड हा कलाप्रकार कसा उत्पन्न झाला हे खालीलप्रमाणे सुचविला आहे-

१. भार + हाडु = भारुड

२. भरवाड + हाडु = भरवाडु = भारुडु = भारुड

३. भराडी = भराड = भरवाड = भारुड

४. बहुरूढ = भारुड

अशी शब्दाची उत्पत्ती लावली तर बहुरूढ म्हणजे लोकजीवनातील अधिक प्रचलित असलेले गीत म्हणजे भारुड. "भारुड" हा शब्द गीतवाचक असून यात्रा उत्सव आदी प्रसंगी म्हटल्या जाणाऱ्या रंजनप्रधान गीतांना भारुड असे म्हटले जाते.

भारुड : परंपरा व विशेष

'भारुड' या लोकप्रकाराची परंपरा फार प्राचीन असावी असे अभ्यासकांनी म्हटले आहे. संत एकनाथ यांच्यापासून भारुड ही लोककला लोकजीवनामध्ये अधिक लोकप्रिय झाली. परंतु यापूर्वी ही लोककला लोकजीवनात अस्तित्वात होती असे दिसून येते. परंतु त्यांची संख्या खूप कमी आहे. संत नामदेव महाराजांची बोबडा, खेलिया जोगा, परमानंद यांची गुडगुडी, संत जनाबाई यांचे खांडेरायवरचे भारुड अशी ही परंपरा नाथपूर्व काळात अस्तित्वात होती; असे अभ्यासकांनी म्हटले आहे. नाथांच्यानंतर संत तुकाराम, संत रामदास यांनाही भारुडाची रचना केली आहे.

'भारुड' रूपकात्मक काव्य आहे. आणि रूपक भारुडाचा आत्मा आहे. संत एकनाथ महाराजांनी आध्यात्म आणि परमात्माचे स्वरूप सांगण्याच्या उद्देशाने भारुडाची निर्मिती केली, यासाठी त्यांनी जनसामान्यांसाठी त्यांच्याच दैनंदिन जीवनातील रुपकांचा वापर केला. या दैनंदिन जीवनातील रुपकांमुळे जनसामान्यांना भावली. भारुडे ही गेय असतात. ती आकर्षक चालीत, टाळ-मृदुंगाच्या साथीत थाटात गायली जातात. लोकरंजन हाही भारुडांचा विशेष असतो. भारुडाची रचना ही मुक्त छंदात असते, त्यांना कोणत्याही प्रकारचे बंधन नसते, त्यामुळे ती लोकगीतांसारखी वाटतात.

प्रयोगरूप लोककला - गोंधळ

महाराष्ट्रातील एक महत्वाची विधीनाट्य-लोककला म्हणून 'गोंधळ' या लोककलेकडे बघितले जाते. लोकजीवनात गोंधळ सादर करणारे 'गोंधळी' यांना या कलेत महत्वाचे स्थान आहे. लग्नविधी, जन्मप्रथा, वास्तुशांति, नवसायास, प्रत्यक्ष तीर्थाटन प्रसंगी मार्मिकप्रथा आदी विधी घरी पार पाडल्यावर देवीच्या उपासनाचे एक भाग म्हणून कुलाचर म्हणून गोंधळ घालण्याची पद्धत लोकप्रिय आहे. परंतु गोंधळ हा केवळ विधी राहिला नसून तो विधी स्वरूपाचा नाट्यप्रकर आहे. हा नाट्यविधी विकसित करण्याचे आणि या माध्यमातून देवीची उपासना, श्रद्धा जागृत ठेवण्याचे कार्य गोंधळींनी केले आहे.

गोंधळ : स्वरूप-विशेष

गोंधळ प्राचीन स्वरूप धार्मिक होते. गोंधळात प्रामुख्याने पौराणिक घटना-प्रसंगावर आधारित कथागीत गाऊन नृत्य आणि संगीताच्या जोडीने रात्रभर गोंधळ घातला जातो. अशा गोंधळाचे दोन प्रकार

सांगितले गेले आहेत- १.काकड्या गोंधळ आणि २. संबळ्या गोंधळ. काकड्या गोंधळात काकडे पेटवून गोंधळाला सुरवात केली जाते, तर संबळ्या गोंधळामध्ये संबळ, तुणतुणे या वाद्यांच्या संगीतात गोंधळाला सुरवात केली जाते व घातला जातो. विधीनाट्य म्हणून गोंधळ वैशिष्ट्यपूर्ण आहे, पण लोकधर्मनाट्य म्हणून गोंधळाचे विशेष महत्व आहे.

प्रयोगरूप लोककला - जागरण

लोककला हा सांस्कृतिक ठेवा आहे. अध्यात्मक, धार्मिक, सामाजिक आणि व्यावसायिक व्यवहारांच्या दृष्टीने मानवी भावना आणि परस्परसंबंधांशी जोडण्याचे कार्य या लोककला करतात. अशी भावना जोडणारी आणि परंपरेने चालत आलेली एक महत्वाची लोककला म्हणून 'जागरण' या लोककलेकडे बघितले जाते. जागरण हे एक विधीनाट्य आहे. ते कुलधर्मचार म्हणून जन्मप्रथा, विवाहविधी, मर्तिकविधी, वास्तुशांती-ग्रहप्रवेश, नवससायास आदि प्रसंगी करण्याची एक पद्धत आहे.

जागरण : स्वरूप-विशेष

महाराष्ट्रात विविध जाती-जमातीमध्ये घ्जागरणङ करण्याची पद्धत परांपरेपासून चालत आली आहे. 'खंडोबा' हा लोकजीवनातील एक महत्वाचा लोकदेव आहे. त्याच्या उपासना विधित वाघ्या-मुरळी आणि त्याचे जागरण यांना अनन्यसाधारण असे महत्व आहे. खंडोबा हा महाराष्ट्र, कर्नाटकातील अत्यंत लोकप्रिय असा लोकदेव आहे. खंडोबा हा पितृशक्ती लोकदेव आणि शिवाचा अवतार म्हणून ओळखला जातो. हा जगरणाचा विधी करणारे पुरोहित म्हणजे वाघ्या आणि मुरळी यांची जोडी होय. कुलदैवत म्हणून अनेक घरण्यातून खंडोबाचे जागरण मांडले जाते. खंडोबा म्हणजे अनेक घरण्यातून खंडोबाचे जागरण मांडले जाते. खंडोबा म्हणजे मार्तंड भैरव होय अशी एक समजूत लोकजीवनात आहे.

'जागरण' हे विधीनाट्य कुळाचार म्हणून संपन्न केले जाते. तो रात्रभर चालणारा विधी आहे. त्यांची मांडणी 'गोंधळ' प्रमाणेच असते. "सदानंदचा यळकोट, यळकोट, यळकोट, यळकोट जय मल्हार" असे म्हणत कुळाचार म्हणून जगरणाचा विधी केला जातो. 'जागरण : एक लोककला प्रकार' या पुस्तकात डॉ. प्रकाश खांडगे यांनी च्जागरण म्हणजे पाच ऊसांच्या मखरात प्रतीकात्मक देव स्थापन करून वाघ्या-मुरळीच्या समूह तुणतुणे, घोळ, घोट या वाद्यांच्या साथीने देवीची गाणी गाण्याचा कार्यक्रम होय ! असे जागरण म्हणजे काय ते डॉ. खांडगे यांनी सांगितले आहे.

समारोप

'लोककला' या लोकजीवनाचा आविष्कार असतात. या लोककलांचा मूळ जन्मच श्रममूलक कार्यातून झाला आहे. लोकजीवन हे सृजनशील आणि नवनिर्मितीशील असते. व्यक्ती आणि लोकजीवनाच्या कलात्मक अविष्कारासाठी ज्या बाबी निमित्त होतात, त्यात विधी, सण, उत्सव हे कोणत्याही एक व्यक्तिपुरते मर्यादित असत नाहीत. त्यांचे स्वरूप हे सामाजिक असते, समुहनिष्ठ असते. त्यातून समूह भाव प्रकट

असतो, मानवसमाज आणि त्याच्या अवतीभोवतीचा निसर्ग, सृष्टि, त्याच्या भोवतीचे पर्यावरण या परस्पर संबंधातून जी भावनात्मक प्रतिक्रिया घडते त्यातून त्यांचा आविष्कार शब्द, स्वर, आंगिक हावभाव, पदन्यास, मुद्रेवरील विविध छटा या माध्यमांतून होत असते.

लोककला या लोकजीवनशैलीचा मुक्त आविष्कार असतो. लोकपरंपरेने चालत आलेले लोकसमूहाचा भावनिक आविष्कार या लोककलांतून होत असतो. अशा लोककलांचा आविष्कारही लोकसमूहाद्वारेच होत असतो. लोककलांचे स्वरूप हे अंशतः वैयक्तिक असले तरी त्यांच्या अविष्कारांच्या पाठीमागे लोकसमूहमन हेच असते. व्यक्ती विशेषतेपेक्षा समूह निष्ठा हेच लोककलांचे व्यवच्छेदक लक्षण असते. प्रत्येक लोककलांमधून परंपरेचा एक धागा गुंफलेला असतो. त्यामुळे लोकजीवन जितके व्यापक तितके लोककलांचे स्वरूपही व्यापक आणि विविधांगी, विविधरूपी असते. उत्स्फूर्तता, नैसर्गिकता, लवचिकता आणि मनोरंजन-प्रबोधनता ही लोककलांची अंगभूत वैशिष्ट्ये आहेत. लोककलांमध्ये सतत बदल होत जातो, त्या परिवर्तनशील असतात. त्या परंपरेने चालत आलेले लोकजीवन आणि लोकसंस्कृती यांचा अनमोल ठेवा म्हणून लोककलांकडे बघितले जाते. लोककलांची निर्मिती लोकजाणिवेतून होत असल्याने लोकजाणिवांना जिवंत ठेवण्याचे कार्य अनेक शतकापासून लोककला करीत आल्या आहेत. याबरोबर लोककला या लोकजीवनाचा मनोव्यापार उलघडत जातात. त्या लोकसमूहाचे मन, मनोविचार व मनोविकार प्रतिबंधित करण्याचे कार्यही लोककला करीत असतात. या लोककला विविध विधी, कर्म, आचरण याच्या सहचर्याने अस्तित्वात येतात आणि सामूहिक नेणीवेतील भावविश्वाचे प्रतिनिधित्व करतात.

संदर्भग्रंथ-

- डॉ. गंगाधर मोरजे - लोकरहाटीच्या वाटे, पद्मगंधा प्रकाशण, पुणे
- डॉ. शरद व्यवहारे - लोकधर्मी नाट्याची जडण-घडण, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर
- डॉ. पुरुषोत्तम कलभूत - लोकसाहित्य:स्वरूप आणि विवेचन, विजय प्रकाशन, नागपूर-??
- डॉ. गंगाधर मोरजे - लोकवाङमयशास्त्र, पद्मगंधा प्रकाशण, पुणे
- डॉ. रामचंद्र देखणे - भारुड वाङमयातील तत्वज्ञान, पद्मगंधा प्रकाशण, पुणे
- डॉ. रमेश देवरे - लोकसाहित्य दर्शन कर्मवीर, प्रकाशन, पुणे
- डॉ. प्रभाकर मांडे - लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह
- डॉ. तारा भावाळकर - लोकरंगभूमी आणि नांगरांगभूमी
- डॉ. प्रभाकर मांडे - लोकरंगभूमी, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद

◆◆◆

भारत में महिला सशक्तिकरण: चुनौतियॉ एवं सम्भावनायें

प्रभात सिंह कुशवाहा
रिसर्च स्कालर,
ग्लोकल विश्वविद्यालय, सहारनपुर, उ.प्र.

डॉ.राजेश कुमार
सह - आचार्य, विधि संकाय
ग्लोकल विश्वविद्यालय, मिर्जापुर, पोल बेहट, सहारनपुर

महिला सशक्तिकरण का अर्थ महिलाओं की उस क्षमता से है जिससे उनमें ये योग्यता आ जाती है जिससे वे अपने जीवन से जुड़े सभी निर्णय ले सकती है। ८ मार्च को पूरे विश्व में अन्तर्राष्ट्रीय महिला दिवस मनाते हैं, सही मायने में इस महिला दिवस का जउद्देश्य देश की तरक्की करनी है तो महिलाओं को सशक्त बनाना होगा।

भारत में महिला सशक्तिकरण अनेक सम्भावित चुनौतियॉ और सम्भावनाओं के साथ ही अपनी पहचान रखता है। हम पुरुष सशक्तिकरण की बजाए केवल महिलाओं के सशक्तिकरण के बारे में ही क्यों बाते करते हैं ? महिलाओं को क्यों सशक्तिकरण की आवश्यकता है और पुरुषों की क्यों नहीं है? दुनिया की कुल आबादी का लगभग ५० प्रतिशत महिलायें हैं फिर भी समाज के इस बड़े हिस्से को सशक्तिकरण की आवश्यकता क्यों है? महिलायें अल्प संख्यक भी नही हैं कि उन्हें किसी प्रकार की विशेष सहायता की आवश्यकता हो। तथ्यों के आधार पर कहा जाये तो, यहकि महिलायें पुरुषों से हर कार्य में बेहतर हैं। तो यहॉ प्रश्न यह सम्भव है कि हम "महिला सशक्तिकरण" निष्पक्ष रुप में चर्चित विषय पर है?

महिला को सशक्तिकरण की जरुरत व आर्थिक अधिकार

सशक्तिकरण की आवश्यकता सदियों से महिलाओं को पुरुषों द्वारा किये गये शोषण और भेदभाव से मुक्ति दिलाने के लिये हुयी महिलाओं की आवाज को हर तरीके से दबाया जाता है। महिलायें विभिन्न प्रकार की हिंसा और दुनियां भर में पुरुषों द्वारा किये जा रहे भेदभावपूर्ण व्यवहारों का लक्ष्य है। भारत भी अछूता नहीं है।

भारत एक जटिल देश है। यहॉ सदियों से विभिन्न प्रकार की रीति-रिवाजों, परम्पराओं और प्रथाओं का विकास हुआ है। ये रीति- रिवाज और परम्परायें, कुछ अच्छी व कुछ बुरी, हमारे समाज की सामूहिक चेतना का एक हिस्सा बन गयी हैं। हम महिलाओं को देवी मान उनकी पूजा करते हैं। हम अपनी मॉ, बेटियों, बहनों, पत्नियों और अन्य महिला रिश्तेदारों या दोस्तो को भी बहुत महत्व देते हैं लेकिन साथ ही भारतीय अपने घरों के अन्दर और अपने घरों के बाहर महिलाओं से किये बुरे व्यवहार के लिये भी प्रसिद्ध हैं।

हर धर्म हमें महिलाओं के सम्मान और शिष्टता के साथ व्यवहार करना सिखता है। आज के आधुनिक में समाज की सोच इतनी विकसित हो गयी है कि महिलाओं के खिलाफ शारीरिक और मानसिक दोनों प्रकार की कुरीतियॉ और प्रथाएँ आदर्श बन गयी हैं। जैसे सती प्रथा, देहज प्रथा,परदा प्रथा, भ्रूण

हत्या, पत्नी को जलाना, यौन हिंसा, कार्यस्थल पर यौन उत्पीड़न, घरेले हिंसा और अन्य विभिन्न प्रकार के भेदभावपूर्ण व्यवहार ऐसे सभी कार्यो में शारीरिक और मानसिक तत्व शामिल होते हैं।

महिलाओं के खिलाफ अपराध या अत्याचार अभी भी बढ़ रहे हैं। इससे निपटने के लिये समाज में पुरानी सोच वाले लोगों के मन को सामाजिक योजनाओं और संवेदीकरण कार्यक्रमों के माध्यम से बदलना होगा। इसलिय महिला सशक्तिकरण की सोच न केवल महिलाओं की ताकत और कौशल को उनके दुखदायी स्थिति से ऊपर उठाने पर केन्द्रित करती है बल्कि साथ ही यह पुरुषों को महिलाओं के सम्बन्ध में शिक्षित करने और महिलाओं के प्रति बराबरी के साथ सम्मान और कर्तव्य की भावना पैदा करने की आवश्यकता पर जोर देती है।

महिला सशक्तिकरण क्या है ?

साधारण शब्दों में महिला सशक्तिकरण का अर्थ है कि महिलाओं को अपनी जिंदगी का फैसला करने की स्वतंत्रता देना या उनमें ऐसी क्षमतायें पैदा करना ताकि वे समाज में अपना सही स्थान स्थापित कर सकें।

संयुक्त राष्ट्र संघ के अनुसार महिलाओं के सशक्तिकरण में मुख्य रुप से पांच कारण हैं --

- महिलाओं में आत्म-मूल्य की भावना।
- महिलाओं के उनके अधिकार और उनको निर्धारित करने की स्वतन्त्रता।
- समान अवसर व सभी प्रकार के संसाधनों तक पहुंच प्राप्त करने का महिलाओं का अधिकार।
- घर के अन्दर और बाहर अपने स्वयं के जीवन को विनियमित करने और नियंत्रित करने का महिलाओं को अधिकार।
- अधिक सामाजिक और आर्थिक व्यवस्था बनाने में योगदान करने की महिलाओं की क्षमता।

भारत में महिला सशक्तिकरण

प्राचीन से लेकर आधुनिक काल तक महिला की स्थिति- सामाजिक, राजनैतिक और आर्थिक रुप से समान नहीं हो रही है। महिलाओं के हालातों में कई बार बदलाव हुये हैं। प्राचीन भारत में महिलाओं को पुरुषों के समान दर्जा प्राप्त था। शुरुआती वैदिक काल में वे बहुत ही शिक्षित थी। हमारे प्राचीन ग्रन्थों में मैत्रेयी जैसी महिला संतो के उदाहरण भी हैं।

सभी प्रकार की भेदभावपूर्ण प्रथायें बाल विवाह, देवदासी प्रणाली, नगर वधू, सती प्रथा आदि से शुरु हुयी हैं। महिलाओं के सामाजिक-राजनैतिक अधिकारों को कम कर दिया गया और इससे वे परिवार के पुरुष सदस्यों पर पूरी तरह से निर्भर हो गयी। शिक्षा के अधिकार, काम करने के अधिकार और खुद के लिये फैसला करने के अधिकार उनसे छीन लिये गये। मध्ययुगीन काल के दौरान भारत में मुस्लिम शासकों के आगमन के साथ महिलाओं की हालत और भी खराब हुई। ब्रिटिश काल के दौरान भी कुछ ऐसा ही था

लेकिन ब्रिटिश शासन अपने साथ पश्चिमी विचार भी देश में लेकर आया।

भारत का संविधान दुनिया में सबसे अच्छा समानता प्रदान करने वाले दस्तावेजों में से एक है। यह विशेष रुप से लिंग समानता को सुरक्षित करने के प्रावधान प्रदान करता है। संविधान के विभिन्न लेख सामाजिक, राजनैतिक व आर्थिक रुप से महिलाओं के पुरुषों के समान अधिकारों की रक्षा करते हैं। महिलाओं के मानव अधिकारों को सुरक्षित रखने के लिये संविधान की प्रस्तावना, मौलिक अधिकार, डीपीएसपी और अन्य संवैधानिक प्रावधान कई तरह के विशेष उपाय प्रदान करते हैं।

मौलिक अधिकार

हमारे संविधान में निहित मूलभूत अधिकारों में महिला सशक्तीकरण की नीति अच्छी तरह से विकसित हुयी है।

- अनुच्छेद १४ महिलाओं को, पुरुषों के समान ही समानता का अधिकार सुनिश्चित करता है।
- अनुच्छेद १५(१) लिंग के आधार पर किये जाने वाले भेदभाव पर प्रतिबंध लगाता है।
- अनुच्छेद १५(३) राज्य महिलाओं के पक्ष में सकारात्मक कार्रवाई करने का अधिकार देता है।
- अनुच्छेद १६ किसी भी कार्यालय में रोजगार या नियुक्ति से संबंधित मामलों में सभी नागरिकों के लिये अवसर की समानता प्रदान करता है।

यह सभी प्रकार के अधिकार भारतीय संविधान प्रदत्त, मौलिक अधिकार, अदालत में न्यायसंगत है और सभी सरकारें उनका पालन करने के लिये बाध्य हैं।

भारत में महिला सशक्तिकरण के लिये विशिष्ट कानून

यहाँ कुछ विशिष्ट कानूनों की सूची दी गयी है जो संसद द्वारा महिलाओं के सशक्तिकरण के संवैधानिक दाचित्व को पूरा करने के लिये लागू की गयी थी--

- समान पारिश्रमिक अधिनियम, १९७६
- दहेज निषेध अधिनियम, १९६१
- अनैतिक यातायात (रोकथाम) अधिनियम, १९५६
- गर्भावस्था अधिनियम का अंत, १९७१
- सती आयोग (रोकथाम) अधिनियम, १९८७
- बाल विवाह अधिनियम, २००६ का निषेध
- प्री-कॉन्सेशेशन एंड प्री नेटाल डायग्नोस्टिक टेक्निक्स (विनियमन और निवारण) अधिनियम, १९९४
- कार्यस्थल पर महिलाओं की यौन उत्पीड़न (रोकथाम और संरक्षण) अधिनियम, २०१३

उपर्युक्त और कई अन्य कानून हैं जो न केवल महिलाओं को विशिष्ट कानूनी अधिकार प्रदान

करते हैं बल्कि उन्हें सुरक्षा और सशक्तिकरण की भावना भी प्रदान करते हैं।

महिला सशक्तिकरण के लिये अंतर्राष्ट्रीय प्रतिबद्धतायें

भारत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रीय सम्मेलनों और संधियों से जुड़ा हुआ है जो महिलाओं के समान अधिकारों को सुरक्षित करने के लिये प्रतिबद्ध है।

१९९३ में भारत द्वारा अनुमोदित महिलाओं के विरुद्ध सभी प्रकार के भेदभाव के उन्मूलन (सीडीएडब्ल्यू) पर सम्मेलन।

- मैक्सिको प्लान ऑफ एक्शन (१९७५),
- नैरोबी फॉरवर्ड लुकिंग स्ट्रैटजीज (१९८५),
- बीजिंग घोषणापत्र और प्लेटफॉर्म फॉर एक्शन (१९७५), तथा
- यूएनजीए सत्र द्वारा अपनाया गया परिणाम दस्तावेज, २१वीं शताब्दी के लिये लैंगिक समानता, विकास, शान्ति और आगे की कार्रवाई को लागू करने के लिये "बीजिंग घोषणापत्र"।

इन सभी को भारत के द्वारा उचित अनुवती कारवाई के लिये पूर्ण रुप से समर्थन दिया गया है। इन सभी विभिन्न राष्ट्रीय प्रतिबद्धताओं, कानूनों और नीतियों के बावजूद महिलाओं की स्थित में अभी भी संतोषजनक रुप से सुधार नहीं हुआ है। महिलाओं से संबंधित विभिन्न समस्याएं अभी भी समाज में मौजूद हैं। महिलाओं का शोषण बढ़ रहा है, दहेज-प्रथा अभी भी प्रचलित है, महिलाओं के खिलाफ घरेलू हिंसा का अभ्यास किया जाता है, कार्यस्थल पर यौन उत्पीड़न और महिलाओं के खिलाफ अन्य जघन्य यौन अपराध बढ़ रहे हैं।

महिला सशक्तिकरण के लिये सरकारी नीतियां और योजनाएं

महिलाओं का जो भी सुधार और सशक्तिकरण हुआ है वह विशेष रुप से उनके अपने स्वयं के प्रयासों और संघर्ष के कारण हुआ है हालाकि उनके प्रयासों में उनकी सहायता करने के लिये सरकारी योजनाएं भी हैं। वर्ष २००१ में भारत सरकार ने महिला सशक्तिकरण के लिये एक राष्ट्रीय नीति का शुभारम्भ किया।

राष्ट्रीय नीति के विशिष्ट उद्देश्य निम्न हैं -

महिलाओं के पूर्ण विकास हेतु सकारात्मक आर्थिक और सामाजिक नीतियों के माध्यम से एक पर्यावरण सृजन करने के लिये उन्हें अपनी पूरी क्षमता का पता लगाना। सभी राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक और नागरिक क्षेत्रों में पुरुषों के समान अधिकार पर महिलाओं द्वारा सभी मानवाधिकार और मौलिक स्वतंत्रता के आनंद के लिये पर्यावरण का निर्माण करना।

राष्ट्र के सामाजिक राजनीतिक और आर्थिक जीवन में महिलाओं की भागीदारी और निर्णय लेने के लिये समान पहुंच प्रदान करना। स्वास्थ्य देखभाल, सभी स्तरों पर गुणवत्ता की शिक्षा, कैरियर और

व्यवसायिक मार्गदर्शन, रोजगार, समान पारिश्रमिक, व्यवसायिक स्वास्थ्य और सुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा और सार्वजनिक जीवन आदि के लिये महिलाओं को समान अवसर प्रदान करना। महिलाओं के खिलाफ सभी प्रकार के भेदभाव को समाप्त करने के उद्देश्य से कानूनी प्रणाली को सुदृढ़ बनाना।

महिलाओं की उपलब्धियॉ व अधिकार

पिछले कुछ दशकों में, देश की महिलाओं की स्थिति में अपेक्षा अनुरुप संतोषजनक परिवर्तन आया है, जिसे महिलाओं के सशक्तिकरण के मुख्य विषय के रुप में व्याख्यानियत किया गया है, सम्बन्धित विषयबिन्दु निम्नलिखित हैं -

किसी भी समाज के विकास का सीधा सम्बन्ध उस समाज की महिलाओं के विकास से जुड़ा होता है। महिलाओं के विकास के बिना व्यक्ति, परिवार और समाज के विकास की कल्पना भी नहीं की जा सकती है। महिलाओं के विकास के लिये सरकारी कुछ योजनायें निम्नलिखित हैं।

- बेटी बचाओ, बेटी पढ़ाओ
- उज्ज्वला योजना
- सुकन्या समृद्धि योजना, और
- कस्तूरबा गॉधी विद्यालय योजना आदि की शुरुआत की है उपरोक्त योजनाओं के बारे में विस्तार से व्याख्या निम्न है।

महिला सशक्तिकरण से संबंधित, बनाई गई योजनाएं निम्न हैं -

१. बेटी बचाओ बेटी पढ़ाओ कार्यक्रम

बालिकाओं के अस्तित्व, संरक्षण और शिक्षा को बढ़ावा देने के उद्देश्य से २२ जनवरी २०१५ को पानीपत, हरियाणा में इस कार्यक्रम की शुरुआत की गयी थी। इस कार्यक्रम का उद्देश्य लड़कियों के गिरते लिंगानुपात के मुद्दे के प्रति लोगों को जागरुक करना है।

इस कार्यक्रम का समग्र लक्ष्य लिंग के आधार पर लड़का और लड़की में होने वाले भेदभाव को रोकने के साथ साथ प्रत्येक बालिका की सुरक्षा, शिक्षा व समाज में स्वीकृति सुनिश्चित करना है।

२. किशोरियों के सशक्तिकरण के लिये राजीव गॉधी योजना (सबला)

केन्द्र सरकार द्वारा प्रायोजित इस कार्यक्रम की शुरुआत १ अप्रैल २०११ को की गयी थी। इस कार्यक्रम को "महिला एवं बाल विकास मंत्रालय" की देख रेख में चलाया जा रहा है। इस कार्यक्रम के तहत भारत के २०० जिलों से चयनित ११-१८ आयु वर्ग की किशोरियों की देखभाल "समेकित बाल विकास परियोजना" के अन्तर्गत की जा रही है। इस कार्यक्रम के तहत लाभार्थियों को ११-१५ और १५-१८ साल के दो समूहों में विभाजित किया गया है। इस योजना के तहत प्राप्त होने वाले लाभों को दो समूहों में विभाजित किया गया है -

(अ) पोषणः ११-१५ वर्ष तक की लड़कियों को पका हुआ खाना दिया जाता है।

(ब) गैर पोषणः १५-१८ वर्ष तक की लड़कियों को आयरन की गोलियां सहित अन्य दवाईयां मिलती है।

स्माज के विभिन्न वर्गो के लिये प्रधानमंत्री द्वारा शुरु की गयी कल्याणकारी योजनाएं

३. इंदिरा गॉधी मातृत्स सहयोग योजना

यह मातृत्व लाभ कार्यक्रम २८ अक्टूबर, २०१० को शुरु किया गया था। इस कार्यक्रम का मुख्य उद्देश्य १९ साल या उससे अधिक उम्र की गर्भवती और स्तनपान कराने वाली माताओं को पहले दो बच्चों के जन्म तक वित्तीय सहायता प्रदान करना है। इस कार्यक्रम के तहत सरकार द्वारा नवजात शिशु और स्तनपान कराने वाली माताओं की बेहतर देखभाल के लिये दो किस्तों में ६,०००/- रुपये की वित्तीय सहायता प्रदान की जाती है। यह कार्यक्रम "महिला एवं बाल विकास मंत्रालय" द्वारा चलाया जा रहा है।

४. कस्तूरबा गॉधी बालिका विद्यालय योजना

इस योजना का शुभारम्भ २००४ में किया गया था। यह योजना वर्ष २००४ से उन सभी पिछड़े क्षेत्रों में क्रियान्वित की जा रही है जहॉ ग्रामीण महिला साक्षरता की दर राष्ट्रीय स्तर से कम हो। इस योजना में केन्द्र व राज्य सरकारें क्रमशः ७५ प्रतिशत एवं २५ प्रतिशत खर्च का योगदान करेगें। इस योजना का मुख्य लक्ष्य ७५ प्रतिशत अनुसूचित जाति, जनजाति, अत्यन्त पिछड़ा वर्ग तथा अल्पसंख्यक समुदाय की बालिकाओं तथा २५ प्रतिशत, गरीबी रेखा से नीचे वाले परिवार की बच्चियों का दाखिला करान है। योजना में मुख्य रुप से ऐसी बालिकाओं पर ध्यान देना जो विद्यालय से बाहर हैं तथा जिनकी उम्र १० वर्ष से ऊपर है।

५. प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना

इस योजना की शुरुआत प्रधानमंत्री मोदी द्वारा १ मई २०१६ को की गयी थी। इसके अर्न्तगत गरीब महिलाओं को मुफ्त एलपीजी गैस कनेक्शन मिलेगें। योजना का मुख्य उद्देश्य महिला शक्ति को बढ़ावा देना और उनका सेहत की सुरक्षा करना है। इस योजना के माध्यम से सरकार ग्रामीण क्षेत्रों में खाना बनाने में इस्तेमाल होने वाले जीवाश्म ईधन की जगह एलपीजी के उपयोग को बढ़ावा देकर पर्यावरण को स्वच्छ रखने में महिलाओं की भूमिका को बढ़ाना चाहती है।

६. स्वाधार घर योजना

इस योजना को २००१-०२ में शुरु किया गया था। "महिला एवं बाल विकास मंत्रालय" के माध्यम से चलाया जा रहा है। योजना का उद्देश्य वेश्यावृत्ति से मुक्ति महिलाओं, रिहा कैदी, विधवाओं, तस्करी से पीड़ित महिलाओं, प्राकृतिक आपदाओं, मानसिक रुप से विकलांग और बेसहारा महिलाओं के पर्नवास की व्यवस्था करना है। इसके अर्न्तगत विधवा महिलाओं के भोजन और आश्रय, तलाक शुदा महिलाओं

को कानूनी परामर्श, चिकित्सा सुविधाओं और महिलाओं को व्यावसायिक प्रशिक्षण जैसी सुविधायें प्रदान की जाती हैं। इस योजना के माध्यम से महिलाओं को अपना जीवन फिर से शुरु करने के लिये शारीरिक और मानसिक मजबूती प्रदान की जाती है ताकि वे अपने पैरों पर खड़ी हो सकें।

७. महिलाओं के प्रशिक्षण और रोजगार कार्यक्रम

इस योजना की शुरुआत १९८६-८७ में एक केन्द्रीय योजना के रुप में की गयी थी। इय योजना को महिला एवं बाल विकास मंत्रालय के माध्यम से चलाया जा रहा है। योजना का मुख्य उद्देश्य महिलाओं का कौशल विकास कराकर उनको इस लायक बनाना है कि वे स्व-रोजगार या उद्यमी बनने का हुनर प्राप्त कर सकें। इस योजना का मुख्य लक्ष्य १६ वर्ष या उससे अधिक की लड़कियों तथा महिलाओं का कौशल विकास करना है। इस योजना के तहत अनुदान सीधे राज्यों एवं केन्द्रशासित प्रदेशों को न देकर संस्था या संगठन यहाँ तक कि गैर सरकारी संगठन को सीधे ही पहुँचाया जाता है।

महिलाओं की समस्याओं के बारे में समाज के पुरुष सदस्यों को, शिक्षित और संवेदित करना है, और उनके बीच एकजुटता और समानता की भावना पैदा करने की आवश्यकता है, ताकि वे अपने भेदभावपूर्ण व्यवहारों को कमजोर वर्ग की ओर जाने से रोक दें। सबसे पहले हमें स्वयं के घरों से प्रयास शुरु करना चाहिये, जहां हमें किसी भी भेदभाव के बिना शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण व निर्णय लेने के समा अवसर प्रदान करके हमारे परिवार के महिला सदस्यों को सशक्त करना चाहिये। भारत शक्तिशाली राष्ट्र तभी बन सकता है जब यह वास्तव में अपनी महिलाओं को शक्ति देता है।

संदर्भ सूची

१. शिवदत्त शर्मा - "मानव अधिकार" विधि साहित्य प्रकाशन, पृष्ठ २४१
२. योजना, अप्रैल २०११, पृष्ठ ५
३. योजना, अप्रैल २०११, पृष्ठ ४६
४. "मानव अधिकार" विधि साहित्य प्रकाशन, पृष्ठ २४०-२४१

◆◆◆

हाशिए का समाज और प्रेमचंद की कहानियों के पात्र

प्रा. डॉ. राजकुमार पंडितराव जाधव
हिंदी विभाग,
वसंतराव काळे महाविद्यालय, ढोकी ता. जि. उस्मानाबाद (महाराष्ट्र)

प्रास्ताविक :-

संत कबीर रैदास के साहित्य को छोड़कर हिंदी साहित्य के इतिहास में आदिकाल, भक्तिकाल और रीतिकालीन साहित्य में आम आदमी का चित्रण न के बराबर है। आदिकाल के साहित्य में राजा महाराजाओं की संघर्ष गाथाएं हैं, भक्तिकाल के साहित्य में अलौकिक सत्ता का गुणगान है तो रीतिकालीन साहित्य दरबारी साहित्य है। आरंभिक दौर में सृष्टि के केंद्र में ईश्वर था किंतु आधुनिक काल तक आते-आते सृष्टि के केंद्र में मनुष्य आ गया। मनुष्य जिस साहित्य की कल्पना पंख लगा कर विचरण करते हुए करता था प्रेमचंद्रजी ने उसे पहली बार गरीब की झोपड़ी तक पहुँचाया। दलित शोषित, पीड़ित एवं उपेक्षित समाज का चित्रण अपनी कहानियों और उपन्यासों के माध्यम से किया है। हाशिए की समाज की ओर किसी साहित्यकार की दृष्टि नहीं थी वह साहित्य प्रेमचंद के साहित्य के केंद्र में आ गया।

प्रेमचंद पर महात्मा गांधी के विचार धारा का प्रभाव था। महात्मा गांधी समाज के आखिरी व्यक्ति का विकास चाहते थे। उसी हाशिए का समाज और व्यक्ति का चित्रण प्रेमचंद ने अपने साहित्य में किया है। आर्थिक, सामाजिक एवं धार्मिक कारणों से हाशिए के समाज की अवस्था दयनीय हो चुकी थी। आर्थिक विषमता के कारण वह जानवर से भी बदत्तर जीवन जी रहा था। प्रेमचंद ने सद्‌गति, ठाकुर का कुआं, गुल्ली डंडा, मंदिर, विध्वंस, लांछन, कफन आदि कहानियों के माध्यम से उपेक्षित वर्ग का चित्रण किया है। 'सद्‌गति' कहानी का पात्र 'दुखी' चमार जाति का है। अज्ञान, अंधश्रद्धा, अन्याय को चुपचाप सहने की वृत्ति उसे समाज के हाशिए पर रखा है। दुखी अपनी बेटी की शादी का साइत देखने के लिए पंडित घासीराम के पास जाता है। पंडित घासीराम साइत निकालने के बदले दुखी को अपने घर में दिन भर भूखे पेट लकड़ी चिरने का काम तथा भूसा ढोने और आंगन में झाड़ू लगाने का काम लगाता है। अज्ञानी दुखी इतना शोषण होने के बावजूद भी यह सोचता है, "पंडित के घर में चमार कैसे चला आये? बड़े पवित्तर होते हैं यह लोग, तभी तो संसार चलता है, तभी तो इतना मान है। भर चमार थोड़े ही है। इसी गांव में बूढ़ा हो गया, मगर मुझे इतनी अक्ल भी नहीं आयी।"[1] दुखी के यही विचार उन्हें सामाजिक परिधि के बाहर रहने के लिए विवश करते हैं। अपनी अज्ञानता के कारण वह पीड़ित घासीराम के शोषण का शिकार बन जाता है। अज्ञानता के कारण वह शोषण को सहिता जा रहा है

'ठाकुर का कुआं' कहानी का प्रमुख पात्र है जोखू। जो एक दलित पत्र है जोकि की पत्नी का नाम है गंगी। समाज में आर्थिक संपन्नता और सामाजिक दबाव के नीचे दलित और उपेक्षित समाज हमेशा

दबते आ रहा है। घातक रुढि - रिवाज, प्रथाओं के विरोध में आवाज उठाने की हिम्मत उनमें नहीं है। ये लोग परंपरागत रूढ़ियों को तोड़ते - तोड़ते खुद टूटते जा रहे हैं।

आलोच्य कहानी का मुख्य पात्र जोखू बीमार है और प्यास के कारण उसका गला सूखता जा रहा है। जोखू की पत्नी गंगी उनको पीने के लिए गंदा पानी देती है। दलित परिवार होने के कारण ठाकुर के कुएं से पानी ला नहीं सकती। प्यास की वजह से तड़पते हुए पति के लिए वह ठाकुर के कुएं से पानी लाने की बात करती है तब जोखू कहता है, "गरीबों का दर्द कौन समझता है, हम तो मर भी जाते हैं, तो कोई द्वार पर झांकने नहीं आता, कंधा देना तो बड़ी बात है। ऐसे लोग कुएं से पानी भरने देंगे।"[2] यहां सामाजिक परिधि के बाहर रहने का उसका दु:ख उसका जीना मुश्किल कर देता है। तो भी वह चुप चाप सहते जाता है। यहां पर प्रेमचंद ने अन्य के खिलाफ बोलने की चेतना गंदगी में जगाई है। पति की बातों को सुनकर गंगी के विद्रोही मन का यह कहना है, "हम क्यों नीचे और यह लोग क्यों ऊँच? चोरी ये करें, जाल फरेब ये करें, झूठे मुकदमे ये करें। किस बातों से है हमसे ऊँचे।"[3] गंगी के मन में शोषकों के प्रति जो विद्रोह है वह व्यक्त होता है। जो विकास की परिधि से कोसों दूर है।

प्रेमचंद की 'गुल्ली डंडा' कहानी निम्न वर्गों के गरीब लोगों के खेल से संबंधित कहानी है। यह खेल समाज के निम्न वर्ग का है। कहानी का पात्र गया निम्न वर्ग का है। बचपन में गया और उसका दोस्त गुल्ली डंडा खेलते थे किंतु दोस्त पढ़ाई करके अफसर बन जाता है बचपन में खेल खेलते समय दोनों में झगड़े होते थे। दोस्त अच्छे घर का था; तो गया गरीब। बचपन में दोनों भी जाती - पाती भूलकर खेल खेलते थे। अफसर बनते ही या उम्र बढ़ते ही जाती - पाती की बात दोनों के सामने आती है। गया बचपन में दोस्त के साथ व्यवहार करता था उसी प्रकार अफसर बनने के बाद नहीं करता है। यहां पर गया का व्यवहार हाशिए के समाज जैसा दिखाई देता है।

'मंदिर' कहानी का मुख्य पात्र सुखिया चमार जाति की विधवा स्त्री है। विधवा स्त्री को समाज अबला मानता है। सुखिया अपने को समाज में समानता चाहती है। अपने बच्चों को बचाने के लिए भगवान से मनौती करने जब वह मंदिर जाती है तब उसे रोका जाता है। उस समय वह सोचती है , "ठाकुर जी क्या इन्हीं के है, हम गरीबों का उनसे कोई नाता नहीं है? ये लोग कौन होते हैं रोकने वाले?"[4] स्वंय के सामाजिक समानता के अधिकार को व्यक्त करती है। मंदिर में जाते समय लोगों के साथ जो हाथापाई होती है उसमें उसका बच्चा मर जाता है तब वह क्रोध में कहती है, "पापियों मेरे बच्चे के प्राण लेकर अब दूर क्यों खड़े हो मुझे भी क्यों नहीं उसी के साथ मार डालते? मेरे छूने से ठाकुर जी को छूत लग गयी। पारस को छूकर लोहा सोना हो जाता है, पारस लोहा नहीं हो सकता? मेरी छूने से ठाकुर जी पवित्र हो जाते हैं। मुझे बनाया तो छूत नहीं लगी?... तुम सब के सब हत्यारे हो, निपट हत्यारे हो।"[5] सुखिया की यही निर्भयता यहां पर दलितों के शोषण के खिलाफ की वजह है।

प्रेमचंद की कहानी 'विध्वंस' का पात्र भुनिया जो गोंड आदिवासी जाति की संतानहिन विधवा स्त्री है। जो जमींदार उदयभान के अत्याचार की शिकार है। भुनिया के पास न जमीन है, न घर, उसके जीवन का एकमात्र सहारा है एक भाड़। अपने भाड़ में वह गांव का अनाज भूनने का काम करती थी। एक दिन अनाज को बनने में देर हो गई तो उदयभान क्रोध से भुनगी के भाड को और उसे ठोकर मारता है। तब उनकी क्रोधित होकर कहती है, "महाराज, तुम्हें आदमी का डर नहीं है, तो भगवान का डर तो होना चाहिए। मुझे इस तरह उजाडकर क्या पाओगे? क्या इस चार अंगुल धरती में सोना निकल आयेगा? मैं तुम्हारे ही भले की कहती हूं, दिन की हाय मत लो, मेरा रोआँ दुखी मत करो।"[6] भुनिया में अन्याय के विरुद्ध लड़ने की ताकत है। प्रेमचंद ने यहां पर शोषकों को भी सचेत किया है कि वह सामाजिक परिधि से परे लोगों को अज्ञानी, अछूत, गरीब कमजोर, समझकर उनका शोषण न करें।

प्रेमचंद लिखित 'लांछन' कहानी का मुन्नू दलित मेहतर जाति का है। मुन्नू मेहतर श्यामकिशोर के घर झाड़ू लगाने का काम करता है। घर की मालकिन सावित्री की चापलूसी करते हुए कहता है, " बड़े - बड़े घर की औरतें देखी है, मुदा अपनी तलुवों की बराबर भी नहीं कर सकती।"[7] देवरानी के मन में अपने प्रति सहानुभूति निर्माण करना चाहता है। देवरानी की बेटी मरने के पश्चात देवरानी के सामने मुन्नू मेहतर एक मुसलमान रजामियां के गुणों का वर्णन करते हुए कहता है कि, "रजामिया तो हुजूर, उसी दिन से खाना पीना छोड़ बैठे हैं। बिटिया की याद करके रोया करते हैं।"[8] रजामियां की और देवरानी को आकर्षित करता है। अपनी पत्नी देवरानी पर संदेह कर श्यामलाल देवरानी की पिटाई करते हैं और उसे छोड़ देने का निर्णय करते हैं। मुन्नू मेहतर के कारण श्यामलाल का अच्छा खासा घर टूट जाता है।

प्रेमचंद जी की 'कफन' कहानी विश्व की सबसे चर्चित कहानी है। इसमें दलित जीवन का वास्तविक चित्रण है। कहानी में घीसू, माधव और बुधिया तीन पात्र है। घीसू और माधव अलसी और कामचोर होने के कारण कोई भी किसान उन्हें मजदूरी पर नहीं लगाता। "घीसू एक दिन काम करता है तो तीन दिन आराम करता है। माधव इतना कमचोर है कि आधे घंटे काम करता है तो घंटे भर चिलम पीता है।"[9] माधव की पत्नी बुधिया दूसरों के घर काम करके घर चलाती है। "वही औरत आज प्रसव वेदना से मर रही थी और दोनों शायद इसी इंतजार में थे कि वह मर जाय, तो आराम से सोये।"[10] दोनों बाहर बैठकर आलू भूनकर खाते हैं बुधिया प्रसव वेदना से तड़प रही है एक भी अंदर नहीं जाता क्योंकि बाप को लगता है मैं अंदर गया तो बेटा ज्यादा आलू खायेगा, बेटे को लगता है बाप ज्यादा खायेगा।

निष्कर्ष :-

प्रेमचंद जी ने अपनी कहानियों के माध्यम से दलित पात्रों का चित्रण किया है। इनकी कहानियों में चमार, भंगी, मेहतर, गोंड आदि जातियों का चित्रण है। चमार जाति के पात्रों की संख्या ज्यादातर मात्रा में आती है। दुखी, जोखू जैसे पात्र जीवन की परंपरागत और रुढियों को तोड़ते - तोड़ते स्वंय टूट जाते हैं।

प्रेमचंद की कहानियों के पात्र अपने ह्रदय में उमडी वेदना से तथा शोषकों के निर्मम शोषण से विद्रोह का रूप धारण कर लेते हैं। एक और दलित होकर भी उदात्त विचार है, तो दूसरी ओर मुन्नू मेहतर जैसे धोखेबाज पात्र भी है। प्रेमचंद की कहानियों के पात्र दलित होने के कारण गुलाम है, अज्ञानी होकर भी अन्याय, अत्याचार के विरुद्ध उठाव भी करते हैं।

संदर्भ सूची :-

1) मानसरोवर भाग - 4 -प्रकाशन 1988, भारतीय ग्रंथ निकेतन, नई दिल्ली - मुंशी प्रेमचंद - पृ. 22

2) वही - पृ. 113

3) मुंशी प्रेमचंद - दलित जीवन की कहानियाँ - प्रतिक प्रकाशन - 2002, गाजियाबाद - पृ. 144

4) वही - पृ. 12

5) वही - पृ. 15

6) वही - पृ. 157

7) वही - पृ. 103

8) वही - पृ. 110

9) वही - पृ. 143

10) वही - पृ.143

◆◆◆

आधुनिक मीडिया एवं सूचना का अधिकार

विनय कुमार श्रीवास्तव
रिसर्च स्कालर,
ग्लोकल विश्वविद्यालय, सहारनपुर

डॉ.राजेश कुमार
सह—आचार्य, विधि संकाय
ग्लोकल विश्वविद्यालय,मिर्जापुर, पोल बेहट, सहारनपुर

सुदृढ़ लोकतन्त्र में मीडिया प्रहरी (वाचडॉग) के रुप में कार्य करता है। भ्रष्टाचार के प्रभावशाली व्यक्तियों और कुप्रबन्ध का पर्दाफाश करता है। मीडिया सूचनाओं को संवितरित करने का प्रथम और महत्वपूर्ण साधन भी है। जहॉ निरक्षरता फैली हुयी हो तो वहॉ रेडियो तथा टेलीविजन महत्वपूर्ण संसूचनाओं की कड़ियॉ बन जाते हैं। जैसे भ्रष्ट चलनों का पर्दाफाश करते समय हाल ही में भारत में छुपे हुये कैमरे की सक्रियता के साथ इन भूमिकाओं का अनुश्रवण करने के उदाहरण हैं जो मीडिया ही निभा सकता है।

इसके अतिरिक्त हिन्दी पत्रकारिता को विश्वसनीय बनाने और इसके स्तर को ठीक करने का औजार भी है सूचना का अधिकार। किन्तु इसके लिये आवश्यक है कि पत्रकारिता से जुड़े संपादक से लेकर स्टिंगर तक इस हथियार को इस्तेमाल करें। क्योंकि "पत्रकारिता की बुनियाद अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता है" सूचना का अधिकार ने पत्रकारिता को नये ढंग से सरोकार विकसित करने के शानदार अवसर दिये गये हैं। आज के समय में बाजार के मीडिया गुरुओं के अनुसार किसी सरोका की बातें करना, गुजरे जमाने का रोमांटिलिज्म ही है। जनसंपर्क, विज्ञापन तथा सेलीब्रेटी प्रोफाइलिंग के बढ़ते प्रभाव से सच्चाई एवं कड़वे तथ्य प्रकाशित करना मुश्किल हो जा रहा है। ऐसे में सामाजिक सरोकारों की बात तो दूर की है।

मनुष्य की यह प्रकृति है कि वहजो भी देखता, सुनता और अनुभव करता है, वह उसे दूसरों तक सम्प्रेषित करना चाहता है। अपनी इसी आत्माभिव्यक्ति के सम्प्रेषण के लिये उसे मीडिया की आवश्यकता पड़ती है। मीडिया के कई रुप-स्वरुप हमारे बीच प्रचलित हैं, जिसमें परम्परागत माध्यम के अंतर्गत गीत, नृत्य- नाटिका, लोक रंगमंच, लोक नृत्य एवं लोक कला के अनेक स्वरुप हैं। मीडिया अपने अपने क्षेत्र की परम्पराओं और संस्कृति के कारण अभिनय, कथनभंगिमा और गायन आदि में अलग-अलग विशेषताओं को अपने में समाहित किये हुये हैं। लेखन, मुदृण कला के विकास के साथ ही समाचार पत्र, पत्रिकाओं और पुस्तकों के अस्तित्व को पहचाना गया। तकनीक के विकास में रेडियो, टेलीविजन, फिल्म, वीडियो, कम्प्यूटर आदि अत्याधुनिक मीडिया का विकास हुआ।

मीडिया के इन रुपों-स्वरुपों का प्रभाव समाज पर प्राचीन से लेकर आज तक पड़ रहा है। आज हम मीडिया के बिना जीवन की परिकल्पना भी नहीं कर सकते। जब मीडिया ने समाज के किसी भी क्षेत्र को अछूता नहीं छोड़ा है तो साहित्य ही उससे कैस अछूता रह सकता है। साहित्य को अपनी कर्मभूमि तक पहुंचने के लिये मीडिया का सहारा लेना पड़ता है। क्योंकि पत्र पत्रिकायें ही उसे पाठको के उस वर्ग तक पहॅुचा सकती है, जिसके लिये साहित्य की सर्जनी की जाती है। आज भी शायद ही ऐसा कोई पत्र हो,

जिसमें किसी न किसी रुप में साहित्य के लिये स्थान सुरक्षित न किया जाता हो। पत्रकारिता ने ही लोगों में साहित्य के प्रति पढ़ने की रुचि, उन्मुक्तता जागरुकता और चेतना का भाव जगाया।

मीडिया और साहित्य मनुष्य की सामाजिक उपस्थिति के जरुरी अवयव हैं। दोनों की भूमिकाओं का एतिहासिक परिप्रेक्ष्य है। साहित्य मीडिया का सैकड़ो वर्ष पुराना सहोदर है। यह कहना अतिश्योक्ति न होगा कि साहित्य और मीडिया एक-दूसरे के पूरक हैं। दोनों के अभाव में एक दूसरे का कोई अस्तित्व नहीं है, उदाहरण के लिये, सम्भव है, महाभारत और रामायण जैसे महान और पवित्र ग्रंथों का नाम अनेक लोगों ने अनेक कालों में सुना होगा, किन्तु इन महाग्रन्थों के संदेश के सम्बन्ध में जनसामान्य का एक विशाल भाग अनभिज्ञ रहा होगा।

जबसे इन महाग्रंथों को टी.वी. पर धारावाहिक के माध्यम से चित्रित किया गया, लोगों की जानकारी इनके सम्बन्ध में पहले से कई गुना बढ़ गयी। यह ग्रंथ भारत की सीमाओं को तोड़कर विश्व के अनेक देशों में अपनी ख्याति प्राप्त कर सके हैं। यदि इन्हें मीडिया का संबल न मिला होता तो आज भी करोड़ो लोग इनके संदेश से अनभिज्ञ रहते। इसी प्रकार अन्य साहित्यक कृतियॉ "तमस" "चन्द्रकांता-संतति" आदि भी मीडिया के दृश्य श्रव्य एवं अन्य माध्यमों के अभाव में विशाल जनसमूह के मध्य लोकप्रिय न हो पातीं।

आजादी से पहले तो हिन्दी पत्रकारिता में साहित्य का विशेष प्रभाव था। आजादी के बाद भी यह प्रभाव कायम रहा। आजादी के बाद हजॉ हिन्दी की दैनिक, पत्रकारिता कोई खास प्रभाव उत्पन्न न कर सकी, वहीं साप्ताहिक या मासिक पत्रकारिता ने हिन्दी की स्थिति सुदृढ़ रखी। विशाल भारत, ज्ञानोदय, धर्मयुग, नवनीत, कल्पना, सारिका, कादम्बिनी, दिनमान जैसी पत्रिकाओं ने हिन्दी साहित्य को पुष्पित व पल्लवित रखा। ये पत्रिकायें अच्छे साहित्य की बदौलत ही चल पायी। हेमचन्द्र जोशी, इलाचन्द्र जोशी अज्ञेय, धर्मवीर भारती, रघुवीर सहाय, कमलेश्वर, मनोहर श्याम जोशी, नारायण दत्त, चन्द्रगुप्त विद्यालंकार जैसे साहित्यकारों ने आजादी के बाद की हिन्दी पत्रकारिता को अपनी साहित्यिक सूझ-बूझ के साथ संवारा। यह क्रम अस्सी के दशक तक लगभग बना रहा।

साहित्यिक दृष्टि से इस प्रकृति के फायदे हुये तो इसके विस्तार में रुकावटें भी कम नहीं आयीं। क्योंकि अस्सी के दशक में जिस तरह से भारतीय अर्थव्यवस्था ने रफ्तार भरनी शुरु की, राजनीतिक और सामाजिक स्तर पर बदलाव आने शुरु हुये, उसका सीधा असर हिन्दी की पाठकीयता पर पड़ा। जैसे-जैसे हिन्दी लेख में साक्षरता और शिक्षा का प्रसार होने लगा, अखबारों और पत्रिकाओं का प्रसार भी बढ़ने लगा। हिन्दी के नये पाठक जुड़ने लगे। इसलिये पत्र-पत्रिकाओं से यह अपेक्षा होने लगी कि वे नई तरह की सामग्री अपने पाठकों को दें।

इसी बीच १९९१ ई. में हुये आर्थिक सुधारों ने साहित्य और मीडिया के रिश्तों को बुरी तरह से

प्रभावित कर दिया। देश के सेटेलाइट के जरिये विदेशी पैनल भारत में प्रसारित होने लगे। अचानक एक नये मीडिया का उफान आया। जो विषय सामग्री अखबारों में सप्ताह भर के बाद छप कर आती थीं, वह टी.वी. पर तत्काल दिखाई देने लगी। इसलिये साप्ताहिक परिशिष्टों में छपने वाली सामग्री दैनिक के पन्नों पर छपने लगीं। देखते ही देखते साप्ताहिक पत्रिकायें दम तोड़ने लगीं। समस्या, हिन्दी साहित्य की उन विधाओं के साथ हुयी जो स्तरीय पत्रिकाओं में छपा करती थीं। रिपोतार्ज, संस्मरण, रेखाचित्र, ललित निबन्ध, यात्रा-वृतान्त, समीक्षा जैसी अनेक विधायें, जो साप्ताहिक पत्रिकाओं की शान हुआ करती थीं, धीरे-धीरे दम तोड़ने लगीं। यानी आर्थिक सुधारों के बाद पत्रकारिता का जो नया रुप आया, उसने पत्रकारिता का विस्तार तो बहुत किया, लेकिन स्तर में गिरावट आ गयी।

मीडिया और साहित्य दोनों ही "शब्द" की दुनिया से हैं, मीडिया आवरण है और साहित्य उसमें कहीं भीतर दबी बैठी आत्मा। मीडिया सूचनाओं से सम्बद्ध है और साहित्य संवेदना से। साहित्य और मीडिया दोनों ही जहॉ सामाजिक परिवर्तन की सशक्त आधार भूमि तैयार कर सकने में सक्षम है, वहीं शक्तिशाली सत्ताओं को भी बदल सकने में समर्थ है। मीडिया साहित्य को जन-जन तक पहुंचाता है तो साहित्य पत्रकारिता को संवेदनशील बनाकर प्रभावी बनाता है। साहित्य पत्र-पत्रिकाओं के माध्यम से ही आम जनता तक पहुंचता है। साहित्य के माध्यम से प्रिंट एवं इलेक्ट्रानिक मीडिया सामाजिक, सांस्कृतिक व राजनीमि चेतना के अग्रदूत बनकर जनकल्याण व विश्वबंधुत्व एवं भातृत्व की भावना को विकसित करने के सशक्त माध्यम हैं। प्राचीन जीवन की व्याख्या एवं विश्लेषण हम अपने साहित्य एवं इतिहास में पाते हैं, किन्तु वर्तमान जीवन की सुन्दरता एवं कुरुपता का कटु यथार्थ हम सामयिक पत्रों में ही देख सकते हैं।

वर्तमान समय में सामाजिक मूल्यों के पीछे मीडिया की बड़ी भूमिका है। मीडिया में ऐसे कार्यक्रमों का अभाव है जो दर्शकों- पाठकों में साहित्यिक चेतना का विकास कर सकें। यहॉ तक कि नई पीढ़ी के मन में भी साहित्य के प्रति सम्मान की कमी है। जबकि पुरानी पीढ़ी के लोग साहित्य के विद्यार्थी नहीं होते हुये भी साहित्य की जानकारी व समझ रखते थे। वे विद्यालयी जीवन से ही कविताओं, कहानियों एवं प्रसिद्ध लेखकों की रचनायें पढ़ा करते थे। यह सीख उन्हें विद्यालय, परिवार एवं परिवेश से प्राप्त होती थी। आज शिक्षा का उद्देश्य रोजगार पाना रह गया है, अतः विद्यार्थी अपना ध्यान साहित्य की ओर लगाना ही नहीं चाहता है। परिवेश पर नजर डालें तो वह मीडिया के प्रभाव क्षेत्र में है। सम्पूर्ण वातावरण पर मीडिया का वर्चस्व है मीडिया वह प्रस्तुत कर रहा है जो उसकी नीति के अनुरुप है।

आज नई पीढ़ी में साहित्य के प्रेमी या रचनाकारों का अभाव नजर आ रहा है। आज का युवा कैरियर के प्रति अत्यधिक चिन्तित है। वह रोजगार प्रदान करने वाली चीजों की ओर भाग रहा है। वह कम्प्यूटर तो सीखना चाहता है, किन्तु कविता सीखना, पढ़ना नहीं चाहता। क्या केवल रोजगारयुक्त प्रयत्नों से ही जीवन की सफलता सिद्ध हो सकती है ? मीडिया साहित्य छापे व दिखाये तो पाठक- दर्शक

साहित्य-प्रेरित होने लगे, यदि मीडिया अपनी व्यवसायिकता के अतिरिक्त साहित्यिक गतिविधियों का दर्शन-प्रदर्शन कर सके तो समाज में साहित्यिक वातावरण निर्मित हो सकता है।

प्रिंट मीडिया में साहित्य

समाचार-पत्रों के परिशिष्ट दृश्य अधिक हो गये हैं तथा पठनीय कम हो रहे हैं। पहले सप्ताह में दो दिन साहित्य का प्रकाशन होता था, जिसे एक दिन का कर दिया गया है। इस एक दिन में भी साहित्य भीतर के पृष्ठों पर सिमट गया है। इलेक्ट्रानिक मीडिया हो या प्रिंट मीडिया, दोनों में धर्म, पाखण्ड, ज्योतिष, आदि पर अधिक जोर दिया जा रहा है। हर अखबार और पत्रिका, हर चैनल भाँति-भाँति के ज्योतिषियों से भरे पड़े हैं, जो व्यक्ति को अर्कमण्यता एवं भाग्यवादी होने का संदेश देते हैं। इंटरनेट सूचनाओं का भंडार अवश्य है, मगर सभी सूचनायें हमारे लिये न तो जरुरी है और न ही उपयोगी। बहुत-सी चीजें हमारे लिये भटकाव भरी भी हैं। सही दृष्टि साहित्य दे सकता है, जिसे पढ़ने-पढ़ाने की कोशिश हमारी पत्र-पत्रिकायें नहीं कर पा रही हैं।

एक प्रकार से यह हमारी भाषायी अस्मिता का प्रश्न है कि भाषा अपनी जड़ो से निरन्तर विलग होती जा रही है। आने वाले वर्षो में यदि इस पर ध्यान नहीं दिया गया तो आगे चलकर यह भाषा अपना मानकीकरण खो देगी। भाषा के इस बिगड़े स्वरुप के कई कारण हैं। विदेशी भाषा के प्रति हमारी मानसिक गुलामी, भाषा के मानकीकरण, स्वरुप एवं व्याकरण के अल्पज्ञान तथा बाजारवाद के बढ़ते प्रभाव, सूचना प्रौद्योगिकी एवं भूमण्डलीकरण जैसे कई कारण हैं। अपनी इसी भाषायी कमजोरी को छिपाने के लिये प्रिंट, इलेक्ट्रानिक मीडिया प्रयुक्त होने वाली भाषा को "हिग्लिश" नाम देकर यह सिद्ध करना चाहता है कि वह ऐसी जनसामान्य की भाषा का पक्षधर है, जिसे सभी समझ सकें और 'हिग्लिश' ही ऐसी भाषा है। विशुद्ध साहित्यिक अथवा सभा-साहित्यिक भाषा कभी भी लोकार्पण का केन्द्र नहीं रही है। संस्कृत की क्लिष्टता ने ही उसे चलन से बाहर कर दिया है। इसलिये अपना अस्तित्व बनाये रखने के लिये ऐसी भाषा के विकास की आवश्यकता है, जो साहित्यिक भाषा की परिभाषा में भले न आती हो, किन्तु लोकप्रिय हो।

आज संचार क्रान्ति के इस युग में यह भ्रमित प्रचार हो रहा है कि वर्तमान में जहाँ उत्कृष्ट साहित्य-निर्माण की आवश्यकता है, वहीं उस साहित्य के प्रचार-प्रसार के लिये मीडिया की भी आवश्यकता है। भौतिकवादी संस्कृति का सिद्धान्त है- "जो दिखता है वह बिकता है"। अतः जिसके सम्बन्ध में लोगों में जितनी अधिक जानकारी होगी, वह विचार अथवा वस्तु उतनी ही अधिक लोकप्रिय होगी। यह जानकारी देने का कार्य मीडिया का ही है। उत्तम से उत्तम साहित्य और उसके रचयिता का अस्तित्व उसके बारे में लोगों की जानकारी पर निर्भर करता है यह जानकारी प्रदान करे का कार्य मीडिया का है

मीडिया में किसी साहित्यकार का व्यक्तित्व अथवा उसकी कृतियां तभी प्रमुखता पाती हैं, जब उसे राष्ट्रीय स्तर का कोई भी पुरस्कार अथवा सम्मान प्राप्त हो। साहित्यकारों का मानना है कि प्रिंट मीडिया के

माध्यम से तो हिन्दी साहित्य का प्रचार नियमित रुप से होता रहता है, लेकिन इलेक्ट्रानिक मीडिया में इस प्रकार का नियमित कार्यक्रम नहीं है, जिसके माध्यम से साहित्य और उसके सम्बन्ध में जनमानस तक सूचनायें दी जायें। साहित्यकारों के अनुसार मीडिया से हिन्दी साहित्य के सम्बन्धों को प्रगाढ बनाना आवश्यक है। जिस प्रकार धर्म, अर्थ व विज्ञान के पृथक चैनल हैं, ठीक उसी तर्ज पर साहित्यिक चैनलों का भी प्रादुर्भाव होना चाहिये। मीडिया को कुछ ऐसे भी कार्यक्रम शुरु करने चाहिये, जो हिन्दी साहित्य के प्रति लोक-रुचि का निर्माण कर सकें।

आज के मीडिया को अपने दृष्टिकोण में भी बदलाव लाना होगा। मीडियाको स्वीकारना होगा कि साहित्य और मीडिया दो अलग-अलग चीजें नहीं हैं, अपितु दोनों एक दूसरे के पूरक हैं। जहॉ पत्रकारिता स्वयं में एक स्वतंत्र विधा है, वास्तविकता यह है कि साहित्य के अभाव में प्रभावी पत्रकारिता सम्भव नहीं। वस्तुतः मीडिया भी वही कार्य करता है जो एक लेखक करता है। यह अलग बात है कि मीडिया द्वारा रचित साहित्य जल्दी में लिखा गया साहित्य हो और क्षणिक हो, किन्तु है तो वह भी साहित्य का अंश। साहित्य- निर्माण में लेखक में जिस संवेदनशीलता का होना आवश्यक होता है, वही संवेदनशीलता एक पत्रकार के लिये आवश्यक है, क्योंकि संवेदनशीलता के अभाव में उसकी अनुभूति अधूरी होगी, उसकी भाषा में प्रवाह और गुरुता नहीं होगी।

वर्तमान मीडिया एवं संवेदनाएॅ

एक लेखक और सामान्य व्यक्ति में सबसे बड़ा अंतर संवेदन शीलता का होता है। संवेदना सभी के अन्दर विद्यमान होती है, लेकिन सभी अपनी संवेदनाओं को शब्द-रुप में प्रस्तुत नहीं कर पाते। एक पत्रकार समाज में होने वाली घटनाओं को देखता है और अपने शब्दों से उसे अभिव्यक्त करता है। शब्द की अभिव्यक्ति में उसकी संवेदनशीलता उसकी सहायक होती है, एक पत्रकार का बुनियादी सम्बन्ध साहित्य से है, भले ही उसका साहित्य क्षणजीवी ही क्यों न हो। इसके अतिरिक्त साहित्य और मीडिया का प्राथमिक विषय-वस्तु भी सामान्य जीवन है। अन्तर दोनों का प्रस्तुतीकरण है। ऐसी स्थिति में साहित्य और मीडिया के सम्बन्ध जितने घनिष्ठ होगें, उतना ही समाज का हित होगा। साहित्यकार अपनी अंतश्चेतना और अनुभव से अभिभूत होकर साहित्य निर्माण करता है, किन्तु अनेक अवसरों पर मीडिया से प्रकाशित समाचार उसकी कृति के आधार बनते हैं। आज की रचनाओं में कहीं न कहीं भोगा हुआ, देखा हुआ और जाना गया सामाजिक जीवन झलकता है। समाज से इन्हें जोड़े रखने का कार्य मीडिया करता है।

मीडिया में प्रकाशित समाचार अक्सर उनके अन्तःमन में एक शाश्वत रचना का निर्माण करने में सफल होते हैं। सामान्य व्यक्ति मीडिया से केवल इसलिये नहीं जुड़ता कि उसे केवल समाचारों और घटनाओं का खुलासा चाहिये। यह मीडिया से इसलिये भी जुड़ना चाहता है कि ताकि उसकी भाषा, सस्कृति व संस्कार परिष्कृत हो सके। परिष्कार का यह कार्य तभी सम्भव होगा, जब मीडिया में साहित्यिक चेतना

और संवेदनशीलता की तीव्रता होगी। वह समाज के लोगों की अव्यक्त भावनाओं को एक उत्कृष्ट मूर्तिकार की भांति समाज के कर्णधारों के समक्ष उकेरकर रखने में सक्षम होगा।

मीडिया को यदि अपना प्रसार करना है तो उसे एक-दूसरे के सहयोगी रहकर भी प्रगति कर सकते हैं। इसलिये साहित्य भी मीडिया के बिना अधूरा है दोनों को एक दूसरे का उद्देश्य पूर्ण करने के लिये मिलजुल कर कार्य करना होगा। मीडिया तो एक विस्तृत सागर है। उसमे कितनी ही नदियॉ समाहित हो सकती हैं। उसे अपना विस्तार करना चाहिये। मीडिया को भी अपनी धारा बदलनी होगी। मीडिया साहित्य के लिये खतरा न होकर वरदान साबित हो सकता है, यदि व्यवसायीकरण के आकर्षण में न पड़कर मीडिया साहित्य के सचेतन रुप को, जो साहित्य का अनिवार्य अवयव है, क्षतिग्रस्त न करे। साहित्य की रचना-प्रक्रिया को जिन विभिन्न रुपों में दर्शन, मनोविज्ञान, समाजशास्त्र, भाषा-विज्ञान आदि प्रतिपादित करते हैं, उसमे सबसे अनिवार्य आधारभूत घटक है, मानव-मन की संवेदन-प्रक्रिया।

वस्तुतः समग्र रुप में यह कहना उचित होगा कि हमें अपने समाज के साथ-साथ हमें दुनिया में भी भारतीय संस्कृति, उसकी भाषा व साहित्य की रक्षा करनी है। उसकी जिजीविषा को बढ़ाना है। इसके लिये रचनात्मक दृष्टिकोण अपनाकर ही समाज के नव-निर्माण में अपनी सजीव-सक्रिय भागीदारी निभानी होगी। बाजार के इस लोकतंत्र में मीडिया व साहित्य को इतनी शक्ति अर्जिज करनी होगी कि वह किसी भी प्रकार के बाह्य या आन्तरिक दबाबों से मुक्त रहकर "सर्वजन हिताय एवं सर्वजन सुखाय" कार्य कर सकें। मीडिया को उदारवादी प्रवृति अपनाते हुये समाचार प्रस्तुतीकरण में मात्र राजनीतिक घटनाक्रमों को ही प्रमुख्ता न देकर सामाजिक प्रगति, देश के विकास तथा साहित्यिक एवं सांस्कृतिक गतिविधियों को भी पर्याप्त महत्व देकर उनके माध्यम से जीवन के मूल्यों के प्रति प्रेरणा जगानी होगी, उत्कृष्ट मानदण्डों को प्राथमिकता देनी होगी, जो जीवन को कर्मशील व समाज को स्वस्थ व शक्तिशाली बनाये।

सन्दर्भ सूची

१. सूचना का अधिकार अधिनियम २००५

२. शासकीय गोपनीय कानून १९२०

३. सूक्ति ज्ञान सदैव अज्ञानता पर शासन करेगा-जेम्स मेडीसिन

४. सूचना का अधिकार विधि इलाहाबाद ला ऐजन्सी पब्लिकेशन द्वितीय संस्कारण २०१६, पे. ५

५. संविधान के तृतीय भाग (अनुच्छेद १२-३५) अनुच्छेद २१,

६. संविधान के तृतीय भाग (अनुच्छेद १२-३५) में सम्मिलित अधिकार ही मौलिक अधिकार है।

◆◆◆

संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या विशेष संस्थेत भारताचे योगदान

प्रा.डॉ. शिवाजी गोविंद दिवाण **कृष्णा राजेभाऊ रासवे**
सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
महिला महाविद्यालय, गेवराई, ता. गेवराई, जि. बीड

प्रस्तावना:

जागतिक राजकारणात जर्मनी, इटली, जपान, ऑस्ट्रिया या राष्ट्रात एक गट होता. त्याचे नेतृत्त्व जर्मनी करत होती. इंग्लंड, रशिया, फ्रान्स, अमेरिका हा दुसरा गट होता. यांचे नेतृत्त्व इंग्लंड करत होता. या दोन राष्ट्रगटाच्या अंतर्गत संघर्षामुळे व राष्ट्रासंघाच्या अपयशामुळे दुसरे महायुद्ध घडले. दुसऱ्या महायुद्धातून जागतिक स्तरावर नैसर्गिक, आर्थिक, सामाजिक स्वरूपाची विध्वंसक हानी झाली. जागतिक स्तरावर राष्ट्रे दुर्बल बनली. भारताबरोबरच जागतिक स्तरावर नैसर्गिक, आर्थिक, सामाजिक संरक्षणविषयक समस्या उद्‌भवल्या. मानवाधिकाराचे उल्लंघन, राष्ट्राचे स्वातंत्र्य, सार्वभौमत्वाचा प्रश्न अशा असंख्य समस्यांना राष्ट्रांना तोंड द्यावे लागत होते.

समान समस्या राष्ट्रांसमोर उद्‌भवल्यामुळे राष्ट्रांच्या एकत्रित बांधणीसाठी संघटनांची गरज भासत होती. तिसरे महायुद्ध टाळण्यासाठी संपूर्ण मानवजात नष्ट न होता आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता असावी, असे जागतिक पातळीवर वाटत होते. जागतिक राजकारणाच्या आक्रमकतेमुळे द्वितीय महायुद्धाचे परिणाम राष्ट्रांसमोरील समस्या यावर घालण्यासाठी अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष एफ. रूझवेल्ट यांनी गरजांवर उपाय शोधत संयुक्त राष्ट्रसंघाची घोषणा १८४२ साली केली. २४ ऑक्टोबर, १९४५ रोजी संयुक्त राष्ट्राची स्थापना केली. ज्याची उद्दिष्टे आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता राखणे होय. संयुक्त राष्ट्राच्या सभासद राष्ट्रावर इतर राष्ट्राने आक्रमण केले असता, ते आक्रमण सर्व सभासद राष्ट्रांवर असेल, असे ग्राह्य धरले जात असे.

वैश्विक राजकारणाचा अभ्यास करताना आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि आतंरराष्ट्रीय संबंध यांच्या व्याख्या पाहणे महत्त्वूपूर्ण ठरते. त्या पुढील प्रमाणे आहेत.

१. हॅन्स मॉर्गन्थो यांच्या मते,

आंतरराष्ट्रीय संबंध म्हणजे सत्ता प्राप्तीसाठी चाललेले संघर्ष होय.

२. केनेच थॉमसन,

आंतरराष्ट्रीय संबंध म्हणजे, राष्ट्रा राष्ट्रांमधील संबंध सुधारण्यास किंवा बिघडवण्यास कारणीभूत असलेल्या परिस्थितीचा अभ्यास करणे.

३. चार्ल्स श्लेश्चरच्या मते,

आंतरराष्ट्रीय संबंधात राष्ट्रा राष्ट्रांमधील सर्व प्रकारच्या संबंधांचा अभ्यास केला जातो.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. संयुक्त राष्ट्राची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, स्थापना, कार्य व उद्देश अभ्यासणे.

२. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या अंगामध्ये भारताच्या प्रतिनिधीत्वाचा अभ्यास करणे.

३. संयुक्त राष्ट्राच्या संस्थेत भारताच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

४. सुरक्षा परिषदेच्या स्थायी सदस्यात्वाबाबत भारताची भारतीची भूमिका अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहितके:

१. संयुक्त राष्ट्राची स्थापना जगामध्ये आंतरराष्ट्रीय शांतता, परस्पर सहकार्य प्रस्थापित करते.

२. संयुक्त राष्ट्राच्या कार्यात भारताची सक्रीय भूमिका असते.

३. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या संस्थेत भारत योगदान करत आहे.

४. संयुक्त राष्ट्राच्या सुरक्षा परिषदेचे स्थायी सदस्यत्व मिळविण्यासाठी भारताचे प्रयत्न यशस्वी होताना दिसत नाहीत.

संयुक्त राष्ट्राची स्थापना जागतिक राष्ट्रांच्या जागतिक राजकारणाच्या संघर्षाची व पुनर्युद्ध न होण्याचे विश्वासार्थ स्वतंत्र व्यासपीठ म्हणून संयुक्त राष्ट्राकडे पाहिले. भारताने सयुक्त राष्ट्राचे सदस्यत्व प्राप्त करण्यासाठी धाव घेतली. भारताने संयुक्त राष्ट्राच्या स्थापने वेळीच सदस्यत्व स्वीकारले. भारताने संयुक्त राष्ट्राच्या आंतर राष्ट्रीय शांतता, सुरक्षितता, परस्पर सहकार्यविषयक संबंध प्रस्थापित केले आहेत. संयुक्त राष्ट्राच्या प्रतिनिधीत्वाशी भारत बांधिल आहे. संयुक्त राष्ट्र व भारत यांच्या संबंधामध्ये भारताने राष्ट्राच्या संघर्षमय परिस्थितीत संयुक्त राष्ट्रामार्फत १९३ सदस्य राष्ट्रांपैकी सर्वात जास्त शांतीसैनिक मोहिमा भारत पाठवत आहे. शांतता निर्मिती प्रक्रियेत आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, विधायक कार्य, मानवाधिकार, संपूर्ण नि:शस्त्रीकरण, सदस्यत्वाचे प्रश्न, आंतरराष्ट्रीय न्यायव्यवस्थेची स्थापना यासारख्या महत्त्वपूर्ण कार्यात भारत संयुक्त राष्ट्रात महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे.

संयुक्त राष्ट्राची स्थापना होत असताना संयुक्त राष्ट्राची मूळ सदस्यसंख्या ५१ होती. आज ती १९३ सदस्य राष्ट्रात परावर्तित झालेली आहे. संयुक्त राष्ट्रात भारत आपले योगदान वेळावेळी देत आहे. संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेचे आठवे अध्यक्षपद १९५३ साली प्रथम भारतीय महिला विजयलक्ष्मी पंडित यांनी सांभाळत एक वेगळीच ओळख जगासमोर निर्माण केलेली आहे. संयुक्त राष्ट्राच्या अंगामध्ये भारत आपले योगदान देत आहे. त्यामध्ये सुरक्षा परिषदेत हंगामी सदस्यत्व म्हणून १९५० ते २०११ दरम्यान भारताची ०७ वेळेस निवड करण्यात आली होती.

संयुक्त राष्ट्राच्या ७५व्या आमसभेच्या सत्रासाठी परिषदेत अस्थायी सदस्यत्वाची निवड करण्यात आली. त्यामध्ये २०२१—२०२२ दरम्यान अस्थायी सदस्यत्वासाठी भारताची

निवड करण्यात आलेली आहे. भारतासाठी ही अत्यंत आनंदमय बाब आहे. संयुक्त राष्ट्राच्या आर्थिक व सामाजिक परिषदेच्या प्रतिष्ठित अंगामध्ये भारताची २०२२—२०२४ वर्षासाठी अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली आहे. कोरोना महामारीच्या गेल्या दीड—दोन वर्षाच्या काळामध्ये भारताने आपला आंतरराष्ट्रीय प्रभाव कायम ठेवला असून, भातर संयुक्त राष्ट्राच्या मैत्रीपूर्ण संबंधांचा सदैव आदर करत आहे. आपले योगदान महत्त्वपूर्ण ठिकाणी विकासात्मक उद्देशासाठी सदैव खर्च करत आहे.

भारत संयुक्त राष्ट्रासंबंधित विश्वसनिय सहकार्य प्रस्थापित करत आहे. आंतरराष्ट्रीय योगदिन २१, जून २०१५ रोजी साजरी करण्यात आला. याचा ठराव संयुक्त राष्ट्रात भारताने १९३/१७५ सदस्य राष्ट्रांच्या मंजुरीने पारित केला. भारताने आपले प्रभुत्व आणि सुनिश्चितता वेळोवेळी जगासमोर सिद्ध केली आहे.

संयुक्त राष्ट्राच्या महत्त्वपूर्ण अंगामध्ये सुरक्षा परिषदेच्या स्थायी सदस्यात्वाचा दावा भारत करत आहे. हा दावा दक्षिण आशियाई राष्ट्रांसाठी महत्त्वपूर्ण असून, भारत दक्षिण आशियाई राष्ट्रांच्या विकासात्मक हितासाठी आपली बाजू जगाच्या पाठीवर मांडत आहे. भारत वेळोवेळी सांगत आहे की, संयुक्त राष्ट्राला स्थापनेवेळी सदस्यसंख्या ५१ वरून १९३ एवढी झालेली आहे. परंतु, सुरक्षा सदस्य संख्या ०५ कायम का आहे?

सुरक्षा परिषदेत पाच स्थायी सदस्य राष्ट्रांना (अमरिका, रशिया, इंग्लंड, फ्रान्स व चीन) या राष्ट्रांना एकाधिकाराच्या रूपाने विशेष अधिकार प्रदान करण्यात आलेले आहेत. सद्यस्थितीत अमेरिका व चीन या राष्ट्रांची एकाधिकारशाही प्रस्थापित झालेली दिसते. यासाठी लोकशाहीकरण, सबलीकरण करण्याची एक चळवळ आकारास आली आहे. यामध्ये भारताची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. संयुक्त राष्ट्राच्या लोकशाहीकरणासाठी (भारत, जपान, जर्मनी व ब्राझील) या राष्ट्रांनी स्थायी सदस्यत्वाची मागणी केलेली आहे.

ही मागणी न्यायपूर्ण असून, स्थायी सदस्यत्व मिळविण्यासाठी ही राष्ट्रे एकमेकांवर कूरघोडी करताना दिसत आहेत. भारताने स्थायी सदस्यात्वची केलेली मागणी एक आव्हानच आहे. रशिया, फ्रान्स व इंग्लड या स्थायी सदस्य राष्ट्रांनी भारताच्या दावेदारील पूर्णतः पाठिंबा दिला आहे. अमेरिका व चीन या राष्ट्रांनी मात्र नकारात्मक भूमिका भारताच्या बाजूने घेलेली आहे. या आक्रमाणाला भारत बळी पडत आहे. भारताचे संयुक्त राष्ट्रांतील योगदान हे महत्त्वपूर्ण असूनही भारत या दावेदारीपासून वंचित रहात आहे. कदाचित अमेरिका व चीन या राष्ट्रांना असे वाटत असावे की, भारत हा उगवते महासत्ताक राष्ट्र आहे. भारताची मागणी पूर्ण झाली तर, चीन व अमेरिका या राष्ट्रांना भारतासमोर झुकावे लागेल.

संयुक्त राष्ट्रांचा अभ्यास करत असताना संयुक्त राष्ट्रांच्या विशेष संस्थेत १७ संस्था संलग्नित आहेत. या विशेष संस्थेच्या माध्यमातून संयुक्त राष्ट्र आपले आर्थिक, सामाजिक

समाजहित जोपासत आहेत. यामध्ये कामगारांचे प्रश्न, आरोग्य, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक स्थळे, विश्व हवामानाचे प्रश्न अशा असंख्य प्रश्नांची सोडवणूक संयुक्त राष्ट्रांच्या विशेष संस्थेच्या माध्यमातून संयुक्त राष्ट्र संघटना आपले कार्य पार पाडत आहे. १९४५ ते १९७४ दरम्यान या विशेष संस्थेची स्थापना करून संयुक्त राष्ट्राच्या माध्यमातून जगातील अनेक समस्यांचे समाधान शोधून त्यावर उपाययोजना करत आहे. त्यामध्ये FAO, ILO IMF, UNESCO, UNIDO, WHO, UNWTO इत्यादी विशेष संस्थांचा समावेश होतो.

संयुक्त राष्ट्राच्या माध्यमातून कार्यान्वित जागतिक संस्था:

१. जागतिक आरोग्य संघटना (WHO):

संयुक्त राष्ट्राच्या विविध संस्थांमध्ये या संघटनेचा समावेश असून, याद्वारे जगातील साथीचे रोग, महामारी यांच्या विरूद्ध औषध निर्मिती आणि सहकार्य प्रस्थापित करण्यासाठी योगदान करत असते. जागतिक आरोग्य संघटनेचे पारंपरिक औषध निर्मिती केंद्र याविषयी भारत सरकार व जागतिक आरोग्य संघटनेमध्ये सहमती होवून गुजरात येथील जामनगर येथे हे केंद्र स्थापन करण्यात येणार आहे. आयुष मंत्रालयाने या केंद्राचा यजमान देश म्हणून जागतिक आरोग्य संघटनेशी एक करार केला आहे. ही भारतासाठी महत्त्वपूर्ण बाब आहे. अशाप्रकारे संयुक्त राष्ट्राच्या विविध संस्थेत भारत योगदान देत आहे.

२. जागतिक बॅक:

जगतिक बॅक ही एक आंतरराष्ट्रीय विता आणि पतपुरवठा करणारी संस्था आहे. या संस्थेच्या माध्यमातून राष्ट्रांच्या आर्थिक हिताचे संरक्षण जोपासले जाते. या संस्थेचे अध्यक्षपद भारतीय वंशाचे अजय बंगा हे जून २०२३ पासून पुढे पाच वर्षे सांभाळणार आहेत. ही भारतासाठी अत्यंत अभिमानाची बाब आहे.

३. युनेस्को:

संयुक्त राष्ट्रे शैक्षणिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक संस्था म्हणून या संस्थेची ओळख आहे. याद्वारे शैक्षणिक कार्याला सहकार्य केले जाते. संस्कृतीमधील आंतरराष्ट्रीय सहयोग व जगामध्ये शांतता व सुरक्षा प्रस्थापित करणारी ही संयुक्त राष्ट्राची विशेष संस्था आहे.

या संस्थेद्वारे जगभरातील देशांच्या सांस्कृतिक वारसा असलेल्या ठिकाणांना स्थानांना जागतिक स्थान देवून जागतिक वारसा म्हणून संबोधले जाते. यामध्ये भारतामधील ४० पर्यटन स्थळांना युनेस्को मार्फत विश्व धरोहर चा दर्जा मिळालेला आहे. यामध्ये ३२ सांस्कृतिक ठिकाणे, ०७ प्राकृतिक स्थळे आणि ०१ युनेस्को द्वारे स्थल अंकित केलेले आहे. युनेस्कोच्या यादीत भारताचे ६ वे स्थान असून, भारताची सांस्कृतिक परंपरा जगासमोर आलेली आहे.

अशा विविध संस्थांच्या माध्यमातून भारताची नवनिर्मितीची ओळख संयुक्त राष्ट्राच्या माध्यमातून व त्यांच्या विशेष संस्थांच्या माध्यमातून होत आहे. भारत संयुक्त राष्ट्रांच्या

विविध संस्थांमध्ये आपले स्थान निश्चित करत असून, भारत हा उगवता महासत्ताक राष्ट्र असल्याचे सिद्ध करत आहे. तसेच संयुक्त राष्ट्राच्या अंगामध्ये व विशेष संस्थेत भारत आपले योगदान देत असून, त्याचा मोबदला म्हणून भारताचे प्रतिनिधी संयुक्त राष्ट्राच्या वेगवेगळ्या संस्थांचे प्रमुख आहेत. याद्वारे भारताची आंतरराष्ट्रीय ओळख सदृढ बनत आहे.

भारत हा संयुक्त राष्ट्राच्या कार्यात आपले योगदान पूर्णपणे नि:स्वार्थीपणे देत आहे. संयुक्त राष्ट्राच्या उपसंस्थेत भारत आपले कर्तृत्त्व व योगदान देत असून, आपली भूमिका पार पाडत आहे. या योगदानाची व प्रश्नांच्या कारणांची मीमांसा त्यामागील जागतिक राजकारणाची चिकित्सा व अभ्यास प्रस्तुस शोधनिबंधात करण्यात आली आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. डॉ. प्रशांत अमृतकर, आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे सिद्धांत:, चिन्मय पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २०१४.

२. डॉ. देवळाणकर शैलेंद्र, संयुक्त राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील बदलती समीकरणे आणि संयुक्त राष्ट्राची भूमिका, पुणे, डिसेंबर, २००८.

३. योजना मराठी मासिक अंक ८ जून, २०११.

४. http:// www.unitedmations. Of http:// www.unose crudity council org.

५. डॉ. वसंत रायपूरकर, आंतरराष्ट्रीय संबंध, जानेवारी, २०१५.

६. सुचिता सिंह, संयुक्त राष्ट्रसंघ और भारत, जनवरी, २०१५.

७. रामपाल सिंह, संयुक्त राष्ट्रसंघ चुनौती एवं भविष्य, जनवरी, २०१७

◆◆◆

प्रशासकीय नोकरवर्गाची राजकीय तटस्थता व प्रशासकीय उत्तरदायित्व

डॉ. बांगर नितीनकुमार बाबासाहेब
सहाय्यक प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग,
अण्णासाहेब वर्तक महाविद्यालय वसई रोड (प) जि.पालघर

प्रस्तावना

शासनसंस्थेच्या प्रमुख तीन अंगापैकी कार्यकारी मंडळ हे एक महत्त्वाचे अंग असून यामध्ये प्रशासकीय यंत्रणेचा समावेश होतो. योजना तयार करणे, धोरण ठरविणे, निर्णय घेणे ही कामे जरी प्रत्यक्षात मंत्रिमंडळाची म्हणजेच शासनाची किंवा सरकारची असली तरी, या कामामध्ये प्रशासकीय यंत्रणा त्यांना मोलाचे सहकार्य व मदत करीत असते. तसेच त्याची अंमलबजावणी करीत असते. ही सर्व कार्य करीत असतांना मंत्रीमंडळाला प्रशासकीय यंत्रणेवर अवलंबून रहावे लागते. सुरुवातीच्या काळात राज्याची संकल्पना ही 'पोलीसी राज्या' ची असल्याने केवळ 'कायदा व सुव्यवस्था' राखण्यापुरती मर्यादित असलेली नोकरशाहीची भूमिका सध्याच्या 'कल्याणकारी राज्या' च्या संकल्पनेमुळे अधिक व्यापक बनली आहे. विविध प्रकारची विकासकामे प्रशासनाला पार पाडावी लागत आहेत. या विविध कायद्यांची व कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी नोकरशाहीला कायद्याद्वारे काही अधिकारही प्राप्त झालेले असतात. एखाद्या कायद्यातील तरतूद स्पष्ट नसल्यास त्याचा अर्थ लावण्याचे कार्य त्यांना करावे लागते. मात्र कायद्याचा अर्थ लावत असताना एखादा अधिकारी जर अहंकारी, जातीवादी, पूर्वग्रहदूषित, विकास विरोधी असेल आणि प्रामाणिकपणे व कर्तव्यनिष्ठपणे कार्य करणारा नसेल तर अशावेळी नोकरशाहीकडून कर्तव्यपालनात कसूरच होतांना दिसून येते. याशिवाय कायद्याची पुरेपूर माहिती नसणे, कर्तव्याची जाणीव नसणे, प्रशिक्षणाचा अभाव, भ्रष्टाचारी वृत्ती, कायद्यातील पळवाटांचा फायदा घेणे अशा विविध कारणांनी कायद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होत नाही. परिणामी निश्चित उद्देश साध्य करणे अवघड बनते.

सध्याच्या काळात अस्तित्वात असलेल्या भारतीय नोकरशाहीचा पाया हा ब्रिटिशांच्या काळातच घातला गेला असल्याने आजही नोकरशाहीची मानसिकता बदलली नसल्याचे दिसते. वास्तविकपणे नोकरशाहीने जनतेचे सेवक किंवा लोकसेवक म्हणून कार्य करणे आवश्यक असते. प्रत्यक्षात मात्र नोकरशाही जनतेचे सेवक नाही तर केवळ सरकारी नोकर म्हणूनच कार्य करताना दिसून येतात. परिणामी विविध कार्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीमध्ये अनेक अडथळे निर्माण होतात. तसेच विकासयोजनांना पाहिजे त्या प्रमाणात यश येत नसल्याचे दिसून येते. म्हणूनच असे म्हटले जाते की जोपर्यत नोकरशाही जनतेचे सेवक म्हणून कार्य करते, तोपर्यंत ते व्यक्तीच्या विकासासाठी साह्यभूत ठरते. मात्र ज्या वेळी ती मालक म्हणून कार्य करते त्यावेळी ती व्यक्तिविकासातील अडथळा ठरते.

गृहितके

१. सनदी नोकरवर्ग पक्षीय राजकारणापासून दूर असावा.

२. सनदी नोकरवर्गांनी आपली कार्ये निष्ठेने व प्रामाणिकपणे पार पाडणे आवश्यक आहे.

सनदी सेवा

देशाचे प्रशासन ज्या अधिकाऱ्यांद्वारे चालविले जाते त्यांना नागरी सेवक असे संबोधले जाते. नागरिक सेवकांना खऱ्या अर्थाने 'लोकप्रशासनाचा गाभा' मानले जाते. साधारणपणे 'नागरी सेवा', 'सनदी सेवा', 'सार्वजनिक सेवा' आणि 'नोकरशाही' या संज्ञा समानार्थाने वापरल्या जातात. मात्र काळाच्या ओघात 'नोकरशाही' म्हणजे 'कार्यास विलंब' अशा नकारात्मक अर्थाने तिचा उल्लेख केला जातो. सध्या त्याऐवजी 'नागरी सेवक' ही संज्ञा वापरली जाते. प्रामुख्याने नागरी सेवा ही संज्ञा गुणवत्तेच्या आधारे व स्पर्धापरीक्षेद्वारे नियुक्त करण्यात आलेल्या अधिकाऱ्यांसाठी वापरली जाते.

कायदेमंडळाने पास केलेले कायदे व राष्ट्रप्रमुखांनी घेतलेले निर्णय यांची अंमलबजावणी नोकरशाहीला करावी लागते. लोकशाही शासनपद्धतीत राजकीय प्रमुख निवडणुकांद्वारे ठराविक काळासाठी निवडून येतात व कार्यकाल संपल्यानंतर पदावरून दूर होतात. तर सनदी नोकरवर्ग कायम असून सेवानिवृत्त होईपर्यंत नियमानुसार ते आपल्या पदावर राहतात. याचा अर्थ प्रत्यक्षात अंमलबजावणीचे कार्य सनदी नोकरवर्गाला करावे लागते. राजकीय व्यक्ती येतात आणि जातात मात्र शासकीय अधिकारी कायमस्वरूपी असतात.

प्रशासकीय नोकरवर्गाची राजकीय तटस्थता

प्रशासनाची तटस्थता म्हणजे प्रशासनाचा राजकीय नि:पक्षपातीपणा किंवा त्यांचे अराजकीय स्वरूप होय. याचाच अर्थ सरकार कोणत्याही राजकीय पक्षाचे असले तरी प्रशासकांनी पक्षीय राजकारणापासून दूर राहून नि:पक्षपातीपणे आपले कार्य करणे आवश्यक आहे. प्रशासकीय कार्य करताना प्रशासकांनी नि:पक्षपाती, व्यक्तीनिरपेक्ष व अराजकीय राहून कोणाचेही समर्थन न करता आपले कार्य प्रामाणिकपणे, निष्ठेने व कार्यक्षमतेने करणे आवश्यक आहे. थोडक्यात प्रशासनाची कोणत्याही राजकीय पक्षाशी बांधिलकी नसणे यालाच प्रशासकीय तटस्थता असे म्हटले जाते. प्रशासनाने राजकारणापासून दूर राहून केवळ लोककल्याणाची कार्ये करीत रहाणे प्रशासकीय तटस्थतेमध्ये अपेक्षित असते.

प्रशासकीय नोकरवर्गाच्या राजकीय तटस्थतेबाबत काही महत्वाच्या बाबी

प्रशासकीय नोकरवर्गाच्या राजकीय तटस्थतेबाबत खालील काही प्रश्न उपस्थित केले जातात.

१) प्रशासकीय नोकरवर्ग राजकीय विचारांचा असावा का?

२) प्रशासकीय नोकरवर्ग देशातील कायद्यांशी प्रामाणिक असावा की सत्ताधारी पक्षाच्या विचारधारेशी प्रामाणिक असावा?

३) प्रशासकीय नोकरवर्गाने स्वतंत्रपणे आणि तटस्थपणे काम करावे की सत्ताधारी पक्षांचे सेवक म्हणून काम करावे?

असे विविध प्रश्न प्रशासकीय नोकरवर्गाच्या राजकीय तटस्थतेबाबत निर्माण होताना दिसून येतात. सुरुवातीच्या काळी अमेरिकेमध्ये प्रशासकीय नोकरवर्गाच्या भरतीची 'लूट पद्धती' अस्तित्वात होती. मात्र या

पद्धतीमध्ये गुणांपेक्षा दोषच जास्त असल्यामुळे सध्या विविध देशात गुणवत्तेच्या आधारे स्पर्धा परीक्षेद्वारे प्रशासकीय नोकरवर्गाची भरती केली जात आहे.

प्रशासकीय उत्तरदायीत्व

विविध प्रकारच्या लोकशाही सरकारांचे घ्उत्तरदायित्वङ एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. सामान्यतः प्रशासकीय सेवकाकडून कार्यालयीन सत्ता अधिकारक्षेत्रातील अधिकार यांच्या वापराबाबत लोकाप्रती उत्तर देण्याची बांधिलकी असणे असा उत्तरदायित्व या संकल्पनेचा अर्थ होतो. थोडक्यात उत्तरदायित्व हे सत्तेचा गैरवापर आणि सरकारी अधिकारांचा दुरुपयोग यावर नियंत्रण ठेवणारे एक परिणामकारक साधन आहे. मोहित भट्टाचार्य यांच्या मते उत्तरदायित्व लोकप्रशासनाकडून खालील किमान चार बाबींची मागणी करते.

१) विनाविलंब कायद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे.

२) प्रशासकीय अधिकारक्षेत्राचा कायदेशीर व संवेदनक्षम वापर करणे.

३) गरजेनुसार विद्यमान योजनेमध्ये व कार्यक्रमांमध्ये बदल सुचवणे. तसेच नवीन योजना सुचविणे.

४) प्रशासकीय संस्थांवरील नागरिकांचा विश्वास वाढविणे.

वरीलप्रमाणे लोकप्रशासनाकडून उत्तरदायित्वाबाबत अपेक्षा केली जात असली तरी, प्रत्यक्षात मात्र सर्वसामान्य नागरिकांचे प्रशासनाबाबतचे आकलन पुढीलप्रमाणे असल्याचे दिसते.

सामान्य नागरिकांचे प्रशासनासंबंधीचे आकलन

प्रशासनाकडून सर्वसामान्य लोकांच्या असणाऱ्या अपेक्षा व प्रशासकीय कामे यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर तफावत असून विविध कारणांनी प्रशासनाविषयी सर्वसामान्य लोकांची भावना ही अविश्वासाची व प्रशासकीय कामाची पद्धत ही अन्यायकारक असल्याची भावना लोकांमध्ये दिसून येते. त्याचबरोबर नियमांचे काटेकोरपणे पालन करणे, तक्रारींची दखल न घेणे व तक्रारींची सोडवणूक करण्यास विलंब लावणे अशा अनेक गोष्टींमुळे यामध्ये भर पडत चालली आहे. एकूणच दिवसेंदिवस वाढत्या प्रशासकीय भ्रष्टाचार यामुळे प्रशासनातील प्रामाणिकपणा व सचोटी कमी होत चालली आहे एकूणच प्रशासनाचा दर्जा ढासळत चालला आहे.

भारतातील नागरिक-प्रशासन संबंधाबाबत झालेल्या विविध संशोधन निष्कर्षामधून नागरिकांचे लोकप्रशासना संबंधित समज उघड झाले आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने डेव्हीस एच. बेले यांचे 'पोलीस डमिनिस्ट्रेशन' राकेश हूजा यांचे 'रुरल डेव्हलपमेंट' आणि जगन्नाधन यांचे घ्अर्बन गव्हर्मेंटङ यांच्या संशोधन अभ्यासातून नागरिकांचे लोकप्रशासनासंबंधीचे समज उघड झाले आहेत. मोहित भट्टाचार्य यांच्या मते या अभ्यासातून प्रशासनासंबंधी नागरिकांच्या समजुतींमध्ये खालील बाबी समाविष्ट आहेत.

१. कार्यासाठी लागणारा जास्त विलंब व प्रतीक्षा कालावधी.

२. प्रशासनातील वशिलेबाजी.

३. कामे करून घेण्यासाठी मध्यस्थीची आवश्यकता.

४. कर्मचाऱ्यांचा एकमेकांना सहकार्य न करण्याचा दृष्टिकोन.

५. कामे पूर्णकरून घेण्यासाठी असलेल्या प्रक्रियांबाबत नागरिकांचे अज्ञान.

६. गरिबांच्या हिताकडे दुर्लक्ष करण्याची वृत्ती.

अशाप्रकारे प्रशासनासंबंधी नागरिकांच्या असणाऱ्या समजुतींमधून प्रशासनाचे उत्तरदायीत्व याची कल्पना येते.

दिवसेंदिवस नोकरशाहीवरील सर्वसामान्य लोकांचा असणारा विश्वास कमी होत चालला आहे. कार्याच्या यशस्वीतेसाठी दोन्ही घटकांमध्ये परस्पराविषयी विश्वास असणे आवश्यक असते. सध्या मात्र दोन्ही घटकामध्ये वाढत चाललेल्या अविश्वासामुळे दरी निर्माण होत आहे. थोडक्यात विविध विभागाबद्दलची विश्वासार्हता संबंधित नागरीकांमध्ये निर्माण करणे आवश्यक आहे. जेणेकरून नागरिक संबंधित घटकावर विश्वास ठेवतील व योजनांचा लाभ घेण्यासाठी पुढे येतील. सध्या मात्र सर्वच शासकीय कार्यालयांमध्ये सामाजिक बांधिलकी व सामाजिक जाणिवेचा अभाव दिसून येतो. वास्तविक पाहता सर्व कर्मचाऱ्यांना आपले अधिकार व कर्तव्ये माहीत असणे व त्याची जाणीव असणे आवश्यक आहे. केवळ आपलं कर्तव्य पार पाडणे एवढीच माफक भूमिका सरकारी कर्मचारीवर्ग पार पडताना दिसून येतो. त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी कशी करता येईल याचे कर्मचाऱ्यांना योग्य प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

भारतातील सनदी सेवकांची राजकीय तटस्थता

राजकीय तटस्थता याचा अर्थ सनदी नोकरांनी पक्षीय राजकारणापासून अलिप्त राहून नि:पक्षपातीपणे आपले कार्य करणे होय. सनदी नोकरांनी नि:पक्षपातीपणे कार्य करणे हा राजकीय तटस्थेमागचा मुख्य उद्देश आहे. लोकशाही शासनपद्धतीमध्ये निवडणुकीच्या माध्यमातून लोकप्रतिनिधी आणि मंत्री सत्तेत येतात व जातात. परंतु सनदी नोकरवर्ग मात्र कायम असतो. तो नि:पक्षपाती असेल तरच प्रशासकीय कार्यक्षमतेत सातत्य टिकून राहू शकते. याला अनुसरून राजकीय तटस्थतेसाठी भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३०९ नुसार काही तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत.

१. सनदी सेवेतील कर्मचारी शासनाशी एकनिष्ठ राहून नि:पक्षपातीपणे आपले कार्य पार पाडतील.

२. सनदी सेवकाला कोणतीही निवडणूक लढवता येणार नाही. त्यांना केवळ मतदानाचा अधिकार देण्यात आलेला आहे.

३. सनदी सेवकांना कोणत्याही राजकीय पक्षाचे सदस्य होता येणार नाही, तसेच पक्षाविषयी आपले मत मांडणे, आर्थिक मदत करणे व प्रचार प्रसार करणे याला प्रतिबंध करण्यात आला आहे.

४. निवडणूक आचारसंहितेचे काटेकोरपणे पालन करतील.

५. सनदी सेवक आपल्या कार्याशी बांधील राहून निष्ठेने व सचोटीने आपली भूमिका पार पाडतील.

सनदी नोकरांनी राजकारणात भाग घेऊ नये, तसेच कोणत्याही राजकीय पक्षाचे सनदी नोकारावर वर्चस्व व दडपण येऊ नये यासाठी भारतीय निवडणूक आयोगाने एक स्वतंत्र आचारसंहिता निर्माण केलेली आहे.

निष्कर्ष

लोक प्रशासनाचे अभ्यासक व प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने या तत्त्वाचे समर्थन केलेले आहे की, जनतेला न्याय व नि:पक्षपाती वागणूक मिळावी यासाठी सनदी नोकरवर्गाची राजकीय तटस्थता आवश्यक आहे. सनदी नोकरवर्गाने आपल्या कामाची बांधीलकी, प्रामाणिकपणा व उत्तरदायित्व जपणे आवश्यक आहे. आपण जे काम करतो या कामाची जबाबदारी आपल्यावर आहे, आपण त्याचे देणे लागतो किंवा त्यासाठी आपण उत्तरदायी आहोत, अशा प्रकारची भावना कर्मचारीवर्गाच्या मनामध्ये असणे आवश्यक आहे. सध्याच्या काळात या भावनेचा अभाव दिसून येत आहे. यासाठी प्रशासकीय नैतिकतेला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. सामान्य जनतेचा विविध कारणांनी सतत प्रशासकीय यंत्रणेशी संबंध येत असतो. मात्र प्रशासकीय कर्मचारी जर विशिष्ट राजकीय प्रणालीला मानणारे असतील तर लोकांना न्याय मिळणार नाही. तसेच मंत्री व सनदी नोकरवर्ग यांच्यात विश्वासाचे नाते निर्माण होण्यासाठी सनदी नोकर राजकीयदृष्टया तटस्थ असणे गरजेच आहे. राजकीय तटस्थता शासकीय कारभारातील सातत्यासाठी आवश्यक आहे. राज्यकर्त्याबरोबर सनदी नोकरवर्ग बदलल्यास राज्यकारभारात विस्कळीतपणा येऊन राज्यकारभारातील सातत्य नष्ट होईल. म्हणजे सनदी नोकरीवर्गाची बांधिलकी असावी पण ती कोणत्याही मंत्र्याशी किंवा राजकीय पक्षाशी नसेल तर भारतीय राज्यघटनेत नेमून दिलेल्या कार्याशी असावी.

प्रशासकीय व्यवस्था जर तटस्थ नसेल तर शासकीय धोरणांची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी होणार नाही. प्रशासनाच्या तटस्थचे प्रमाण व स्वरूप हे प्रत्येक देशात वेगवेगळे असल्याचे दिसते. कोणतीही व्यवस्था ही त्या त्या काळातील परिस्थितीनुरूप निर्माण होत असते. आपण कोणतीही व्यवस्था कितीही उत्तमपणे तयार केली तरी, व्यवहारात ती पूर्णपणे निर्दोष असू शकत नाही. आपण फक्त त्या व्यवस्थेमुळे समजामध्ये जास्तीत जास्त न्याय व समता कशी प्रस्थापित होईल याचा प्रयत्न करू शकतो व ती व्यवस्था चालविण्यासाठी शिक्षण व प्रशिक्षण देऊन चांगला माणूस घडविणे आवश्यक आहे

संदर्भसूची

१. चक्रवर्ती बिद्युत,चंद्र प्रकाश जागतिकीकरणातील लोकप्रशासन सिद्धांत आणि व्यवहार, सेज पब्लिकेशन, नवी दिल्ली. २०१८

२. चक्रवर्ती बिद्युत, चंद्र प्रकाश, (अनुवादक: देवयानी देशपांडे) भारतीय प्रशासन उत्क्रांती आणि व्यवहार, सेज पब्लिकेशन, नवी दिल्ली. २०१८

३. सावंत पी.बी. (अनुवाद: मराठे शारदा) लोकशाहीचे व्याकरण. भाष्य प्रकाशन, मुंबई, २०१३

४. पाटील.बी.बी. लोकप्रशासन, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. ति.आ.१९९८

५. पंडित, विवेक. माणूस म्हणून जगण्यासाठी. मयंक कम्युनिकेशन्स, ठाणे. २००९.

◆◆◆

'प्रतिनिधी' : राजकीय कादंबरी — वसंत वरखेडकर

डॉ. राजश्री पाटील
पदव्युत्तर मराठी विभाग,
एस एन डी टी महिला विद्यापीठ, मुंबई

'प्रतिनिधी' ही एक राजकीय पट असलेली कादंबरी आहे. सामान्य माणूस राजकारणापासून अलिप्त राहू शकत नाही. राजकारणातील वास्तव सामान्य माणसांपासून दूर नसते. '' 'प्रतिनिधी' हा मराठी कादंबरीचा महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. 'प्रतिनिधी' ही एका उत्तम निरीक्षकाने आपले अनुभव सच्चेपणाने कथन केल्याची साक्ष देणारी कादंबरी आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातला भारतीय जीवनाची अन्य पार्श्वभूमी या कादंबरीत गृहीत धरण्यात आली आहे. आणि या पार्श्वभूमीवर लोकशाहीच्या नावाखाली जो प्रयोग करण्यात आला त्या संबंधीचा प्रचंड भ्रमनिरास कसा होत गेला ते दाखवण्यात आले आहे''[१].

देश स्वतंत्र झाला. त्याची राज्यघटना तयार झाली. भारत सार्वभौम राष्ट्र बनले. जनतेचे प्रतिनिधी निवडून येऊ लागले. या प्रतिनिधींचे राज्य म्हणजे नरकाधिपतीच्या राजदूताचे अर्थात मेफिस्टो फेलिसचे राज्य आहे असे या कादंबरीत लेखकाने वारंवार म्हटले आहे. फॉस्टरने मेफिस्टो फेलिस जवळ आपला आत्मा गहाण ठेवला आहे. (जर्मन लोकसाहित्यामध्ये मेफिस्टो फेलिस हा फॉस्टर या राज्याचा प्रतिनिधी आहे. वस्तुत: तो एजंट किंवा दलाल आहे.) त्याबदल्यात त्याला हवी असलेली हेलन पुरविण्याचे आश्वासन मेफिस्टो फेलिसने दिले आहे. ही हेलन काल्पनिक आहे. (ग्रीक पुराणकथांमध्ये हेलन ही सूर्यदेवता किंवा प्रकाशाची देवता आहे. हेलन या शब्दाचा अर्थ विजेरी असा होतो. श्रेष्ठ राजकीय कादंबरीतील उपहास किंवा उपरोध उच्च दर्जाचा असतो. खरे पाहता, राजकीय पुढा—यांनी दिलेली आश्वासने उजळ दिसत असली तरी ती जनतेला गोंधळाच्या अंध:कारात लोटणारी असतात. राज्यकर्त्यांना हा अंध:कार सोयीचा असतो. नागरिकांना विजेरी घेऊन वाट दाखविणारा खचितच नसतो) ही हेलन काल्पनिक आहे. कधीच न जन्मलेली.

''राजकारणाचा संबंध सत्तेशी आहे हे खरेच आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात लोकशाही राज्यव्यवस्था आल्यामुळे राजकारणाचा अर्थ अधिकच गुंतागुंतीचा झाला. आधुनिक काळात अर्थकारण समाजकारण व राजकारण ही अंगे एकमेकांमध्ये इतकी मिसळून गेली आहेत की त्यांना वेगळी स्वतंष क्षेषे मानण्यापेक्षा एकंदर सामाजिक व्यवहाराकडे पाहण्याचे हे .ष्टिकोण आहेत, असेच म्हणावेसे वाटते.... अलीकडच्या काळामध्ये तर धार्मिक वाटणा—या बाबींचेही सत्तासंपादनाशी घनिष्ट नाते असल्याचे अनुभवाला येत आहे''[२]. केवळ अश्वासनांच्या बळावर जनतेला गुलाम करता येते हे ढळढळीत सत्य लेखकाने सांगितले आहे. ते म्हणतात, ''नि:सत्त्व माणसाला मोकळ्या हवेत सर्दी पडसं होतं. स्वातंत्र्ययुद्ध तुम्हाआम्हाला सोसलं

नाही, बाधलं आहे''. प्राध्यापक अनंतराव दीक्षितांच्या दुहेरी मनाची ही कथा आहे. अनंतरावांना दोन व्यक्तिमत्वं आहेत. एक वास्तव जगात वावरणा—या सामान्य माणसाचं व दुसरं व्यासवाल्मिकीशी स्पर्धा करीत वीस वर्षं महाकाव्य लिहिण्याच्या प्रवासात व्यग्र असलेल्या कवीचं. अनंतरावांचा एक प्रवास आहे. हा वास्तवातला सामान्य माणूस नागपूराहून निघतो. मुंबईस जातो. मुंबईहून दिल्लीस जातो. लाटेप—हाटी नामक खेड्यात त्याच्या प्रवासाची सांगता होते.

वीस वर्षांपूर्वी कवी अनाद्यानंत, तत्त्वज्ञ विनायकराव, टीकाकार बर्वे, विवाहित स्त्री सरोजिनी व अविवाहित स्त्री कल्पना हे सारे बुद्धिजीवी देवरावच्या घरी प—हाटी या गावी जमले होते. कवी अनाद्यानंतांना पुन्हा ही भेट घडवून आणून एक आवर्तन पूर्ण करायचे आहे आणि मागील वीस वर्षांतील संक्रमणाचा शोध घ्यायचा आहे. दरम्यान ही माणसे खूप बदलली आहेत. दाही दिशांना विखुरली आहेत. प्रा. अनंत दीक्षित संसाराला हातभार म्हणून एकाही मुलाला नापास न करण्याचं व्रत घेऊन पेपर तपासत आहेत. बर्वेचे सी.आर. वाईट लिहिले गेल्यामुळे तो वैतागलेला आहे. स्पष्टोक्तेपणामुळे ऑफिसात त्याचा दरारा आहे पण तो जीवनात हरलेला आहे. त्याची भाषा आक्रमक आहे, क्रांतीची आहे. तो कनिष्ठ मध्यमवर्गाचे प्रतिनिधित्व करतो. विनायकराव दिल्लीत उच्चपदी पोचले आहेत. सुखवस्तू जीवन जगत आहेत, परदेश दौरे करत आहेत. सरोजिनी त्यांची पत्नी आहे. भोवतालच्या घटनांबद्दल साक्षेपी बोलण्याचे श्रेय ती आपल्या पतीला देते. कल्पना आता लेडी मुखर्जी बनली आहे. गीता आणि गांधीजींना एक्सपोर्ट करुन, परदेशी आयडियाज आणि पैसा इम्पोर्ट करत आहे. देवरावचा मुलगा राजाराम मंत्री झाला आहे. आपलं मंत्रीपद जाईल या भीतीने अस्वस्थ झालेला राजाराम विमुक्तानंदाकडे आध्यात्मिक दिलासा मिळवण्यासाठी जात आहे. बर्वेची पत्नी गडक—यांच्या सिंधुपेक्षाही सोशिक आहे. लॉजिंग बोर्डिंगपुरतं घरी राहणा—या बर्वेची मुले अगदी शहाणी आहेत, ते या सिंधुमुळे. उच्चभ्रू कुटुंबातील दत्तक मुलगी शिरीन झाबवाला म्हणजे जन्माने नव्हे तर संस्काराने माणसाला माणूसपण येतं यांचं उत्तम उदाहरण आहे. लेखनातून मिळणारा रग्गड पैसा फ्रान्समध्ये उधळणारा मोहनराव, .तीने भारतीय आहे. स्वच्छ, सुंदर आयुष्य जगणारा लेखक सनातन हा परंपरा पाळणारा अस्सल भारतीय आहे. अंगावर कोड असलेली विद्वान तामिळ तरुणी, विनायकरावांची मुलगी वैजू ही सगळी माणसे समाजातील वेगवेगळ्या माणसांचे प्रतिनिधित्व करतात. कादंबरीतील पात्रपरिचय हा हेतू इथे नाही तर सर्वत्र स्वातंत्र्याची गळचेपी होत असताना, मुस्कटदाबी होत असताना आपापला मार्ग शोधण्यासाठी ही माणसे एकतर धडपडत तरी आहेत किंवा स्वातंत्र्य ह्या मूल्याची कोणतीही फिकिरच त्यांना नाही; हे सांगण्यासाठी या पात्रांची वैशिष्ट्ये येथे नमूद केलेली आहे. या सर्व माणसांचा धार्मिक, सामाजिक स्तर वेगवेगळा आहे. दिल्लीचा राजा असणारा हिरदयपरशाद

बुद्धू आहे. बर्वेच्या ऑफिसातला अश्लील विनोद करणारा आणि शेवटी प्रवाहात सामील होणारा गजभिये ही सर्व पात्रे कवीच्या महाकाव्याचा विषय आहेत. कवी म्हणतो, 'तुम्ही सारे या महाकाव्यात याल तेव्हा तुम्ही तुम्हालाच कदाचित ओळखणार नाही. कारण कवीने तुम्हाला प्रथम ॲबस्ट्रक्टमध्ये उतरवलेल असेलं.... आकार दिलेला असेल.... एकेका प्रतिकाचा'. या पात्रांच्या माध्यमातून, त्यांच्यातील संवादांच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य हे मंगल मूल्य ठसठशीतपणे आपल्याला दिसते. वाचकाला सहज चर्चेच्या माध्यमातून बौद्धिक खाद्य मिळते. सनातनशी बोलताना कवी आपल्या महाकाव्याच्या कमांडमेंट्स सांगताना म्हणतात, ''निर्मात्याच्या भूमिकेत मानव श्रेष्ठ आहे. विधायक म्हणजे देव, विघातक म्हणजे सैतान, प्रतिकार केल्यानेच सामर्थ्य वाढतं. प्रतिकार मोडला की नीतिधैर्य खचतं. सोसण्यास शिकेल तो सुखी होईल. मानवाला निर्मितीसाठी स्वातंत्र्य हवं आहे. जीवनाची दिशा एकच, उत्कर्षाची. आज नोकर असलास तरी मालक व्हायच आहे तेही समर्थ निर्माता होण्यासाठी.'' बर्वे आणि त्याचे शिष्य वेगवेगळ्या मागण्यांसाठी सरकारशी लढणार असतात तेव्हा कवी म्हणतात,''लढ्याची भाषा खुशाल बोला पण तुमची दृष्टी लाचारीची आहे. आपण नागरिक सरकारचे बाप आहोत हे ठणकावून सांगता आले पाहिजे. आकाडतांडव करुन मागण्या करणारे शुद्ध भिकारी बनलो आहोत आपण. सरकारने काय करणं हे त्याचं काम आहे हे समाजाने प्रथम ओळखले पाहिजे''.

स्वातंत्र्याचे वेगवेगळे पैलू या एकाच कादंबरीत प्रतिबिंबित झाल्याचे आपल्याला दिसते. देवराव हे चिरंतन माणुसकीचं प्रतीक आहे. प्रतिनिधी या कादंबरीतील देवराव हे एकमेव स्वतंत्र पात्र आहे. निर्मात्याच्या जबाबदार भूमिकेतले हे शेतकरी पात्र आपल्या भूमिकेवर ठाम आहे. बाकी सर्व पात्रांनी आपला आत्मा, मेफिस्टो फेलिसकडे गहाण टाकलेला आहे. सिंधू तर स्त्रीस्वातंत्र्य ह्या संकल्पनेचा मनात विचारही येऊ देत नाही. तिच्या नशिबी आलेले सगळे भोग ती भोगत राहते. तक्रारींशिवाय! बर्वे क्रांतीची भाषा बोलतो पण तो लाचार आहे. विमुक्तानंद, आर.डी. यांच्यावर सत्ता स्वार झालेली आहे. कल्पनाने ऐन उमेदीच्या वयात सर्वोदयी आचार्यांसोबत काम करण्याचे स्वातंत्र्य घेतले खरे पण तथाकथित समाजसेवेसाठी परदेशातून आर्थिक मदत ती घेत आहे. इथे स्वांतत्र्याचा संकोच होतोच! सुरुवातीला अनंतरावांना आगगाडीत भेटणा—या तामिळ तरुणीला, तिच्या स्वयंपाकघरात उरलेले अन्न मोलकरणीला देण्याचे स्वातंत्र्य सुद्धा नाही. कारण तिला कोड आहे. आपल्याला अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य नाही हे तिने जणू मान्य केलेले आहे. ती फक्त स्वत:शी बोलते. ती म्हणते ''संवादाला बाधा येते स्वगताला नाही''. या कादंबरीतील विनायकची मुलगी वैजू वेगळी वाट धरते. ती हे सिद्ध करते की स्वातंत्र्य मिळवण्याचा मार्ग एकट्याचा असतो. एकट्याने लढा देऊन ते मिळविता येतं.

या कादंबरीतील राजकीय वातावरण, समस्या, घटना हे सारे मागील पानावरुन पुढे सुरु आहे. अठ्ठेचाळीस वर्षांपूर्वी प्रकाशित झालेली ही कादंबरी, काळाच्या कोणत्याही टप्प्यावर संदर्भहीन होत नाही. ही कादंबरी प्रकाशीत झाल्यानंतर काही काळाने आणिबाणी लागू झाली हे येथे नोंदविणे आवश्यक आहे. या अर्थाने राजकीय भविष्याचा वेध या कादंबरीने घेतलेला आहे. या कादंबरीमध्ये सार्वकालिक वर्तमानाचे संदर्भ येतात. भयापोटी बुवा—बाबांच्या मागे लागणारे राजकारणी, तथाकथित समाजसेविका लेडी शिवाराव (अर्थात आत्ताचे एन जी ओ), मूळचे दलाल पण नंतरचे पुढारी, जातीपातीचे राजकारण, खेड्यांची दर्शनी भरभराट, बेरोजगारी, अस्वच्छता, हे सारे जसेच्या तसे आहे. ''सरकारी कचेरी म्हणजे शिपाई, कारकून, साहेब या दत्तात्रेयाला वश करुन मग पुढे जावे लागते...''हे वास्तव चित्र या कादंबरीत येते आणि वाचकाला अस्वस्थ करते.

प्रामाणिकपणाचा खून तेव्हाही होत होता आजही होत आहे. हे सारे अर्धशतकानंतरही तसेच आहे. यावरुन वसंत वरखेडकर यांच्यामधला द्रष्टा लेखक आपल्याला दिसतो. सामान्य माणसांच्या नशिबी असे यातनामय नाईलाज आले असताना, हतबल, हताश करणारे वातावरण भवताली असताना 'लॅन्ड ऑफ प्रॉमीस' चा दिलासाही लेखकाने दिलेला आहे. सत्तेचे विकेंद्रीकरण ख—या अर्थाने व्हायला हवे हे कादंबरीच्या शेवटी येणारे सत्य विशेष महत्त्वाचे आहे. या सत्याचा उच्चार हे या कादंबरीचे बलस्थान आहे.

माणसाला माणूस म्हणून असलेली किंमत महत्त्वाची आहे. धर्म, लिंग, अर्थविषयक विषमता फेकून द्यावी लागेल. विषमतेवर विजय मिळविल्यानंतर समता निर्माण होईल, आणि मग समरसता साध्य करणे कठीण असणार नाही, हे, नागरिकांना समजायला हवे. बुद्धी व आत्मा गहाण टाकणे निरंतर चालू आहे. हे थांबले नाही तर देशाचे नष्टचर्य थांबणार नाही हे नि:संदिग्धपणे वरखेडकर यांनी सांगितले आहे. हे या कादंबरीचे यश म्हणावे लागेल.

कादंबरीच्या शेवटी जवळजवळ सर्वच पात्रे विमानतळावर भेटलेली कादंबरीकाराने दाखविली आहेत. ही गर्दी केवळ आवर्तन पूर्ण करण्यासाठी म्हणून असेल तर ती अनाठायी आहे. कादंबरीची सुरुवात मात्र पाश्चिमात्य कादंबरीच्या धर्तीवरची आहे. सुरुवातीची जवळजवळ २० पाने कादंबरीच्या कथानकाचा कोणताही परीचय न देणारी, पात्रांची स्वभाववैशिष्ट्ये कळू न देणारी अशी आहेत. नंतर निवेदनाच्या माध्यमातून प्रत्येक पात्राची स्वभाववैशिष्ट्ये, त्यांच्या स्वभावाच्या विविध कंगो—यांसह स्पष्ट करण्यात कादंबरीकाराला यश आलेले आहे. यात शंका नाही. कादंबरीची भाषा त्या त्या पात्राचा भौगोलिक परीघ दर्शविणारी आहे. ही भाषा कादंबरीतील घटनाप्रसंगांना दृष्यात्मकता बहाल करते. राजकीय घटनाप्रसंग जेथे घडतात अशा सर्व इमारतींना या भाषेने व्यक्तिमत्व प्रदान केले आहे. कादंबरीतील पात्रांचा वावर त्यांच्या देहबोलीसह वाचकांना दिसतो. हे लेखकाच्या ठायी असलेल्या निरीक्षणक्षमतेचे द्योतक आहे.

व्यक्तिस्वातंत्र्याचे आणि महत्त्वाचे म्हणजे अभिव्यक्तिस्वातंष्याचे महत्त्व अधोरेखित करणारी, राजकीय पट असलेली कादंबरी ग. त्र्यं. माडखोलकरांनी मराठी साहित्यात रुजवली. विविध राजकीय स्थित्यंतरे दाखविणारा मराठी राजकीय कादंबरीचा प्रवाह समर्थपणे पुढे नेण्याचे काम अरुण साधू, रविंद्र शोभणे, रंगनाथ पठारे, शिरीष गोपाळ देशपांडे या लेखकांनी केले आहे.

''बदललेली राजकीय परिस्थिती हाच आशय लागू असणारी पहिली राजकीय कादंबरी म्हणजे वसंत वरखेडकर यांची 'प्रतिनिधी' ही कादंबरी होय. स्वातंष्यपूर्व काळातील चळवळीचे आदर्श स्वतंत्र भारताचे स्वप्न व स्वातंष्योत्तर काळातील वास्तव यामध्ये पडलेल्या अंतराचे चित्रण वरखेडकर यांनी का केलेले आहे. व्यक्तिवादी लेखनशैली विशेषतरू निवेदन पद्धती यामुळे सलग, सुसंगत चित्रण रहात नाही''[३]. लेखनशैली, कादंबरीचा व्यापक पट लक्षात घेता, दिगंबर पाध्ये यांनी केलेली समीक्षा महत्त्वाची ठरते.

संदर्भ —

१) अविनाश सप्रे य स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरी रू प्रवृत्ती आणि प्रवाह. 'प्रदक्षिणा' खंड दुसरा (इ.स. १९४७ — २०००) (पृ.क्र. २४१)

२) दिगंबर पाध्ये य गेल्या अर्धशतकातील राजकीय परिस्थितीचे मराठी कादंबरीतील चिषण. 'गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी' संपादन — विलास खोले (पृ.क्र.९७)

३) दिगंबर पाध्ये य गेल्या अर्धशतकातील राजकीय परिस्थितीचे मराठी कादंबरीतील चिषण. 'गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी' संपादन — विलास खोले (पृ.क्र.९८)

◆◆◆

ग्रामीण भारताच्या विकासामध्ये ग्रामीण बँकाची भूमिका एक आढावा

कु.चंद्रमा दिनदयाल मेश्राम
संशोधन कर्ती
एम.ए, एम.फिल (अर्थशास्त्र). बी.एड

सारांश

१९६९ मध्ये भारत सरकारने १४ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले आणि जनतेचा भारतातील बँकिंग व्यवस्थेवरील विश्वास दुणावला. व्यापारी बँकांची कार्य संस्कृती शहरी असल्याने राष्ट्रीयीकरणानंतरही त्यांच्या मार्फत ग्रामीण भागात पत पुरवठा होण्याची शक्यता दिसेना. भारतात सुमारे ७० जनता ग्रामीण भागाशी जोडलेली असल्यामुळे व त्यांना देशाच्या मुख्य आर्थिक प्रवाहात सामील करणे आवश्यक असल्याने या प्रश्नावर विचार करण्यासाठी सरकारने १९७५ मध्ये नरसिंहम कार्यगटाची स्थापना केली. या घटनेमुळे केवळ मोजक्याच लोकांच्या हातात आणि मोजक्याच उद्योगांना कर्जपुरवठा करणारे बँकेचे सुकाणू ग्रामीण भागाकडे वळले. सप्टेंबर १९७५ मध्ये एक अध्यादेश काढून सरकारने क्षेत्रीय ग्रामीण बँका स्थापन करण्याचा मार्ग प्रशस्त केला. २ ऑक्टोबर १९७५ ला पहिली ठठइ स्थापन झाली. सदर कायद्यात या बँकांच्या स्थापनेमागचा हेतू स्पपणे नमूद केला आहे तो असा : ग्रामीण भागात कृषी, व्यापार, वाणिज्य, उद्योग आणि इतर उत्पादक कामांचा विकास करणे, छोटे आणि सीमांत शेतकरी, शेत मजूर, कारागीर आणि छोटे उद्योजक यांना पत पुरवठा आणि इतर बँकिंग सुविधा पुरविणे व तद अनुषंगिक इतर सेवा पुरविणे. एकीकडे सहकारी बँकांचा अनुभव व ओळख आणि दुसरीकडे व्यापारी बँकांची व्यावसायिकी यांचा उत्तम संयोग असणारी ही व्यवस्था निर्माण केली गेली. ग्रामीण भागातील शेतकरी, शेतमजूर आणि सामाजिक—आर्थिक दुर्बल घटकांना पत पुरवठा करण्याचे दायित्व सदर बँकांवर सोपविण्यात आले. भारत सरकारच्या या निर्णयामुळे भारतातील ७० जनता अवलंबून असलेल्या शेती क्षेत्राला ग्रामीण सावकार वगळता कर्जपुरवठ्याचे एक नवीन क्षेत्र खुले झाले. भारत सरकारच्या या निर्णयामुळे गेल्या ४५ वर्षामध्ये ग्रामीण बँकेने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये महत्वपुर्ण भूमिका बजावली आहे आणि त्याचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न मी या लेखामध्ये केला आहे.

प्रस्तावना

भारत सरकारने स्थापन केलेली ग्रामीण विकास बँक ही स्थानिक स्तरावर काम करणाऱ्या व सूक्ष्म वित्त पुरवठा करणारी बँक म्हणून प्रसिद्ध झाल्या. त्यांचे कार्यक्षेत्र एक किंवा दोन जिल्हे इतके मर्यादित होते आणि ते केंद्र सरकार नोटिफिकेशन काढून ठरवून देते. त्यांनी प्रामुख्याने ग्रामीण भागात काम करणे अपेक्षित असले तरी त्यांच्या शाखा निम शहरी भागातही सुरु करण्यास परवानगी देण्यात आली. सार्वजनिक क्षेत्रातील काही बँकांनी क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांना (RRB) प्रायोजित केल्या. या (RRB) ची ५० मालकी केंद्र सरकारची, ३५ प्रायोजक बँकेची आणि १५ राज्य सरकारची अशी निश्चित करण्यात आली होती. ग्रामीण

आणि निम शहरी भागात बँकिंग सेवा पुरविण्या बरोबरच या बँका पेन्शनचे वितरण, मनरेगा योजनेचे वेतन वितरण अशी शासकीय कामे करू लागल्या. शिवाय लॉकर उपलब्ध करणे, डेबिट कार्ड, क्रेडीट कार्ड देणे या प्रकारची सह बँकिंग सेवाही देऊ लागल्या. ग्रामीण गुण वैशिष्ट्ये असलेली, स्थानिक वाटणारी आणि गरीब जनता केंद्रीत अशी ओळख ठेवून कमी परिव्यय असणारी बँक म्हणजे क्षेत्रीय ग्रामीण बँक होय. अशी प्रत्येक बँक कोणत्या तरी सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकेने प्रायोजित करणे अपेक्षित असले तरी प्रत्येक ठठइ स्वतंत्र आणि आर्थिक या स्वावलंबी व्हावी याचा आग्रह होता.

क्षेत्रीय ग्रामीण बँकेचा विस्तार व मूल्यमापन

गांधी जयंतीच्या मुहूर्तावर २ ऑक्टोबर १९७५ रोजी 'प्रथमा बँक' या नावाने ५ कोटी भाग भांडवल असलेली पहिली ग्रामीण बँक सुरु करण्यात आली. एक वर्षानंतर याच दिवशी आणखी ५ या बँका सुरु झाल्या. त्यांचे एकत्रित भाग भांडवल १०० कोटी रुपये होते. सुरुवातीच्या काळात या बँकांचा विस्तार फार झपाट्याने झाला. बँकांची संख्या वाढली, वेगवेगळ्या राज्यात त्या सुरु झाल्या आणि त्यांच्या शाखांचीही संख्या वाढली. १९८५ सालच्या अखेरीस या बँकेच्या १२,६०६ शाखा होत्या. त्यांचे ण ठेव प्रमाण १६५ इतक्या उच्च पातळीवर होते. सदर बँकांनी आपले अल्प परिव्यय प्रतिमान जपत ग्रामीण भागात शाखा उघडल्या अन् दुर्बल घटकांना कमी व्याज दराने कर्ज दिली. त्यामुळे अल्पावधीतच त्या आर्थिक दृष्टया सक्षम झाल्या. ३१ मार्च २०१६ पर्यत भारतातील ५२५ जिल्ह्यात १४,४९४ शाखांचा सुरु करण्यात आल्या.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये ग्रामीण विकास बँकेची भूमिका

ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास हा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक तसेच आरोग्य अशा घटकांमध्ये सामावलेला असतो. या सगळ्यांमध्ये ग्रामीण विकासाच्या बऱ्याचशा योजना असतात या बँकांमार्फत राबवल्या जातात. यामध्ये सवलतीच्या व्याजदरात पीककर्ज, गावात असणाऱ्या बचत गटांसाठी कर्ज, किसान क्रेडिट कार्ड,छोटे छोटे उद्योगधंदे स्थापन करण्यासाठी मुद्रा योजना, शेतीशी संबंधित व्यवसाय स्थापन करण्यासाठी कर्ज,ट्रॅक्टर कर्ज आणि शेती यांत्रिकीकरणाच्या कर्ज योजना अशा बऱ्याच प्रकारचे योजनासाठी बँकेमार्फत अर्थसाहाय्य केले जाते. या माध्यमातून गावातील लोकांचा व पर्यायाने संबंधित गावाचा विकास होत असतो. शासनाकडून जाहीर होणाऱ्या कोणत्याही योजनांचा अप्रत्यक्षरित्या बँकाची संबंध येतो. भारत तसेच राज्यशासनाने जाहीर केलेल्या योजना ग्रामीण भागापर्यत पोहचविणे आणि राबविणे यामध्ये ग्रामीण विकास बँकेने महत्वाची भूमिका बजावली आहे.

ग्रामीण विकास बँकेमार्फत ग्रामीण भागात राबविण्यात येत असलेल्या महत्वाच्या योजना

भारत सरकारने ग्रामीण भागाच्या विकासाकरिता लागू केलेल्या खालील योजनांची अंमलबजावणी करण्यामध्ये ग्रामीण विकास बँकेची महत्वपुर्ण भूमिका आहे.

१) पीककर्ज योजना: भारत सकराने बऱ्याच वर्षांमध्ये पीक पद्धतीत आमूलाग्र बदल

झाला. पिकांच्या उत्पादन वाढीसाठी बी—बियाणे,खाते तसेच कीडनाशकां वर होणाऱ्या खर्चात वाढ होत गेली आहे. परिणामी शेतीसाठी शेतकऱ्यांना लागणाऱ्या भांडवलाची गरज वाढली आहे. या खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी भारत तसेच राज्य सरकारने ग्रामीण बँकेमार्फत पीक कर्ज उपलब्ध करुन दिले. .हे पीक कर्ज तीन लाख रुपयांपर्यंत कमी व्याजात मिळत असून जे शेतकरी वेळेतत्या कर्जाची परतफेड करतात अशांना व्याजदरात सवलत देखील देण्यात येते.मिळते.

२) किसान कार्ड योजना: एक कर्जदार शेतकऱ्यांना किसान कार्ड देखील दिले जाते. अशा कार्डधारक शेतकऱ्यांना वारंवार बँकेत पैसे घेण्यासाठी जावे लागत नाही. गरज असेल तेव्हा पैसे काढता येतात व दुकानातून शेतीला लागणारे बी बियाणे आणि खते तसेच इतर आवश्यक गोी खरेदी करता येतात. यामुळे शेतकऱ्यांना आवश्यतेनुसार शेतीकरिता भांडवल उभे करण्याचा एक नवीनमार्ग उपलब्ध झाला. यामुळे स्थानिक सावकारीला आळा बसला असून शेतकऱ्यांना स्थानिक सावकारांकडून भरमसाठ व्याजाने कर्ज घेण्याची गरज भासत नाही. यामुळे एकप्रकारे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली.

३) पंतप्रधान क्रेडिट गॅरंटी योजना: या योजनेंतर्गत ग्रामीण भागात सूक्ष्म आणि लघु उद्योगासाठी विना अतिरिक्त तारण रुपये दोन कोटींपर्यंत कर्ज मिळते.यामुळे ग्रामीण भागामध्ये ये नवनवीन उद्योग सुरु झाले असून यामध्ये शेतीमालावर प्रक्रिया करणारे उद्योगांचा मोठया प्रमाणात समावेश आहे. अश उद्योगांमुळे ग्रामीण भागातच रोजगार निर्माण झाले आहेत.

४) महिला सबलीकरणासाठी राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान: भारत सरकारच्या या अभियानांतर्गत ग्रामीण भागातील बचत गटांना आर्थिक मदत केली जाते व त्यातून ग्रामीण भागातील अनेक महिला बचत गट तसेच आर्थिक व सामाजिक सबलीकरणाकडे वाटचाल करीत असून कित्येक बचत गटांनी आपले स्वतंत्र असे उद्योग सुरु केले आहेत. यामुळे ग्रामीण भागात ज्यांचेकडे शेती नाही अशा कुटूंबांना स्वंयरोजगाच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. शासनाच्या तसेच ग्रामीण बँकांच्या संधीमुळे ग्रामीण अर्थव्यव्यवस्थेचा विस्तार होत आहे.

५) पंतप्रधान जनधन योजना: भारत सरकारच्या या योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील सर्वच स्तरातील जनतेला बँकिंग सोयी—सुविधा सोबतच विम्याची देखील हमी देण्यात आली आहे. .या योजनेतील खातेदारास एक लाख रुपयांपर्यंतच्या अपघात विमा आणि रुपये ३०००० चा जीवन विमा मिळतो. तसेच मनरेगा मार्फत मिळणारे वेतन, निवृत्ती वेतन, विविध प्रकारच्या सरकारी मदत किंवा अनुदान हे सर्व बँक खात्यात जमा होत असल्याने भ्रष्टाचारास आळा बसण्यास मदत झाली आहेजनधन खात्यामध्ये आलेला ग्रामीण जनतेचा पैसा ग्रामीण विकासाकरिता उपलब्ध झाला.

६) आर्थिक समावेशन सुविधा: या सुविधेच्या मार्फत बँकेच्या सर्व सुविधा गावातील लोकांना बँकेच्या प्रतिनिधी मार्फत दिल्या जातात. उदाहरणच द्यायचे झाले तर शून्य रुपयात

खाते उघडणे, सरकारकडून येणारे सर्व अनुदान वितरित करणे तसेच सर्व सामान्य लोकांपर्यंत त्यांच्या रहिवासी क्षेत्रात बँकेच्या सर्व सेवा उपलब्ध करणे हा आर्थिक समावेशन सुविधेचा उद्देश आहे.

७) प्रधानमंत्री पिक विमा योजना: एक राष्ट्रीय एक योजना या अंतर्गत पीक काढल्यानंतर चे नुकसान, चक्रीवादळ, अवकाळी पाऊस इत्यादी स्थानिक पातळीवरील आपत्ती पासून संरक्षणासाठी विमा उपलब्ध आहे. जे शेतकरी पीक कर्ज घेतात त्यांना पिक विमा सक्तीचा असला तरी अन्य शेतकऱ्यांना तो सक्तीचा नाही. महारा्र शासनाने १ रुपयामध्ये पीक विमा जाहीर केली आहे. यामुळे शेतकऱ्यांना आपल्या पीकांच्या नुकसानीची एक हमी मिळाली आहे.

निष्कर्ष

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू म्हणजे सहकारी बँका असून १९७५ पासून ही जबाबदारी ग्रामीण विकास बँकेकडे सोपविण्यात आली आहे. ग्रामीण विकास बँकेमुळे बँकाचे क्षेत्र खऱ्या अर्थाने तळागाळापर्यंत पोहोचले असून ग्रामीण विकास बँक आणि सहकार क्षेत्रामुळे बँकांचा विस्तार जिल्हा, तालुका, गावस्तरावर पसरले आहे. पुर्वी गरजू वर्गासमोर सावकाराकडे जाऊन भरमसाठ व्याजाने कर्जे घेण्याव्यतिरिक्त अन्य कोणताही पर्याय उपलब्ध नव्हता. परंतु सहकार ग्रामीण विकास बँकने शेतकऱ्याची ही समस्या आपल्या कृतीमुळे दूर केली आहे. भारत सरकारच्या क्षेत्रीय ग्रामीण बॅका निर्माण करण्याच्या धोरणांमुळे शहरी क्षेत्रापुरते मर्यादित असलेले बँकीग क्षेत्र भारताच्या खेड्यापाड्यामध्ये पोहचले आहे. भारत सरकारच्या जनधन योजनेमुळे ग्रामीण भागातील भांडवल रा्रीय प्रवाहात आणता आले आणि हेच भांडवल ग्रामिण विकासामध्ये वापरता आले. ग्रामीण बँकांच्या या धोरणामुळे आज ग्रामीण अर्थव्यवस्था विस्तारत असून शासनाच्या योजना आणि बँकांच्या धोरणामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या नवनवीन संधी निर्माण होत आहे.

संदर्भ

१) झामरे, डॉ.जी.एन.—'भारतीय अर्थव्यवस्था', पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिषर्स, नागपूर,
२) श्रम अर्थशास्त्र लेखक डॉ.सुधीर बोधनकर आणि डॉ.साहेबराव चव्हाण साईनाथ प्रकाशन
३) भोसले व काटे —जागतिक अर्थव्यवस्था, फडके प्रकाशन ,
४) देशमुख, प्रभाकर—उद्योजकता विकास संकल्पना आणि व्यवहार पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर
५) झामरे, डॉ. जी. एन.—'भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र'
६) कृषी अथशास्त्राची मूलतत्वे लेखक पंडित शांता आणि लीला पाटील महाराष्ट्र राज्य ग्रंथ निर्मित मंडळ
७) वृत्तपत्रातील लेख आणि बेबसाईटवरील लेख

◆◆◆

महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक विचार

डॉ. शिवाजी काकडे,
सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, शिवाजीनगर, गढी जि. बीड

प्रस्तावना:

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतातील कृषी प्रधान अर्थव्यवस्थेमुळे बहुसंख्य समाज हा शेतीवर अवलंबून असल्याचे आपल्याला दिसून येते. नियोजन काळापासून भारतीय शेती राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये इतर क्षेत्रापेक्षा अधिक योगदान देत असल्याचे आपल्याला दिसून येते.परंतु काळा बरोबर शेती क्षेत्राचे योगदान आणि शेती क्षेत्रातील रोजगार कमी झाल्याचे आपल्याला दिसून येते. आज आपल्याला भारतीय शेती क्षेत्रामध्ये कमी उत्पादकता, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, अपुऱ्या सिंचन सुविधा, पारंपारिक पद्धतीने शेती करणे, कर्ज सुविधेचा अपूरा पूरवठा इ. समस्या आढळून येत आहेत. आज शेती क्षेत्रातील समस्या दूर करण्यासाठी ज्या उपाययोजना सुचविल्या जातात त्याची बीजे एकोणिसाव्या शतकामधील म. फुले यांच्या विचारातून त्यांच्या दुरदृष्टीची आपल्याला ओळख करून देतात. महात्मा फुले यांची शेती विषयक विचार हे मर्यादित नव्हे तर संपूर्ण मानव जातीचा विचार करणारे आहेत.सामाजिक समता, आर्थिक सुबत्ता, कृषी संस्कृतीची समृद्धता आणि निकोप एकता यांचा विचार त्यामध्ये सामावलेला आहे. देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि विकासाचा पाया कृषी क्षेत्राशी आणि शेतकऱ्यांशी निगडित आहे यासाठी शेतकऱ्यांच्या सर्व समस्या, अडचणी व प्रश्नांवर विचारच करून चालणार नाही तर त्याबाबत विधायक मार्ग शोधून प्रत्यक्ष अंमलबजावणी आवश्यक आहे. त्यामुळे शेतकरी समृद्ध होतील. भूमी आणि भूमीपुत्र यांच्याशिवाय कृषी प्रधान देशामध्ये सर्वांगीण विकास साधता येणार नाही अशी त्यांची धारणा होती.

महात्मा फुले भारतातील एकोणिसाव्या शतकातील प्रसिद्ध समाजसुधारक, भारतीय स्त्री शिक्षणाचे जनक, स्त्री स्वातंत्र्याचे आणि हक्कांचे उद्‌गाते, जातिविरोधी कार्यकर्ते, सुप्रसिद्ध लेखक तसेच शेतकरी-कामगार यांची चळवळ उभारणारे पहिले पुढारी म्हणून जोतिराव फुले ख्यातीप्राप्त ठरले आहेत. स्त्री दास्यविमोचन, सर्वांना शिक्षणाचा मूलभूत हक्क याविषयी महात्मा फुले नेहमी आग्रह होते. शिक्षण हा माणसाचा तिसरा डोळा आहे हे त्यांनी आपल्या तृतीय रत्न या नाटकातून दाखवून दिले होते.शिक्षणानेच मनुष्य विवेकशील व संवेदनशील बनतो. शिक्षणाअभावी माणूस मानवी हक्क, प्रतिष्ठा, दर्जा यांना पारखा होतो. समाजसुधारणेचा परिघ व्यापक होण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही याची म. फुले यांना जाणीव होती.

अभ्यासाचे उद्‌दिष्टे:

१. महात्मा फुले यांच्या शेतीविषयक विचारांचा अभ्यास करणे

२. तत्कालीन शेतकरी व शेतीच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

वरील संशोधन हे पूर्णतः द्वितीय सामग्रीवर आधारित आहे.वरील संशोधन पूर्ण करण्यासाठी वेगवेगळे प्रकाशित संशोधन लेख, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रातील कात्रणे,संकेत स्थळे इ. चा आधार घेण्यात आला आहे.

म. फुले यांचे शेती विषयक विचार:

महात्मा फुले यांनी आपले शेती विषयक विचार वेगवेगळ्या ग्रंथाच्या माध्यमातून, भाषणाद्वारे आणि वेगवेगळ्या लिखाणातून शेतीची समस्या व त्यावर उपाययोजना सुचवलेल्या आहेत.महात्मा फुले यांनी आपल्या शेतीविषयक विचारांमध्ये असे स्पष्ट केले आहे की,शेतकरी हा एकीकडे धर्माच्या नावाखाली लुटला जात होता तर दुसरीकडे सत्ताधारी त्याचे शोषण करत होते. त्यांच्या दैनिक परिस्थितीचे मूळ त्यांच्या अज्ञानात आहे हे महात्मा फुले यांनी निरनिराळ्या लेखनातून आवर्जून सांगितलेले आहे. त्यांच्या मते, धार्मिक शोषणामुळे सांस्कृतिक शोषण होते. शेतकरी निरर्थक क्रियाकलपामध्ये गुंतून राहतो त्यांचे शोषण केले जाते. त्यामुळे शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करू शकत नाही. निरर्थक क्रियाकलपामध्ये गुंतून राहिल्यामुळे शेतकऱ्यांचा वेळ आणि पैसा वाया जातो. त्यांच्या मते, ब्रिटिश भारतात आले तेव्हापासून भारतीय शेतीचे अतोनात नुकसान झाले आहे हे त्यांनी वेगवेगळ्या माध्यमातून दाखवून दिलेले आहे. भारतामध्ये वेळोवेळी पडणारे दुष्काळ, पशुधनाला होणारे साथीचे आजार यामुळे गुरे मृत्युमुखी पडले आणि त्याचा परिणाम म्हणून भारतामध्ये शेतीसाठी लागणारे उपयुक्त जनावरे सातत्याने कमी होऊ लागले. त्यामुळे शेतीच्या मशागतीची काम करण्याची समस्या निर्माण झाली. तसेच जनावरांपासून मिळणाऱ्या शेणखताच्या तुटवड्यामुळे शेतीची उत्पादन क्षमता ही आपोआप घटू लागली. त्याबरोबरच ब्रिटिशांनी शेती महसुलामध्ये अतिरिक्त वाढ केली. शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेल्या सर्व शेतमालाची विक्री करून सुद्धा शेतकऱ्यांना शेतसारा भरणे शक्य होत नव्हते. याबरोबरच सतत पडणारे दुष्काळ, साथीचे रोग,वाढती महागाई यामुळे शेतकऱ्यांची दयनीय स्थिती दिसून येत होती. वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतीचे तुकडीकरण होत होते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना शेती करण्यासाठी आवश्यक ती साधनसामग्री नसल्यामुळे शेती कसणे कठीण जात होते.

शेतकरी धार्मिक रूढी व परंपरांमध्ये अडकल्यामुळे आणि त्यांच्या अज्ञानामुळे वेगवेगळ्या माध्यमातून लुबाडला जात असे. त्यामुळे त्यांचा खर्च वाढत असे व हा खर्च भरून काढण्यासाठी नाईलाजाने शेतकऱ्यांना आपली जमीन विकून टाकावे लागत असे. शेतीमधून निघणारे उत्पन्न शेतीवर होणाऱ्या खर्चापेक्षाही कमी आहे याची जाणीव असूनही भारतीय शेतकरी शेतीवर जास्त खर्च करीत होते. त्यामुळे त्याचा परिणाम असा झाला की त्यांना खाजगी सावकाराकडून कर्ज घेण्याशिवाय पर्याय राहत नसे. खाजगी सावकारांचा

व्याजदर जास्त असल्यामुळे आपल्या उत्पन्नातून शेतकऱ्यांना ते कर्ज वेळेमध्ये फेडणे शक्य होत नव्हते. त्यामुळे त्यांना शेतजमिनी व इतर स्थावर मालमत्ता सावकारांच्या ताब्यात देण्याशिवाय पर्याय राहत नाही. अशा स्थितीमुळे शेतकऱ्यांवर मोलमजुरी आणि वेठबिगार म्हणून काम करण्याशिवाय पर्याय नव्हता. अशा प्रकारे शेतकऱ्यांची दुरावस्था महात्मा फुले यांनी आपल्या वेगवेगळ्या लिखाणातून दाखवून दिलेली आहे. त्यांनी शेतकऱ्यांना न्याय मिळावा म्हणून ब्रिटिश सरकारकडे अनेक गोष्टींची मागणी केली. यात प्रामुख्याने कर्जमाफी, शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दराने कर्ज, शेती उत्पादन वाढीसाठी, सवलतीसाठी त्यांनी आग्रह धरला होता. काही भागांमध्ये जमिनीची मोठ्या प्रमाणात धूप होते. पावसाच्या पाण्याने जमीन वाहून जाऊ नये म्हणून बांध-बंधारे, वृक्षारोपण करणे यासाठी गरज पडल्यास लष्कर व पोलिसांचीही मदत घ्यावी असे महात्मा फुले यांनी सुचविलेले आहे. सेंद्रिय शेतीला प्राधान्य, पाण्याचे योग्य नियोजन, नवनवीन बी-बियाण्याचा वापर, पाणी पद्धतीचा नियोजनबद्ध वापर, शेती विषयक पिकांचे प्रदर्शन व शेती विषयक माहितीच्या परिसंवादरूपी चर्चा व्हाव्यात. शेतीसाठी उपयुक्त अवजारे सवलतीच्या दरात पुरवावीत असेही महात्मा फुले यांनी सुचविलेले आहे. शेतकऱ्यांनी शेतामध्ये कष्ट करून कमविलेल्या उत्पादनास योग्य भाव मिळावा या बाबीही महात्मा फुले यांनी प्रकर्षाने सुचविल्या आहेत.

शेती मागासलेपणाची कारणे:

- रूढी, परंपरा, आणि धर्माचा अतिरिक्त प्रभाव शेतकऱ्यांच्या मानसिकतेवर असल्याने शेती व शेतकरी मागास राहिले.
- शेतकऱ्यांचे अज्ञान, गुलामगिरी, परावलंबित्व आणि अगतिकता.
- सततचा दुष्काळ, साथीचे आजार आणि वाढती लोकसंख्या
- वाढती महागाई, वाढता शेतसारा आणि खाजगी सावकारांचे प्राबल्य.
- परकीय मालाच्या आयातीमुळे व स्वस्त विक्रीमुळे बंद पडत चाललेले देशी उद्योग धंदे
- साथीच्या आजारामुळे सुदृढ बैलाचे कमी होत चाललेले प्रमाण.

शेती सुधारण्यासाठी सुचविलेल्या उपायोजना:

- शेतकऱ्यांच्या मुलांना आधुनिक ज्ञान- विज्ञानाचे शिक्षण देण्यात यावे.
- सर्व जाती-धर्माच्या मुला मुलींसाठी सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण द्यावे.
- तलाव, बंधारे बांधून शेतीसाठी सिंचन सुविधेचा विकास करावा.
- कर्जमाफी, शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दराने कर्ज.
- पावसाच्या पाण्याने जमीन वाहून जाऊ नये म्हणून बांध-बंधारे, वृक्षारोपण करणे.
- सेंद्रिय शेतीला प्राधान्य, पाण्याचे योग्य नियोजन, नवनवीन बी-बियाण्याचा वापर,पाणी पद्धतीचा नियोजनबद्ध वापर.

- शेती विषयक पिकांचे प्रदर्शन व शेती विषयक माहितीच्या परिसंवादरूपी चर्चा व्हाव्यात.
- शेतीशास्त्राचे उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या मुलांना परदेशामध्ये पाठविण्यात यावे.

महात्मा फुले यांनी शेती क्षेत्रातील समस्या दूर करण्यासाठी ज्या उपाययोजना सुचविलेल्या आहेत. त्या आजही लागू होत असल्याचे आपल्याला दिसून येते. एकोणिसाव्या शतकामधील म. फुले यांच्या विचारातून त्यांच्या दुरदृष्टीची प्रचिती येते.महात्मा फुले यांची शेती विषयक विचार हे मर्यादित नव्हे तर संपूर्ण मानव जातीचा विचार करणारे आहेत.

संदर्भसूची:

१. कीर धनंजय (१९७४), 'महात्मा ज्योतिराव फुले:भारतीय सामाजिक क्रांतीचे जनक' पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई

२. कीर धनंजय, स.ग.मालसे (संपा.)(२००६), म फुले समग्र वाङ्मय, म.रा. साहित्य संस्कृती मंडळ,मुंबई

३. महात्मा फुले (१८८१), शेतकऱ्यांचा आसूड

४. पाटील पी. एस.(१९८४), महात्मा ज्योतिराव फुले: संक्षिप्त परिचय,म.रा. साहित्य संस्कृती मंडळ,मुंबई

५. गुहा,रामचंद्र (संपादित) (२०११) मेकर्स ऑफ मॉडर्न इंडिया, हार्वर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस

६. लक्ष्मण शास्त्री जोशी (१९९१) जोतिराव फुले, द नॅशनल बुक ट्रस्ट, भारत

◆◆◆

"बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम-२००९ स्थानिक प्राधिकरणाची कर्तव्ये"

धर्मराज केशवराव कटके

सहयोगी प्राध्यापक व लोकप्रशासन विभागप्रमुख,

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, शिवाजीनगर, गढी ता. गेवराई, जि. बीड

प्रस्तावना

केंद्र शासनाने सन २००२ साली ८६व्या घटनादुरुस्ती कायद्यान्वये कलम २१ "ऋ" अन्वये प्राथमिक शिक्षणाच्या मूलभूत अधिकाराचा समावेश केला. ८६ व्या घटनादुरुस्तीनुसार सहा ते चौदा वयोगटातील सर्व बालकांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देणारा कायदा, बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम-२००९ जो पारित करण्यात आला, तो भारतात १ एप्रिल २०१० पासून संपूर्ण भारतात (जम्मू व काश्मीर वगळता) लागू केला असल्याचे सांगितले आहे. समता, सामाजिक न्याय, लोकशाही आणि मानवी समाजामध्ये न्यायाची प्रस्थापना ही मूल्ये सर्व मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या माध्यमातून साध्य केली जाऊ शकतात. या दृष्टीने हा अधिनियम अमलात आणला आहे. त्यामुळे सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील सर्व बालकांना मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण पुरविण्याची, त्यांना शाळांमध्ये प्रवेश देण्याची, उपस्थितीची आणि प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्याची जबाबदारी शासनाने स्वीकारली आहे.

बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ मधील प्रकरण १ च्या कलम २ (४) मध्ये स्थानिक प्राधिकरणाची व्याख्या दिलेली आहे. त्याचबरोबर प्रकरण ३ च्या कलम ९ नुसार १३ कर्तव्यांची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी स्थानिक प्राधिकरणाची आहे. यानुसार महाराष्ट्र शासनाने भौगोलिक क्षेत्रानुसार स्थानिक प्राधिकरणे घोषित केलेली आहेत.

महाराष्ट्रात महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम-१९६१ नुसार जिल्हा परिषदेची कर्तव्ये विहित केलेली आहेत. तसेच ७३ व ७४व्या घटनादुरुस्तीनुसार यामध्ये सुधारणा करून अनेक विषय, जाबाबदाऱ्या व कर्तव्ये जिल्हा परिषदेकडे सोपविलेली आहेत. बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाच्या अधिकार अधिनियम-२००९ मधील तरतुदींची अंमलबजावणी करणे, ही स्थानिक प्राधिकरणाची जबाबदारी आहे.

महाराष्ट्र शासन निर्णय बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९, स्थानिक प्राधिकरणाची कर्तव्ये दि. २० ऑगस्ट २०१४ अन्वये सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील प्रत्येक बालकास आठवीपर्यंतचे मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याचा अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी केलेला आहे.

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९ च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी राज्य सरकार प्राप्त अधिकारांचा वापर करून आपल्या राज्यातील सर्व बालकांना मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देण्यासाठी विविध नियम तयार करते. राज्यात ग्रामीण आणि शहरी अशा दोन भागांसाठी वेगवेगळे शालेय प्रशासन कार्य करत असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्र शासन निर्णय बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ स्थानिक प्राधिकरणाच्या कर्तव्यांअंतर्गत ग्रामीण आणि शहरी भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची बालकांच्या शिक्षणविषयक अधिकारांची कर्तव्ये निश्चित केली आहेत. बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची अंमलबजावणी करणारा सर्वांत मोठा घटक म्हणून स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे पाहिले जाते. खऱ्या अर्थाने स्थानिक स्वराज्य संस्था याच शिक्षण अधिकार कायद्याची अंमलबजावणी करतात. महाराष्ट्र शासनाने २०१४ मध्ये ग्रामीण भागातील जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत आणि नागरी क्षेत्रातील महानगरपालिका, नगरपालिका, नगरपंचायती, कटक मंडळे यांची बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणविषयक अधिकाराच्या अंमलबजावणीनजीकच्या भागात शाळेची स्थापना करणे, बालकांना शाळेतील प्रवेश, उपस्थिती, वंचित व दुर्बल घटकांतील बालकांसाठीच्या २५ टक्के राखीव जागांचे धोरण, शाळेची इमारत, अध्यापन कर्मचारीवर्ग, अध्यापन साधनसामग्री, प्रशिक्षणविषयक सुविधा, अनुसूचित विनिर्दिष्ट केलेली शाळांसाठीची प्रमाणके आणि मानके, अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम निर्धारण करून त्या-त्या कार्यक्षेत्रासाठी सक्षम प्राधिकाऱ्यांची जबाबदारी निश्चित केली आहे. यामुळे सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील बालकांपर्यंत प्राथमिक शिक्षण पोहोचले आणि त्यांना शिक्षणविषयक अधिकाराची प्राप्ती होऊन बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणविषयक अधिनियमाची प्रभावी अंमलबजावणी होईल.

परिशिष्ट "अ" व परिशिष्ट "ब"

परिशिष्ट अ मध्ये बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम-२००९, स्थानिक प्राधिकरणाची कर्तव्ये यामध्ये ग्रामीण भागातील जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत यांनी पार पाडावयाची कर्तव्ये दिलेली आहेत. यामध्ये सहा ते चौदा वर्षे वयोगटातील प्रत्येक बालकास आठवीपर्यंत मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याचा अधिकार प्राप्त होण्याच्या दृष्टीने ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची कर्तव्ये निश्चित केलेली आहेत. परिशिष्ट "अ" मध्ये जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत यांचे कार्यक्षेत्र निश्चित करण्यात आले आहे. "ब" मध्ये महानगरपालिका क्षेत्र व नगरपालिका/कटक मंडळे यांचे क्षेत्र निश्चित केले आहे. ग्रामीण क्षेत्रातील सर्व शाळा तसेच नगरपालिका व कटक मंडळे कार्यक्षेत्रातील त्यांचेद्वारा नगरपालिका व कटक मंडळे संचलित शाळा वगळून इतर शाळांचे सक्षम प्राधिकारी म्हणून मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांना ठरविलेले आहे. पंचायत समिती कार्यक्षेत्रातील सर्व शाळा (नगरपालिका व कटक मंडळ संचलित शाळा वगळून) निश्चित

करण्यात आलेल्या आहेत. तसेच गटशिक्षणाधिकारी, पंचायत समिती हे सक्षम प्राधिकारी असतील, जिल्हा परिषद संचलित शाळांसाठी केंद्रप्रमुख हे ग्रामपंचायत क्षेत्रात सक्षम अधिकारी असतील. तसेच महानगरपालिका क्षेत्रासाठी आयुक्त व नगरपालिका कटक मंडळांसाठी मुख्याधिकारी हे कमांडिंग ऑफिसर असतील.

मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, गटशिक्षणाधिकारी, केंद्रप्रमुख तसेच आयुक्त, मनपा व मुख्याधिकारी व कमांडिंग ऑफिसर हे आपापल्या कार्यक्षेत्रात अपंग समावेशित शिक्षणातील बालके, अनुसूचित जाती-अनुसूचित जमातीची बालके, दुर्बल व वंचित घटकातील बालके आणि मुलांचे शिक्षण याबाबतीत पर्यवेक्षण व यादृच्छिक (Random) तपासणी करतील. ते आपआपल्या कार्यक्षेत्रात शिक्षण हक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीबाबत संनियंत्रण करतील. गटशिक्षणाधिकारी व केंद्रप्रमुख हे आपल्या कार्यक्षेत्रातील ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील सर्व बालकांची माहिती जतन करणे, अद्ययावत करणे, शाळाबाह्य मुलांची माहिती मिळवणे, ही कर्तव्ये पार पाडतील. शाळाबाह्य बालकांना शाळेत दाखल करून घेण्यासाठी बालकांचे व पालकांचे उद्बोधन करून बालकास शाळेत दाखल करून घेणे, आपल्या कार्यक्षेत्रात २५ टक्के आरक्षणाची आरक्षणांतर्गत द्यावयाची प्रक्रिया पारदर्शक असल्याची खात्री करणे, मार्गदर्शन करणे व प्रत्यक्ष लाभार्थ्याला प्रवेश मिळेल व शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी प्रयत्न करणे.

परिशिष्ट अ व परिशिष्ट ब मधील (ख) मध्ये शिक्षण हक्क कायदा २००९ मधील कलम ६ च्या अंमलबजावणीसाठी कलम-९ नुसार बालकांच्या नजीकच्या क्षेत्रामध्ये शाळा उपलब्ध असल्याची खात्री करण्याचे कार्य जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी करतात. नजीकच्या क्षेत्रात शाळा उपलब्ध नसल्यास ग्रामपंचायतीकडून शाळा उपलब्धतेबाबत सर्वेक्षण करून पंचायत समिती, गटशिक्षणाधिकाऱ्यामार्फत जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांच्याकडे प्रस्ताव सादर केले जातात. तसेच स्थानिक पातळीवर समाज, पालक, विद्यार्थी ग्रामपंचायत सदस्य शाळा व्यवस्थापन समिती सदस्य यांच्यामध्ये कायद्याची जनजागृती करणे, त्याची कर्तव्ये व जबाबदारीची जाणीव करून दिली जाते. शिक्षण हक्क कायद्याबाबत अधिनस्थ यंत्रणेची जाणीव जागृती केली जाते.

परिशिष्ट "अ" व "ब" मधील (ग) नुसार जिल्हा परिषद स्तरावर मुख्य कार्यकारी अधिकारी, गटशिक्षणाधिकारी व केंद्रप्रमुख व शहरी भागात आयुक्त, मनपा व मुख्याधिकारी व कमांडिंग ऑफिसर हे वंचित व दुर्बल घटकांतील बालकास कोणत्याही कारणांवरून प्राथमिक शिक्षण घेण्यापासून ते पूर्ण करण्यापासून त्यास प्रतिबंध केला जाणार नाही. यादृष्टीने बालकांची उपस्थिती व नियमितता याची खात्री करणे, अधिनस्थ यंत्रणेची याबाबत जागृती करणे व कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव होणार नाही, या दृष्टीने संनियंत्रण व पर्यवेक्षण करणे.

परिशिष्ट "अ" व "ब" मधील (ग) नुसार विहित दस्तऐवजाच्या आधारे प्रवेश निर्धारित करणे,

शाळेमार्फत ६ ते १४ वर्षे वयापर्यंतच्या बालकांचे वैयक्तिक अभिलेखे अद्ययावत करणे, जतन करणे, तसेच शाळेत असुरक्षित बालकांच्या गटामध्ये दुर्लक्षित १ निराधार विशेष गरजाधिष्ठित एकच पालक असलेली बालके, अनाथ/बेघर इत्यादी बालकांच्या नोंदी करणे, राज्य स्तरावरून पुरविण्यात आलेल्या प्रपत्रात नजीकच्या शाळेच्या माहितीचे एकत्रीकरण व संगणकीकरण करून जिल्ह्यास उपलब्ध करणे. जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत स्तरावर व मनपा व नगरपालिका/कटक मंडळे स्तरावर सक्षम प्राधिकाऱ्यांचे कर्तव्य निश्चित केले आहे.

परिशिष्ट अ मधील (३) अन्वये मुख्य कार्यकारी अधिकारी, गटशिक्षणाधिकारी आणि केंद्रप्रमुख तसेच मनपा आयुक्त व नगरपालिका मुख्याधिकारी यांनी आपल्या कार्यक्षेत्रात कोणतेही बालक वंचित राहणार नाही, याबाबत संनियंत्रण करणे. स्थलांतरित बालकांचे अभिलेख जतन करून ठेवणे. प्रवेशासंबंधी येणारे अडथळे व उपस्थिती टिकविण्याबाबत गाव स्तरावर संनियंत्रण व मार्गदर्शन करणे.

परिशिष्ट अ, परिशिष्ट ब मधील (च) अन्वये शिक्षण हक्क कायदा २००९ मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे विद्यार्थ्यांच्या प्रमाणानुसार जिल्हा परिषदेने आपल्याकडे उपलब्ध स्त्रोतांमधून शिक्षकाची पूर्तता करणे. तसेच केंद्रप्रमुखाने शिक्षक-विद्यार्थी प्रमाण राखण्याबाबत उद्‌भवणाऱ्या समस्यांबाबत वरिष्ठांकडे पत्रव्यवहार करणे. शाळांना शैक्षणिक साहित्य, खेळांचे साहित्य उपलब्ध करून देणे. आवश्यकतेप्रमाणे नवीन शाळा स्थापन करावयाची असल्यास बांधकामासाठी लागणारा निधी तात्काळ वितरित होईल याची खात्री करणे. शिक्षक उपलब्ध करून घेणे. शिक्षकांचे समायोजन व विषयनिहाय नियुक्ती करणे. परिशिष्ट अ व परिशिष्ट ब मधील (घ) मध्ये शिक्षक हक्क कायदा कलम ४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेली विशेष प्रशिक्षण सुविधा पुरविणे आणि स्थलांतरित कुटुंबातील बालकांचा प्रवेश करणे, या दृष्टीने जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत स्तरावर तसेच मनपा, नगरपालिका व कटक मंडळ हे सक्षम प्राधिकाऱ्यांच्या अंतर्गत पर्यवेक्षण व संनियंत्रण करण्याची तरतूद केलेली आहे.

शिक्षण हक्क कायद्यामध्ये अनुसूचित विनिर्दिष्ट केलेली मानके व निकष यांना अनुरूप असणाऱ्या उत्तम दर्जाच्या प्राथमिक शिक्षणाची सुनिश्चिती करणे, शिक्षकांचे समायोजन करणे, शाळा मंजूर असलेल्या ठिकाणी प्रगतिपथावरील व पूर्ण झालेल्या भौतिक सुविधांचे पर्यवेक्षण व संनियंत्रण करणे, शाळाबाह्य मुलांना शाळेत प्रवेश देऊन त्यांची उपस्थिती व प्रशिक्षणासाठी साहाय्य करणे. तसेच ग्रामसभेच्या बैठकीस शाळा व्यवस्थापन समितीचे अध्यक्ष व मुख्याध्यापक यांना ग्रामपंचायत स्तरावर बोलावणे, अशी कर्तव्ये या कायद्यानुसार निश्चित केलेली आहेत. शिक्षण हक्क कायदा २००९ मधील कलम ९ नुसार पाठ्यपुस्तके आणि अध्ययन-अध्यापन साहित्य इत्यादी प्रत्येक शाळेत वेळेत वितरित होईल, याची खात्री करणे. शिक्षण हक्क कायद्यानुसार शाळांचे कामकाजाचे दिवस, प्रत्यक्ष अध्यापनाचे तास, यानुसार शाळांचे कामकाज चालते किंवा नाही, याबाबत खात्री करणे. बालकांच्या शाळेतील

उपस्थितीबाबत गाव समुदायाचे उद्‌बोधन करणे आणि बालकांच्या प्रगतीविषयी पालक समाज यांच्याशी शाळांनी संवाद साधणे. यासाठी जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत तसेच मनपा व नगरपालिका यांची कर्तव्ये निश्चित केलेली आहेत.

परिशिष्ट अ व परिशिष्ट ब (च) नुसार ग्रामीण भागातील व शहरी भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी स्थानिक शाळेतील शिक्षक विविध स्तरीय प्रशिक्षणाचा लाभ घेत आहेत, याची खात्री करणे, जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था गटसाधन केंद्र यांच्याशी चर्चा करून शिक्षक प्रशिक्षणाचे वेळापत्रक तयार करण्याचे कार्य मुख्य कार्य अधिकारी हे करतात. शिक्षकांसाठी एखादे विशेष प्रशिक्षण आवश्यक असल्यास संबंधित संस्थेमार्फत उपलब्ध करून देणे. नवनियुक्त शिक्षकांना सेवापूर्व प्रशिक्षण देण्यासाठी आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून देणे. समाजाचा शालेय सहभाग वाढविण्यासाठी त्यांचे क्षमतेत वाढ करण्यासाठी गटसाधन केंद्र स्तरावरून द्यावयाच्या प्रशिक्षणाची निश्चिती करणे.

परिशिष्ट अ व परिशिष्ट ब मधील (थ) नुसार मुख्य कार्यकारी अधिकारी, गटविकास अधिकारी आणि केंद्रप्रमुख तसेच मनपा आयुक्त, नगरपालिकेचे मुख्याधिकारी कमांडिंग ऑफिसर, कटक मंडळे आपल्या अधिकार क्षेत्रातील शाळांच्या कामकाजाचे संनियंत्रण करणे. जिल्ह्यातील व शहरातील प्राथमिक शाळांची वाढ, व्यवस्थापन, पर्यवेक्षण आणि शाळा भेटी इत्यादी बाबींचे संनियंत्रण करणे. जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळांची वाढ, व्यवस्थापन, पर्यवेक्षण आणि शाळा भेटी इत्यादी बाबींचे संनियंत्रण करणे. गाव स्तरावरून प्राप्त तक्रारीचे निरीक्षण करणे. शालेय इमारतीची देखभाल करणे, तसेच शाळेचा परिसर हा फक्त शालेय कामकाजासाठी वापरला जाईल, यासंबंधीचे पर्यवेक्षण करणे. शाळेच्या कामकाजाबाबत जिल्हा शिक्षणाधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याशी पत्रव्यवहार करणे.

शासकीय व स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळांनी शाळा विकास आराखडा तयार केल्याची खात्री करणे. शिक्षण हक्क कायद्यातील तरतुदींनुसार कामकाज चालत नसेल तर अशा शाळांचे मुख्याध्यापक व शाळा व्यवस्थापन समितीचे सदस्य यांच्याशी संवाद साधून शाळा शिक्षण हक्क कायद्याशी अनुरूप करणे. शाळांच्या गरजांची निश्चिती करून शाळा विकास आराखडा शाळा व्यवस्थापन समितीकडून तयार करून घेणे इत्यादी कर्तव्ये जिल्हा परिषद, पंचायत समिती व ग्रामपंचायत स्तरावर मुख्य कार्यकारी अधिकारी आणि केंद्रप्रमुख तसेच शहरी भागासाठी मनपा आयुक्त, नगरपालिका क्षेत्रासाठी नगराध्यक्ष व कटक मंडळासाठी कमांडिंग ऑफिसर यांची निश्चिती केलेली आहे.

प्रशासन अधिकारी, महानगरपालिका यांच्याशी पत्रव्यवहार करणे. तसेच नगरपालिका, कटक मंडळे समाधानी नसेल तर येणाऱ्या समस्यांबाबत जिल्हाधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याशी पत्रव्यवहार करतील.

ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे सक्षम प्राधिकारी म्हणून मुख्य कार्यकारी अधिकारी

व नागरी भागासाठी महानगरपालिका आयुक्त, मुख्याधिकारी हे आपआपल्या कार्यक्षेत्रात स्थानिक प्राधिकरणाची कर्तव्ये पार पाडण्यात महत्त्वाची भूमिका निभावतात. भारतात सर्वात जास्त प्रमाणात शिक्षणविषयक अधिकारांची अंमलबजावणी स्थानिक स्वराज्य संस्था अंतर्गतच्या शाळांमधूनच होते. स्थानिक स्वराज्य संस्था जेवढ्या सक्षमपणे आपली शिक्षणविषयक अधिकारांबाबतची कर्तव्ये सक्षमपणे निभावतील, तेवढ्या प्रभावीपणे शिक्षणविषयक अधिकारांची अंमलबजावणी घडून येईल आणि देशातील एकही मूल शाळाबाह्य स्वरूपात राहणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ

१) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९, स्थानिक प्राधिकरणाची कर्तव्ये (२०१४), महाराष्ट्र शासन निर्णय, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, क्र. आरटीई-१११४, पृष्ठ क्र. ११९, दि. २० ऑगस्ट २०१४, पृष्ठ क्र. १.

२) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९, स्थानिक प्राधिकरणाची कर्तव्ये, महाराष्ट्र शासन, २०१४, पृष्ठ क्र. २१-२२.

३) गवळी सुधीर (प्रकाशक), "भारतीय संविधान", २६वी आवृत्ती, सुधीर प्रकाशन, वर्धा, पृष्ठ क्र. २९१-२९३.

४) घोरमोडे के.यू., २००९, "शैक्षणिक प्रशासन आणि व्यवस्थापन", विद्या प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. १७८.

५) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९, भारत राजपत्र, पृष्ठ क्र. ०२.

६) दुखाने अरविंद, "प्रगत शैक्षणिक समाजशास्त्र", नित्यनूतन प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्र. १२८-१२९.

७) बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९, २००९ चा अधिनियम क्र. ३५, भारत राजपत्र, एप्रिल २०१६, पृष्ठ क्र. १६.

८) महाराष्ट्र बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क नियम २०११, (२०११), महाराष्ट्र शासन राजपत्र, असाधारण भाग-चार ब, वर्ष-३, अंक ८४, ११ ऑक्टोबर २०११, पृष्ठ क्र. १४-१५.

९) मंगरुळकर मीना, २००९, भारतीय समाज आणि प्राथमिक शिक्षण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पृष्ठ क्र. १६४-१६६.

◆◆◆

हिंदी भाषा में बंजारा बोली भाषा का महत्त्व

प्रा. डॉ. उत्तम जाधव
हिंदी विभाग प्रमुख
शिवछत्रपती महाविद्यालय पाचोड, ता.पैठण, जि. औरंगाबाद (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

विश्व की लगभग बारह-तेरह-भाषा-परिवारों में हिंदी का संबंध भारोपीय परिवार से रहा है। आज जिस हिंदी को हम बेबाकी से अभिव्यक्त करते है, उस हिंदी का इतिहास लगभग इ.स.पूर्व १५०० से लेकर आज तक का रहा है । वैदिक संस्कृत-लौकिक संस्कृत-पाली-प्राकृत-अपभ्रंश से हिंदी भाषा का विकास हुआ है । आज संविधान के तहत हिंदी की, बाईस बोलिया स्वीकृत है । जिसमें राजस्थानी, पश्चिमी एवं पूर्वी, बिहारी पहाड़ी आदि हिंदी की बोलियाँ सम्मिलित है । बंजारा बोली हिंदी की बोली राजस्थानी से संबंध रखती है । सामाजिक प्रकार्य की दृष्टि से बोली भाषा की तुलना में छोटा रुप है । सांस्कृतिक जीवन पध्दती के साथ-साथ बंजारा समाज की बोली भी राजस्थानी से मिलती है । आज इस बंजारा बोली को लमाण, लभाण, लंबाड़ा के नाम से भी जाना जाता है । इस बोली के लोकसाहित्य में अधिकतर संदर्भ राजस्थान से मिलते है । इसलिए बंजारा बोली हिंदी भाषा की उपबोलियों में से एक रही है ।

भाषा एक ऐसी सामाजिक संपत्ति है जिसके माध्यम से समाज अपने भावों का सशक्त रुप में अभिव्यक्ति कर सकता है । इसीलिए आज विश्वभर में तीन हजार से भी अधिक भाषाएँ बोली जाती हैं । प्रत्येक समाज की सांस्कृतिक विशेषता होने के कारण प्रत्येक भाष में अपनी यादृच्छिकता बनी रही हैं ।

आज विश्व की गिनीचुनी सबसे महत्त्वपुर्ण भाषाओं में हिंदी का स्थान निर्विवाद रुप से बना हुआ है । वर्तमान युग वैश्वीकरण का युग है । इस संसार में कोई ऐसी भाषा या बोली नहीं मिलेगी जिस पर किसी भाषा या बोली का प्रभाव न पड़ा है । संसार की भाषाओं तथा बोलियों का संबंध एक दुसरें के साथ आ रहा है और आता रहेगा ही । बंजारा समाज प्राचीन काल से भारत के विभिन्न भागों में बसा हुआ है। बंजारा समाज की बोली को 'बंजारी' या ध्लमाणीङ बोली से जाना जाता है । बंजारा समाज भारत के अनेक प्रातों में तथा कहीं देशो में बसा हुआ हैं । लेकीन उसकी बोली भाषा मात्र एक है । चाहे वह कर्नाटक में या महाराष्ट्र में बसा हुआ हो । बंजारा समाज पूरे भारत में भ्रमण कर नमक का व्यापार करता था । इसी कारण उसकी बोली भाषा पर अन्य भाषाओं का प्रभाव एवं अंत: संबंध है । बंजारा बोली में अन्य भाषाओं की ध्वनि, शब्द, उपसर्ग तथा प्रत्यय है । वैसे देखा जाय तो बंजारा बोली भाषा का कोई लिखित साहित्य प्राप्त नहीं है । इसकी अपनी स्वतंत्र लिपि नहीं है । वह केवल बोलचाल तक सीमित रही है। इसका कोई परिनिष्ठित रुप नहीं है । यह केवल लोकसाहित्य की दृष्टी से महत्त्वपूर्ण है ।

बंजारा बोली भाषा अन्य भाषाओं से प्रभावित

बंजारा जन-जाति मूलत: राजस्थान से संबंधित है । यह बोली भाषा आर्य भाषाओं से प्रभावित रही हैं । बंजारा बाली की व्युत्पत्ति नेमाडी से मानी जाति है । बंजारा जन-जाति के जीवन में अनेक मोड आये हैं । बंजारा जाति का संबंध अनेक देशी-विदेशी शासकों, रियासतों के साथ आया हैं । साथ ही बंजारा जन-जाती को अनेक कारणों से अनेक राज्यों में भ्रमण करना पडा जिसके फलस्वरुप इनकी ध्वनियों में परिवर्तन होता गया । बंजारा जन-जाति १२ वी शती में मुस्लिम आक्रमण के समय गेहूँ तथा नमक का व्यापार करता था । इसी जन-जाति को लंबे समय तक मुस्लिम शासकों के साथ व्यापारी संबंध रहा । जिसके फलस्वरुप, उर्दू, अरबी-फारसी ध्वनियों को अपनाना पड़ा । साथ ही अग्रेंजी भाषा की कुछ ध्वनियों को आज बंजारा बोली में अपनाया जा रहा है । बंजारा बोली भाषा का निम्नलिखित देशी-विदेशी भाषाओं के साथ ध्वनिस्तर पर, शब्द स्तर अंत:संबंध हैं ।

मराठी भाषा का प्रभाव

मराठी भाषा महाराष्ट्र की मातृभाषा एवं राजभाषा है । महाराष्ट्र में बंजारा जाति के लोग रहते हैं। इसिलिए मराठी भाषा का प्रभाव बंजारा बोली पर है । बंजारा बोली में मराठी भाषा की ध्वनियाँ प्राप्त होती हैं । इनमें से कुछ ध्वनियों का उच्चारण मराठी ध्वनि की तरह किया जाता है । मराठी भाषा की कुछ ध्वनियों एवं शब्दों का ज्यों का त्यों प्रयोग किया जाता हैं । बंजारा बोली में 'ऋ', 'ज्ञ' ध्वनि का उच्चारण मराठी की तरह होता है । जैसे - ऋषिमुनि, ज्ञानदेव । स, श, ष का उच्चारण स के रुप में किया जाता है। मराठी की 'ळ' ध्वनि का सबसे अधिक प्रयोग बंजारा गोली में होता हे । बंजारा बोली भाषा में शिक्षा, व्यापार, मेला, बाजारहाट आदि कारणों से मराठी के शब्द पायें जाते है । जैसे-मनगट, तवा, शालू, लोखंड, कमळ, वस्तरा, मूर्ख, दारु, आंगन, हत्यार, जंगल, मळवट, घर, राजा, महाराजा, हाथ, व्यापारी, अधिकारी, आरोप, साक्षीदार, पान, हत्यारा आदि ।

हिन्दी भाषा का प्रभाव

हिन्दी भाषा की लगभग सभी ध्वनियाँ बंजारा बोली भाषा में प्रचलित है । इन ध्वनियों का उच्चारण बंजारा बोली में हिंदी के समान होती हैं । केवल 'क्ष' ध्वनि का उच्चारण 'छ' के रुप में होता है । बंजारा बोली भाषा में हिंदी के अनेक शब्दो का प्रयोग बोलचाल में होता हैं । जैसे - धनी, काम, छाती, दाढी, मूँछ, पेट, आचार, चूडी, नथनी, करेला, चपरासी, अदरक, दही, दाल आदि अनेक शब्दों में एकरुपता पायी जाति है ।

गुजराती भाषा का प्रभाव

गुजराती की क, ख, ग, च, छ, ज ध्वनियों का उच्चारण बंजारा बोली भाषा में भिन्न होता है । गुजराती की घ्छङ का प्रयोग अधिक रुप में मिलता है । गुजराती में घ्ज्ञङ का उच्चारण घ्यङ और बंजारी

बोली भाषामें 'ग्या' होता है । गुजराती भाषा के शब्दों मे तथा ध्वनियों में एकरुपता है । गुजराती भाषा के शब्दों का प्रयोग बंजारी बोली भाषा में प्रचुर मात्रा में होता है । जैसे - चोळी, अंगळी, खोपरी, मुको, काठो, कीढी, जाळी, माखी, राबडी, हाट, लाकडा, कागदो, बगलो, कोयल, ओढनी आदि ।

मारवाडी भाषा का प्रभाव

मारवाडी की छ, स, श, थ, ट ध्वनियों का उच्चारण बंजारा बोली भाषा में अधिक मात्रा में होता हैं । मारवाडी भाषा के ध्वनियों और शब्दों के उच्चारण में समानता पाई जाति है । मारवाडी भाषा के शब्दों का प्रयोग अधिक मात्रा में होता हैं । जैसे - भुक, हात, जळ, माटी, शात, दन, पाणी, बाटी, थारो आदि ।

संस्कृत भाषा का प्रभाव

संस्कष्त भाषा के कुछ शब्द और ध्वनियाँ बंजारा बोली भाषा में पाई जाति है । संस्कष्त भाषा के कुछ शब्द बंजारा बोली भाषा में प्रयुक्त होते है । जैसे - लवण, कपाळ, हार, आरती, पुजा, देव, अग्नि, मंत्र आदि ।

कन्नड भाषा का प्रभाव

कर्नाटक में अधिक मात्रा में बंजारा लोग निवास करते हैं । वहाँ के बंजारा बोली भाषा में कन्नड शब्दों का तथा ध्वनियों का प्रभाव होता हैं । कन्नड भाषा के कुछ शब्द बंजारा बोली में पाये जाते है । जैसे - रोगी, गंजी, शीस, केशर, जयंती आदि ।

उर्दू भाषा का प्रभाव

भारत वर्ष पर अधिक समय तक मुसलमानों का शासन रहा था । इसी कारण भारतीय भाषा पर उर्दु, अरबी, फारसी भाषा का प्रभाव है । बंजारा बोली भाषा भी इसका अपवाद नही है । बंजारा बोली भाषा में उर्दु भाषा की क, ग, ज, फ, ध्वनियों का प्रयोग किया जाता है । जैसे - कागद, खजाना, भिकारी आदि । बंजारा बोली भाषा में रोजमर्रा के जीवन में निम्नलिखित उर्दू भाषा के शब्दों का प्रयोग मिलता हैं। जैसे - जबान, करार, मकौडा, पैंसिला, हथकडी, हरामजादा, हवालदार, बेवकुफ, दलाल, हकीम, उद, हवालात, कमीज, फौज, वस्ताद आदि ।

निमाडी भाषा का प्रभाव

निमाडी मध्यप्रदेश घनिमाडङ क्षेत्र में बोली जाती है । निमाडी से बंजारा बोली या लमाणी बोली की व्युत्पत्ति मानते हैं । निमाड क्षेत्र मे बंजारा समाज अधिक मात्रा में बसा हुआ हैं । निमाडी ध्वनियों का उच्चारण लमाणी या बंजारा बोली भाषा में यथावत किया जाता है । इस प्रदेश की बंजारा बोली भाषा में निमाडी भाषा के कई शब्द प्रयुक्त होत है ।

तेलगु भाषा का प्रभाव

तेलगु भाषा की ध्वनियाँ का प्रभाव बंजारा बोली भाषा पर दिखाई देता है । बंजारा बोली भाषा में

तेलगु भाषा के शब्द अपभ्रंश रुप में पाये जाते हैं । जैसे - चिगरु, लेपन, सूती, मणी, बसका, पंजा, जप्ती, इजार, शील, सेप कोर आदि।

पारधी भाषा का प्रभाव

पारधी एवं बंजारा बोली आर्य परिवार की है । बंजारा बोली भाषा में पारधी बोली भाषा की ध्वनियाँ यथावत एक जैसे है । बंजारा बोली भाषा में पारधी बोली भाषा के शब्द प्रयुक्त होते है । जैसे - गळा, मनगट, खांदो, कान, लोही, चुटकी, जीब, दांत तडको, गोळ, हाळद, गिलास, मनक्या, दिवो, बरफ, थाळी आदि ।

घिसाडी भाषा का प्रभाव

घिसाडी बोली भाषा और बंजारा बोली भाषा एक परिवार की बोलियाँ हैं । बंजारा बोली भाषा और घिसाडी बोली भाषा की शब्द ध्वनियाँ में समानता पाई जाति हैं । बंजारा बोली भाषा में घिसाडी बोली भाषा के शब्द यथावत प्रयोग में आते हैं । दोनों बोलियों के शब्दो में तथा उच्चारण में काफी समानता दिखाई देती हैं । जैसे- गळो, कान, गाल, आभाळ, साकळी, जीब, पेट, मातो, कमजोर, छाती, मुंडो, दस्ती, माप, लंगोट, खमीस, रस, तमाकू, लुण, कढई, चमचा, चाकू, कावड, वाट, भूत, सींग, आमली, बेपारी, घनो आदि ।

वैंकाडी भाषा का प्रभाव

दोनों बोलियाँ अर्थात बंजारी और वैंकाडी बोलियाँ अलग-अलग परिवार की है । इन दोनों बोली के ध्वनियों में समानता दिखाई देती है । बंजारा बोली भाषा तथा वैंकाडी बोली भाषा के कुछ शब्दों में समानता पाई जाति है । जैसे - चुटकी, मनगट, बगल, दाढी, कंगवा, कमरपट्टा, गोफण, गिलास, मुसळ, लिंब, पृथ्वी, तराजू आदि ।

वडारी भाषा का प्रभाव

वडारी बोली भाषा द्रविड परिवार की बोली है । वडारी और बंजारा बोली भाषा के शब्दों में कुछ हदतक समानता दिखाई देती है । बंजारा बोली भाषा में वडारी बोली भाषा के शब्द प्रयुक्त होते है । जैसे - रोग, पिशवी, लंगोट, कमरपट्टा, शिशी, बदक काल, नांगर, नगारा, जेल, तराजू, जमादार, पोलीस आदि ।

अंग्रेजी भाषा का प्रभाव

भारत में अंग्रेजो का राज्य डेढ सौ साल से अधिक रहा जिस समय अंग्रेज सत्ता थी तब बंजारा घ्नमकङ का व्यापार करते थे । इस व्यापार के कारण अंग्रेजों का संबंध बंजारों के साथ रहा । अत: बंजारा बोली भाषापर अंग्रेजी भाषा का भी प्रभाव दिखाई देता है । अंग्रेजी भाषा की घ्ऑ ङ स्वर बंजारा बोली भाषा में आया है । जिसका प्रयोग बंजारा बोली भाषा के शब्दों मे किया जाता है । जैसे - डॉक्टर, टॅक्टर,

खुर्ची, टेबल, ऑर्डर आदि अनेक शब्दों का प्रयोग बंजारा बोली में किया जाने लगा है ।

निष्कर्ष :

निष्कर्षत: हम कह सकते है कि बंजारा बोली भाषा का संबंध किसी-न-किसी कारण इन सभी भाषाओं के साथ रहा है । बहुत सारी भाषाएँ आर्य परिवार की होने के कारण बंजारा बोली भाषा का संबंध अन्य भाषाओं के साथ रहा है । हिन्दी, मराठी, अंग्रेजी, मारवाडी, गुजराती, कन्नड, तेलगु, उर्दू, घिसाडी, वैंकाडी, पारधी, वडारी, आदि भाषा की ध्वनि और शब्द बंजारा बोली भाषा में पाये जाते है । अंत: बंजारा बोली भाषा का अन्य भाषाओं के साथ कई स्तरों पर अंत:संबंध रहा है ।

संदर्भग्रंथ सूचि :

१) हिंदी और मराठी व्याकरणिक कोटियाँ - डॉ. अंबादास देशमुख

२) लमाणी बोली - भाषा का समाज भाषा वैज्ञानिक अध्ययन - डॉ. सुभाष राठोड

३) बंजारा समाज - डॉ. श्रीराम शर्मा

४) बोलियाँ एवं बोली कोश - डॉ. दिनानाथ फुलवाडकर

◆◆◆